

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

साहित्य-संग्रह

भाग पहिला

लेखक

कै० शिवराम महादेव परांजपे

द्वितीयावृत्ति

१९३७

किंमत १॥ रुपया—

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192835

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—391—29-4-72—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M88
P22 S Accession No. M942

Author परांजये, शिवराम :

Title साहित्य - संज्ञा -

This book should be returned on or before the date last marked below.

प्रकाशक

यशवंत गोपाळ जोशी,
७२३ सदाशिव पेठ, पुणे २.

मुद्रक

श्रीपाद रघुनाथ राजगुरु,
'राजगुरु' प्रेस, ५१३ शनवार, पुणे २.

कै० प्रो० शिवरामपत० पराजप

अनुक्रमणिका

भाग १ ला

१	मनाची मीमांसा	...	...	...	१
२	भासाची भवितव्यता	...	..	...	१८
३	वेदांतविषयक गोष्ट—कर्म	...	...	...	३३
४	दुसरी एक वेदांतविषयक गोष्ट—माया	...	...	...	५४
५	विष्णुसहस्रनाम	...	...	...	६७
६	मेघदूतावरून कालिदासाविषयी	...	...	...	८८
७	चारुदत्त आणि मृच्छकटिक ...	...	...	...	१०२
८	प्रियदर्शिका, नागानंद हीं नाटके कोणाचीं ?	...	...	...	१४१

अभ्यासाच्या तयारीसाठी अधिकारी प्राध्यापकांनी लिहिलेली कॉलेजची पुस्तके

१ इंटर संस्कृत-गाईड ३८-३९ प्रो. वाटवे, एम्. ए. पाठ्य-पुस्तकांतल्या टीपांच्याशिवाय स्वभाव-रेखाटन वगैरे अनेक प्रकारची माहिती पुरवणारे उत्कृष्ट टीका-पुस्तक किंमत अवघी १० आणे.

२ इंटर मराठी-गाईड Second Language मध्ये कमी पडणारे गुण मराठीच्या चांगल्या अभ्यासानेच भरून निघतील. मराठीच्या नामवंत प्राध्यापकांचे उत्कृष्ट अभिप्राय कि. १२ आणे.

३ **Answers in civics economics** Prof. V. M. Joshi, B. A. (Oxford), M. A. नव्या अभ्यासक्रमा-पैकी या विषयाच्या तयारीसाठी सर्वात अभ्यास व माहितीपूर्ण पण बाजारांतील कोणत्याहि पुस्तकापेक्षा स्वस्त असे हे प्रश्नोत्तररूप पुस्तक आहे. कि. १० आणे.

४ **Logic made easy** As. 12

५ अर्धमागधी व्याकरण ५ आणे

६ स्वाक्षऱ्यांचे पुस्तक आपल्या आवडत्या मोठ्या लोकांच्या व मित्रांच्या सहाय्यांच्या संग्रहासाठी उत्कृष्ट बांधणीचे मोहरेदार कागदांचे मूल्यवान पुस्तक; किंमत अवघी ३ आणे.

वरीलपैकी कोणतीहि २॥ रु. किंमतीची ही पुस्तके

१७-७-३८ च्या आंत पैसे पाठविल्यास फक्त २ रु.

(ट. ख. ४ आणे निराळा) शिवाय बरोबर सुंदर

फोटोकव्हरची एक 'स्कूल-कॉलेज' डायरी मोफत.

— याशिवाय कोणतेही पुस्तक वा गाईड पाठवू —

प्रकाशक:—पुरुषोत्तम रा. भिडे, प्रकाशक व पुस्तक विक्रेते,

टिळक रोड, पुणे २. अथवा

सर्व प्रसिद्ध बुकसेलर्स अथवा

बापट-खाडिलकर आणि कं., ८४३ सदाशिव, पुणे २.

साहित्य-संग्रह

मनाची मीमांसा

कोणतीही गोष्ट एकदम परिपूर्णतेला येत नाही, हा जगांतील एक नियमच दिसतो. ठेचा लागून लागून मनुष्य शहाणा होतो, ही म्हण मनुष्याच्या वाचर्तीत नेहमी उपयोगांत आणली जाते. आणि हिची व्याप्ति मनुष्याच्या-पुरतीच असावी अशी सद्बुद्धीची सहज कल्पना होते; परंतु ही स्थिति फक्त मनुष्यालाच लागू नसून एकंदर सृष्टीच्या रचनेमध्ये आणि वाढीमध्येही हे तत्त्व दृष्टोत्पत्तीस येते. उत्क्रांतीचे तत्त्व हे हल्ली जिकडे तिकडे लावण्यांत येते; आणि हे तत्त्व नवीन शोधून काढण्यांत आलेले आहे, असे समजले जाते; परंतु वस्तुस्थिति ह्याच्या अगदी उलट आहे. उत्क्रांतीचे तत्त्व फार पुरातन आहे; किंचहुना जगाच्या प्रारंभापासूनच या तत्त्वाचा प्रारंभ झालेला आहे, असे म्हटल्यास हरकत नाही. जगाचा आद्य उत्पत्तिकर्ता हा एक ओबडधोबड कारागीर आहे. तो पहिल्याने कांही तरी परमाणु एकत्र गोळा करून त्यांची कांही तरी एखादी ओबडधोबड आणि वेडी-वांकडी वस्तु बनवून टाकतो व पुढे ते ओबडधोबड आणि वेडेवांकडे भांडे उत्क्रांतीच्या चरकावर धरले जाऊन तेथे ते चौऱ्यायशी लक्ष वेळांच्या परिभ्रमणाने गरगर फिरू लागले, म्हणजे मग त्या भांड्याला नीटनेटकें आणि चकचकीत असे स्वरूप प्राप्त होऊ लागते. अर्वाचीन सुधारलेल्या काळांतील एखाद्या कारखान्यामध्ये आपण गेलों, तर तेथेही वाईट-साईट, घाणेरड्या आणि ओबडधोबड, अशा कच्च्या मालापासून सुरेख, निर्मळ आणि नीटनेटका असा पक्का माल हळूहळू क्रमाक्रमाने उत्क्रांत

होजन बाहेर पडत असलेला आपण जसा पाहतो, तशीच स्थिति या जगाच्या कारखान्यामध्ये चाललेली असते. अलीकडच्या काळांतील एखाद्या यांत्रिक कारखान्यांतल्याप्रमाणे या जगाच्या कारखान्यामध्येही मोठ-मोठे बॉयलर्स आहेत, फ्लायव्हील्स आहेत, कधीही न तुटणारे असे पट्टे आहेत, आणि कधी न थांबणारी अशी असंख्य चक्रे रात्रंदिवस गरगर फिरत आहेत. मात्र ही यंत्रसामग्री स्थूल दृष्टीला भासमान होत नाही. तरी पण या कारखान्यांतूनही इतर कारखान्यांप्रमाणेच तेथील वस्तु नेहमी गैर-सोईच्या स्थितीतून सोईच्या स्थितीमध्ये उत्क्रांत होत असतात. पण ह्या उत्क्रांतीने पूर्णावस्थेकडे चाललेल्या वस्तु आणि त्यांची मूळची स्वरूपे ह्यांच्या-मध्ये किती तरी जमीन-अस्मानाचे अंतर असते. मूळची ओबडधोबड वस्तु आणि शेवटची नीटनेटकी उत्क्रांत वस्तु यांना जर एकमेकांच्या समोर उभे केले, तर त्या एकमेकांना क्वचितच ओळखू शकतील; आणि आपल्या उभयतांमध्ये समानवंशत्वाचे नाते आहे, असे त्यांना कोणी सांगितले, तर ते त्यांना खरे सुद्धा वाटणार नाही. उदाहरणार्थ, आपण ज्या स्वच्छ आणि सुंदर कागदावर लिहितो आणि ज्यावरून वाचतो, त्या कागदाच्या वंशातील मूळ पुरुष, किंवा मूळ स्त्रिया, ज्या घाणेरड्या आणि विद्रूप चिंध्या, त्यांना आपल्या वंशांत निर्माण झालेला शेवटचा कुलदीपक कागद पाहून कदाचित् त्यांच्या स्वर्गलोकामध्ये मोठे समाधान वाटे; पण चिंध्यांसारखे घाणेरडे पदार्थ आपले पूर्वज आहेत, ही गोष्ट कबूल करण्यालाही तो कबूल होईल किंवा नाही, याची वानवाच आहे. कागद हा हल्ली प्रौढ आणि उत्क्रांत स्थितीमध्ये आहे; तो आपल्या मनाशीं म्हणेल की, 'मी किती सुंदर आणि किती मूल्यवान आहे ! कवि माझ्यावर काव्ये लिहितात आणि राजे माझ्यावर तहनामे लिहितात ! असा जो मी, त्या माझा जन्म या चिंध्यांपासून झाला असेल, ही गोष्ट अगदी खोटी असली पाहिजे !' तरी पण मूळ चिंध्या आणि परिणाम कागद, ही स्थिति कांही खोटी नव्हे. सारांश, हल्ली ज्या वस्तु ज्या स्थितीमध्ये दिसत आहेत, त्याच स्थितीमध्ये त्या वस्तु मूळपासून आहेत, असे म्हणतां यावयाचे नाही.

आणि हीच गोष्ट मनुष्यालाही लागू आहे. मनुष्यप्राणी हल्ली ज्या स्थितीमध्ये दिसत आहे, त्याच स्थितीमध्ये तो पहिल्यापासून आहे, असे

नाहीं. त्याच्यांत पुष्कळ स्थित्यंतरे झालेली आहेत. माकडापासून मनुष्याची उत्पत्ति झालेली आहे, हा उत्क्रांतिशास्त्रातील शोध सर्वांना माहीतच आहे. उत्क्रांतिशास्त्राची दुर्बीण उलटी लाविल्याने मनुष्यापासून पाठीमागच्या स्थित्यंतरांत जातां जातां शास्त्रीय शोध माकडाच्या मजलेपर्यंत गेलेले आहेत. परंतु त्याच्याही पाठीमागे माणसाच्या शरीररचनेच्या घटनेमध्ये कांहीं फेरफार झालेले नाहींत, असे मात्र म्हणतां येणार नाहीं. या दृष्टीने मागे मागे शोध करीत चालल्यास मनुष्याच्या शरीररचनेतील कित्येक अश्रुतपूर्व चमत्कार आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येण्याचा संभव आहे.

हल्लींच्या मनुष्याच्या शरिराचे शास्त्रीय विभाग सांगण्याचे प्रकरण चाललें असतां त्यांत मनुष्याला दहा इंद्रिये आहेत म्हणून सांगण्यांत येतें. त्या दहांपैकी हस्तपादादिक हीं पांच कर्मेद्रिये होत; व घ्राण, चक्षु, श्रोत्र, जिह्वा आणि त्वक्, हीं पांच ज्ञानेद्रिये होत. परंतु एवढ्याने ज्ञानेद्रियांची संख्या परिपूर्ण होत नाहीं. 'मनःषष्ठानींद्रियाणि' इत्यादि वचनामध्ये मन हें एक सहावें ज्ञानेद्रिय असल्याचे सांगितले आहे. या सहाव्या ज्ञानेद्रियाच्या संबंधाने आपण थोडासा विचार करूं.

हें सहावें इंद्रिय जें मन तें हल्लीं कोठें आहे, याच्याबद्दल कोणाला चरोबर पत्ता लागत नाहीं. कारण कीं, त्याच्या जागेसंबंधाने कित्येकामध्ये मतभेद आहेत. परंतु पूर्वी याच्यासंबंधाने असा संशयात्मक प्रश्न उत्पन्न होत नसे. कारण, पूर्वी एकदां अशी वेळ असावी असे दिसतें कीं, ज्या वेळीं मनुष्याच्या शरिरांतील मन हें सहावें ज्ञानेद्रिय बाकीच्या पांच ज्ञानेद्रियांप्रमाणेच अगदीं वर आणि उघडें असावें. नाक, डोळे, कान हीं जशीं बाहेरून दृश्यमान होणारीं इंद्रिये आहेत, त्याचप्रमाणे मन हेंही पूर्वी एकदां बाहेरून दृश्यमान होणारें इंद्रिय असलें पाहिजे. परंतु पृथ्वीच्या पाठीवरील जड सृष्टीमध्ये ज्याप्रमाणें पुष्कळ उलाढाली झालेल्या असल्याचें भूगर्भशास्त्रवेत्त्यांनीं प्रतिपादिलें आहे, त्याचप्रमाणे शरीररचनेमध्ये या मनाच्या बाबतींतही पुष्कळ फेरफार झालेले असले पाहिजेत. हल्लीं जीं पर्वतांचीं शिखरे आहेत, तीं पूर्वी एकदां मोठमोठ्या गलबतांच्या सफरींच्या सोईचीं बंदरे होती, आणि हल्लीं जेथे समुद्रांचे तळ आहेत, तीं मनुष्यांना राहण्यासारखीं मैदानें आणि झाडांना उगवण्यासारखीं अरण्ये होती, असले

प्रचंड आणि विलक्षण फेरफार सृष्टीमध्ये झालेले ऐकून मनुष्याचें मन आश्चर्यचकित होतें; परंतु खुद्द त्या मनाच्यासंबंधानें किती फेरफार झालेले आहेत, याची मात्र मनुष्याला क्वचितच कल्पना असेल. कित्येक लोकांची अशी कल्पना आहे की, सीलोन म्हणून हल्लीं जें नकाशामध्ये बेट आहे, ती कांहीं पूर्वीची खरी लंका नव्हे. पूर्वी एक निराळी लंका होती, व त्या वेळीं ती पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर दृष्टिगोचर होत असे. परंतु तिच्यावर आवरणें पडतां पडतां ती आतां झांकून जाऊन इतकी दिसेनाशी झाली आहे की, तिचा आतां कोणालाही पत्ता लागेनासा झाला आहे. आणि मनुष्याच्या मनाचीही बहुतेक अंशी तशीच स्थिति झालेली आहे. ज्ञानेंद्रियत्व हा सामान्य धर्म सगळ्या सहाही इंद्रियांमध्ये सारखाच असल्याकारणानें नाक, कान, डोळे, हीं जशीं शरिराच्या बाह्य पृष्ठभागावर उघडपणें दिसणारीं आणि उजळ माथ्यानें वावरणारीं इंद्रियें आहेत, त्याचप्रमाणें पूर्वी मन हेंही होतें. पूर्वी शरिराच्या पृष्ठभागावर मन हें उघडपणें दिसत असे, व तें उघडपणें आपला मननाचा व्यापार चालवीत असे. कोणी एखाद्यानें दुसऱ्या एखाद्याच्या शरिराकडे पाहिलें, तर हें नाक, हे कान, हे डोळे, याप्रमाणें त्याला जशीं हीं ज्ञानेंद्रियें पाहतां येत, त्याचप्रमाणें 'हें मन' म्हणूनही त्याला पाहतं येत असे. आपण जसे हल्लीं डोळे पाहत असलेले पाहतो, किंवा जिव्हा रस चाखीत असलेली पाहतो, त्याप्रमाणें पूर्वी मन हें मनन करीत असलेलें, विचार करीत असलेलें किंवा विकल्प करीत असलेलें प्रत्यक्ष पहावयाला सांपडत असे. व बाकीच्या ज्ञानेंद्रियांप्रमाणें मनाचेही सर्व व्यापार उघड्या बाजारामध्ये उघड उघड रीतीनें आणि उजळ माथ्यानें चालत असत. अंतःकरण हें नांव मनाला मागाहून पडलेलें आहे. पुढें जें स्थित्यंतर त्या मनाला प्राप्त झालें, त्याला अनुलक्षून अंतःकरण हें त्याचें नांव पडलें. परंतु त्याचें पहिलें साधें, सरळ, आणि स्वाभाविक नांव म्हटलें, म्हणजे जें मनन करणारें तें मन हेंच होय. पण कालांतरानें आणि कारणांतरानें लंका जशी भूपृष्ठावरून नाहीशी होत होत समुद्राच्या खालीं कोठें दिसेनाशी झाली, त्याप्रमाणें मन हेंही ज्ञानेंद्रिय शरिराच्या पृष्ठभागावरून नाहीसें होत होत शरिराच्या आंत आंत कोणीकडे दडून आणि दडपून गेलें आहे, त्याचा कांहीं तपास लागत नाही.

पूर्वी तें अगदी उघड्यावर असे. हल्लींची घड्याळें जशीं सगळीं झांकलेलीं आणि वर फक्त कांटे तेवढे मात्र दिसावयाचे, तशी मनाची पूर्वीची स्थिति नव्हती. हल्लींच्या झांकलेल्या घड्याळाच्या वरचे कांटे अमुक विवक्षित दिशेनें च आणि विवक्षित अंतरानेंच कां फिरतात, ते उलटे सुलटे कां फिरत नाहींत वगैरे गोष्टी बाहेरून समजण्याला कांहीं मार्ग नाहीं; परंतु अपरिपक्व आणि अपरिपूर्ण अशा स्थितीमध्ये जर एखादें घड्याळ असलें, आणि त्याच्यावरचीं कांचांचीं आणि पट्यांचीं झांकणें जर दूर करण्यांत आलेलीं असलीं, तर ज्याप्रमाणें घड्याळाच्या आंतील निरनिराळ्या चक्रांच्या गति आणि त्यांचें व्यापार कां व कसकसे होत आहेत, हें आपल्याला प्रत्यक्षपणें दिसूं शकेल, त्याप्रमाणें मनुष्याच्या मनाची पूर्वीची स्थिति होती. सर्व कांहीं उघडें होतें. मनाच्या सर्व हालचाली बाहेरून पाहणाराला प्रत्यक्षपणें दिसत असत; आणि हरिद्वारच्या गंगेच्याप्रमाणें स्वच्छ असलेल्या पाण्याच्या तळाशीं पडलेली एखादी वस्तु ज्याप्रमाणें स्पष्टपणें दिसते, त्याप्रमाणें पूर्वी मनांतील हेतु निःसंशयपणें दिसत असत. एखादी गोष्ट मनावर ठसविणें किंवा एखाद्या गोष्टीचा मनावर परिणाम घडविणें, किंवा एखादी गोष्ट मनामध्ये बिंबविणें, इत्यादि जे कांहीं शब्दप्रयोग मनुष्याच्या हल्लींच्या भाषेमध्ये अवशिष्ट राहिलेले आहेत ते, मन ज्या वेळीं उघडें होतें त्या वेळचे आहेत. कारण, त्या वेळींच या गोष्टी मुख्यार्थानें शक्य होत्या. कारण, हल्लींच्या स्थितींत मनामध्ये एखाद्या वस्तूचें प्रतिबिंब पाडणें ही गोष्ट लक्षणेने अर्थ केल्याशिवाय सर्वथैव अशक्यच आहे.

हल्लीं जसें मन पुष्कळ आवरणांच्या खालीं दडपून गेलें आहे, तसें तेव्हां तें नव्हतें. आणि निरभ्र आकाशांतील चंद्राप्रमाणें तें जेव्हां स्पष्टपणें आणि स्वच्छपणें बाहेर उघड दिसत असे, त्या वेळीं जगांतील पुष्कळ व्यवहार पुष्कळ सुलभ रीतीनें चालत असत. त्या वेळीं एकमेकांचीं मनं एकमेकांना बाहेरून स्पष्टपणें दिसत असल्याकारणानें सर्व गोष्टींचा ताबडतोब खुलासा होत असे. एखाद्याच्या मनांत काय असेल आणि काय नसेल अशा ह्या हल्लींच्या काळच्या शंका त्या वेळीं कोणाला येत नसत. कारण, जे मनांत असेल तें सगळ्यांना स्पष्टपणें प्रत्यक्षच दिसत असल्यामुळें अशा शंकांना जागाच उरत नसे. आपल्या कानावर जर एखादें फूल

असलें, आपल्या नाकाशीं जर एखादें सुगंधि द्रव्य असलें, किंवा आपल्या डाळ्यांत जर आरक्ता उत्पन्न झालेली असली, तर या गोष्टी ज्याप्रमाणें आपल्याला हल्लींच्या काळांत दिसतात, त्याप्रमाणें पूर्वी मनांत एखादी चांगली कल्पना आली किंवा एखादें वाईट पाप आलें, तर त्या गोष्टी पूर्वींच्या काळांत प्रत्यक्ष दिसल्या जात असत. त्या झांकून ठेवण्याला कांहीं साधन नसे. अशी स्थिति असल्यामुळें त्या वेळचें जग अगदीं साधेंभोळें, निष्पाप आणि निष्कलंक असें साहजिकपणेंच बनलेलें होतें.

पूर्वीं मन उघडें असल्यामुळें आणखी एक फायदा होता. हल्लीं आपलें नाक, डोळे, वगैरे ज्ञानेंद्रियें हीं उघडीं असल्याकारणानें तीं जशीं आपल्याला स्वच्छ ठेवतां येतात, त्याचप्रमाणें पूर्वीं मनहीं धुऊन पुसून स्वच्छ ठेवतां येत असत. एखादा डाग पडला आहे किंवा पडत आहे, असें समजल्या-बरोबर तो डाग धुऊन किंवा खरडून काढण्याचा अगदीं साधे लोक सुद्धां ताबडतोब प्रयत्न करूं शकत असत. परंतु हल्लींच्या आंतव्याप्रमाणें मनुष्याचें मनही शरिराच्या आंत आंत कोठें तरी गहून गेलेले असल्याकारणानें तें मन पूर्वींच्यासारखें आतां धुऊन पुसून स्वच्छ ठेवतां येत नाही व त्यामुळें कांहीं दिवसांनीं आंतड्यांत जसा गाळ सांचतो आणि तीं कुजून कुजून जातात, त्याप्रमाणें मनाचीही तशीच अवस्था होते. परंतु पूर्वीं मनाला असले रोग कधीही होत नसत, आणि त्यामुळें पूर्वींचे लोक मोठे सुखी असत. त्यांचीं मनं निष्पाप असत. त्यांना मनामध्ये पाप आणतांच येत नसे. कारण, मनांत पाप उत्पन्न झाल्याबरोबर तें दुसऱ्याला दिसूं लागल्याकारणानें तें मनांत गुप्त ठेवण्याची पूर्वीं सोयच नव्हती. मनांत एक ठेवून बाहेर दुसरें दाखवावयाचें, ही कला त्या वेळीं शक्यच नव्हती. 'मनस्येकं वचस्येकं' असल्या प्रकारचीं काव्यें हीं अगदीं अर्वाचीन काळांतील होत. पूर्वीं मन आणि वाणी यांच्यामध्ये भेद उत्पन्नच होऊं शकत नसे. आणि एकमेकांचीं मनंच एकमेकांना प्रत्यक्ष वाचतां येत असल्याकारणानें जिभेचे पुष्कळसे श्रम त्या वेळीं वांचत असत; आणि त्यामुळें अर्थातच तिला देवाचें नांव घेण्याला पुष्कळ फुरसत मिळत असे. ज्याला इंग्रजीमध्ये Thought reading असें म्हणतात, त्या मनकवडेपणाच्या गुणाचें पूर्वीं नांव सुद्धां कोणाला माहीत नव्हतें. आपल्या मनांतील विचार छपवून ठेवण्याची जेव्हां सोय सुरू

झाली, तेव्हांच अर्थात् या मनकवडेपणाच्या गुणाला महत्त्व येऊं लागलें. कारण, पूर्वी जेव्हां एकमेकांच्या मनांत काय आहे, हें अगदीं लहान मुलें देखील एकाद्या कागदावर लिहिलेल्या अक्षरांप्रमाणें पाहून वाचूं शकत असत. तेव्हां या मनकवडेपणाच्या चेटकी कृत्याला आणि फसवेगिरीच्या कसबाला काय किंमत असणार ?

हा मनाचा आरसा खोल शरिरांत दडविला न जातां जेव्हां शरिराच्या-वर प्रत्यक्ष दिसत असे, तेव्हांचें जें युग त्याला सत्ययुग असें म्हणत असत. कारण, त्या वेळीं असत्याला दडण्याला कोठें जागाच मिळत नसे. त्या वेळीं कोठें अंधार नव्हता, किंवा कोठें तळघरें नव्हतीं, किंवा पर्वतांना गुहा नव्हत्या, किंवा जंगलांतून दाट झाडी नव्हती, असें नाहीं. जेथें असत्याला दडून बसतां येईल, अशीं पुष्कळ ठिकाणें त्या वेळींही होती. पण असत्याचें मूळचें आणि मुख्य दडण्याचें हल्लींचें ठिकाण म्हटलें म्हणजे मन होय. तेथें त्याला आश्रयाला निवाऱ्याची आणि गुप्ततेची जागा पूर्वी मुळींच मिळत नसल्याकारणानें अर्थातच बाकीच्या बाह्य गुप्त जागा ओसाड पडलेल्या होत्या. असत्य मनांत आणावें, तर तें मनात आणल्याबरोबर दुसऱ्याला दिसणार ! आणि दुसऱ्याला दिसल्याबरोबर तो त्याच्या प्रति-काराला सुरुवात करणार ! अशी स्थिति असत्यामुळें कोणीही असत्याला आपल्या मनामध्ये आश्रय देत नसे. आणि त्यामुळें तें युग अगदीं अक्षरशः सत्ययुग झालेलें होतें.

तें सत्ययुग होतें; पण त्यांत विशेष नांवाजलेले असे साधुपुरुष कोणीच नव्हते. हें विधान पाहून कोणालाही आश्चर्य वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. इतकें चांगलें युग असून चांगले साधुपुरुष त्यांत नाहींत, हे व्हावें कसें, असें गूढ पुष्कळांना पडणें अगदीं साहजिक आहे. परंतु याचें कारण अगदीं निगळें आहे. सगळेच लोक जेव्हां अतिशय दुर्जन असतात, तेव्हां त्यांच्याचपैकीं जे कांहीं थोडेसे लोक थोडे कमी दुर्जन असलेले आढळतात, त्यांना हल्लींच्या काळांत साधु म्हणून म्हणण्याचा परिपाठ पडलेला आहे. दुर्गुणांच्या शर्यतीमध्ये आघाडी मारण्यासाठीं आणि बक्षीस मिळविण्यासाठीं सगळे घोडे भरधांव पळत सुटलेले असतांना, दुर्गुणांच्या बाबतींत जे मागासलेले असतात, ते साधु, सत्पुरुष आणि सज्जन या नांवाखाली

मोडतात. परंतु पूर्वी सत्ययुगांत जेव्हां सगळीकडे सत्यच भरलेलें असे, आणि असत्याला दडावयाला मनामध्ये बिलकूल जागाच मिळत नसे, तेव्हां तेथे सज्जन आणि दुर्जन हे भेदच उत्पन्न होत नसत. सगळेच जेथे सज्जन, तेथे एका सज्जनाचें स्तोम माजविण्याला आणि त्याच्या साधुत्वाबद्दल डंका वाजविण्याला दुसरा कोणता सज्जन तयार होणार आहे ? अशा कारणामुळे ते युग साधूंच्या बाबतींत अगदीं नापेर, नापीक आणि निष्फळ असें झालेलें होतें.

एकदां ख्रिस्ती लोकांच्या कुराणांतील प्रख्यात पुरुष जो सैतान तो त्या काळीं चुकून जन्माला आला होता. परंतु मनामध्ये लबाडी छपवून ठेवण्याच्या त्या पारदर्शक मनाच्या काळामध्ये जागाच नसल्यामुळे त्याची एकही विद्या लागू पडेना. त्याला एकही लबाडी साधेना, त्याचा एकही फसवणुकीचा प्रयत्न शेवटास जाईना, किंवा एकही सावज त्याच्या जाळ्यामध्ये सांपडेना. त्या दिवसांत जगांत पाप कमी असल्यामुळे त्या वेळच्या लोकांचें आयुष्यही पुष्कळ दीर्घकाळपर्यंत टिकत असे. त्यामुळेही सैतानाची जास्तच गैरसोय होऊं लागली. जगांत कांही त्याला करमणूक उरली नाही, आणि त्यामुळे त्याचे आयुष्याचे दिवस त्याला अगदीं कंटाळवाणे होऊं लागले. लबाडी, लुच्चेगिरी, भांडणतंटे, मारामाच्या, लढाया, खून यांच्यावांचून सगळें जग त्याला शून्य, निःसत्त्व, आणि बेचव वाटूं लागले. असल्या निर्जीव आणि निष्पाप जगांत जगण्यांतही कांहीं हंशील नाही असा त्याचा ग्रह होत चालला. चांगल्या, बुद्धिमान, धूर्त, आणि कारस्थानी लोकांना राहण्याला लायक असें जर हें जग व्हावयाला पाहिजे असेल, तर या जगांत सुधारणा अवश्य झाली पाहिजे, असा त्याचा निश्चय झाला. व मन हें उघडें आणि प्रत्यक्ष दिसणारें असल्यामुळे या सगळ्या अनर्थपरंपरा धूर्त बुद्धीच्या लोकांवर कोसळत आहेत, असे पाहून हें मन जेणेकरून मनुष्याच्या शरिरामध्ये खोल खोल कोठें तरी गाडलें जाईल, अशी कांहीं तरी तजवीज झाली, तरच या जगाची कांहीं तरी धडगत आहे, नाही तर निष्पापपणाच्या नीरसपणानें, अतिरेकानें आणि अत्याचारानें हें सगळें जग फुकट जाईल, असे परोपकाराचे आणि जगत्कल्याणाचे उदात्त विचार त्याच्या मनामध्ये येऊन दीर्घश्वास सोडण्यांत आणि दीनमुद्रेनें आक्रंदन करण्यांत तो रात्रीच्या रात्री

घालू लागला. अखेरीस तो अतिशय वैतागला. लबाडी करण्याची अंगांत अतिशय शक्ति असूनहि दिवसांतून एकदां सुद्धां लबाडी करण्याला संधि मिळेलना, म्हणून त्याचें शरीर अगदी झुरणीस लागलें. सत्य, निष्पापपणा, निष्कपटपणा, निष्कलंकपणा, इत्यादि शत्रूंच्या जाचाखाली आणि गांजणुकी-वरून त्याचें डोकें भडकून गेलें, आणि तो वेडाच्या भरामध्ये भलभलतें बरळू लागला. 'मी कांहीं या जगामध्ये पुण्यकर्म करण्याकरितां किंवा सात्त्विक तपस्वी बनण्याकरितां आलों नाहीं ! माझ्या हातून एक दिवसांत निदान एक तरी खून आणि एक वर्षांत पुष्कळ खुनांची मिळून बनली जाणारी अशी एक तरी लढाई झाली नाहीं, तर मग माझ्या जन्मापासून जगाला फायदा तो काय ! परंतु ह्या मोठ्या गोष्टी तर राहोतच, परंतु या जगाच्या रसिकतेच्या आणि वैचित्र्याच्या बाबतींतील अगदीं पाहिले ओनामा—चोरी, चहाडी, शिंदळकी—हे जे अगदीं साधे गुण, ते सुद्धां जेथे कोणाला अवगत नाहींत, त्या जगाचा जितक्या लवकर प्रळय होईल तितका चांगला ! असे उद्गार काढीत वेडाच्या भरांत तो एका उंच पर्वताच्या शिखरावर चढून गेला आणि या जगांत पातकें करण्याला अवसर नाहीं म्हणून नाराज होऊन त्यानें त्या पर्वताच्या कड्यावरून उडी टाकून अखेरीस आत्महत्या करून घेतली !

तेव्हां पृथ्वी दुभंग झाली आणि आकाश अतिशय मोठ्यानें कडाडलें. सैतानाच्या अधःपतनामुळे आणि आत्महत्येमुळे जिकडे तिकडे मोठा हल-कल्लोळ उडून गेला, आणि वातावरणामध्ये दुष्ट आणि पापी लोकांच्या आत्म्यांची जी एक मोठी थोरली वसाहत होती, तिच्यामध्ये फार खळबळ उडाली, व तेथे दंगेधोपे आणि बंडे होण्यापर्यंत देखील मजल जाईल कीं काय, अशी भीति वाटू लागली. 'पातकाच्या वृद्धीसाठीं आणि विजयासाठीं आमच्या पुढाऱ्यानें केवढा तरी हा आत्मयज्ञ केला आहे !' असे उद्गार त्यांच्या तोंडून निघू लागले, आणि पातकाच्या दिग्विजयाचे झेंडे जगाच्या किल्ल्यावर उभारल्याशिवाय आम्ही कधींही राहणार नाहीं, अशी महत्त्वा-कांक्षा त्या आत्म्यांच्या डोक्यांत उसळू लागली. ही त्यांची ओरड दीर्घ काळपर्यंत चाललेली होती.

इकडे जगाच्या वाढीचें काम धिमेपणाने चाललेलें होतें. सृष्टीच्या

कारखान्यांतील बॉयलर तापत होते, चक्रे फिरत होती आणि पट्टे गतीची वांटणी करीत होते. नवीन वस्तु अस्तित्वांत येत होत्या, आणि ओबड-धोबड वस्तु नीटनेटक्या होत होत्या कच्च्या वस्तु पक्कं दशेला येत होत्या आणि पक्कं वस्तु नाशाप्रत चालल्या होत्या, उघड्या वस्तु होत्या त्यांच्यावर झांकणे वाढत होती आणि ज्यांच्यावर झांकणे होती त्या वस्तु उघड्या पडत होत्या, ठेंगण्या वस्तु उंच वाढत होत्या आणि उंच वाढलेल्या वस्तु अधः-पतनाच्या तयारीला लागल्या होत्या. अशा या सार्वत्रिक घडामोडींच्या फेऱ्यांमध्ये बिचारें मनही सांपडल्याशिवाय अपवाद म्हणून कसे सुटणार ? मनुष्याच्या शरिरावर या सृष्टीच्या उलाढालीचे परिणाम होत होते. डोळ्यांच्या ज्ञानेंद्रियावर पापण्या हळूहळू वाढूं लागल्या होत्या, आणि बहुतेकांच्या दातांवरील ओठांचें आच्छादन खावयाचे दांत पूर्णपणें झांकून टाकण्याइतकें पुढें सरसावत चाललें होतें. या इतर अवयवांच्या फेरफारांबरोबरच मनाच्या स्थितीमध्येही फेरबदल होत चालला होता. पूर्वी मन जें उघडें आणि प्रत्यक्ष दिसणारें असे, त्याच्याभोंवतालची कातडी आपलें वर्धिष्णुत्व हळू-हळू प्रकट करूं लागली. डोळ्यांप्रमाणें मनालाही प्रसंगविशेषी उघडझांप करतां येण्याकरितां मनाला या पापण्याच करण्यांत येत आहेत की काय, असा कित्येक दिवसपर्यंत कित्येकांचा समज अथवा गैरसमज होत चाललेला होता; परंतु अखेरीस त्या दोन्ही पापण्या एक होऊन त्यांच्या दुहेरी जाड थराखालीं मन झांकून गेलें ! हा सृष्टिक्रमांतील फेरबदल जेव्हां अगदीं नवीनच होता, तेव्हां हल्लीं जशी वैद्यलोक नाडी पाहतात, त्याप्रमाणें बोट ठेवून पाहिलें असतां मनाची हालचाल हाताच्या स्पर्शेंद्रियाला थोडी बहुत कळत असे. परंतु पुढें पुढें तेही दिवस गेले. कातड्याचे थर मनाच्या पृष्ठभागावर दिवसेंदिवस जास्त जास्तच वाढत गेले, आणि त्याबरोबरच मनुष्याचें मन खालीं दडपत जातां जातां किती खोल गेलें आहे किंवा कोणीकडे गेलें आहे, ह्याचा पत्ताच नाहीसा झाला. असे फेरफार मानवी शरिरामध्ये फक्त मनाच्यासंबंधानें झालेले आहेत, असें नाही. शंकराच्या समकालीन मानवी जातीमध्ये कित्येक प्राण्यांना मस्तकावर तिसरा डोळा असला पाहिजे, अशी कित्येक प्राणिशास्त्रवेत्त्यांची कल्पना आहे. पण तो डोळा आज कोणाच्या मस्तकावर दिसतो आहे ? कठोर अस्थि आणि

अप्रबुद्ध चर्मपटले यांनी तो झांकून टाकलेला असला पाहिजे. आणि तीच गति बिचाऱ्या मनाचीही झालेली आहे. या क्रियेमध्ये एखाद्याचें मन ज्या मानानें कमी अधिक खोल गेलेलें असेल, त्या मानानें तें मन दाखविण्याकरितां 'उथळ मन', 'खोल मन', हे शब्दप्रयोग तेव्हांपासून प्रचारांत येऊं लागले.

जेव्हां मन उघडें आणि प्रत्यक्ष दिसणारें होतें, तेव्हांच्या परिस्थिती-संबंधानें कित्येक लोकांचे आत्मे अगदीं नाराज आणि नाखुष होते, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. 'जेथें उघडया मनानें व्यवहार चालावयाचा, तें जग आपल्याला फार गैरसोईचें आहे; असल्या जगांत जन्म घेऊन आपल्या अंगच्या गुणांचें मातेरें करून घेण्याची आमची इच्छा नाही !' असें म्हणून त्या सर्व आत्म्यांनीं संप केला होता; आणि उघडया व मोकळ्या असलेल्या मनाच्या जगाशीं आपला कांहीं संबंध ठेवावयाचा नाही, अशा त्यांनीं शपथा घेतल्या होत्या; व या जगापाशीं भांडून, त्यांतून फुटून निघून आपल्याकरितां मुद्दाम बनविलेल्या पापी आत्म्यांच्या वसाहतीमध्ये (याला कित्येक जुनेपुराणे लोक Purgatory वगैरे नांवें देतात) आपल्याला अनुकूल वेळ येईपर्यंत वाट पाहण्याचा निश्चय करून ते स्वस्थ बसले होते. आणि त्यामुळे या जगामध्ये बिचारे साळसूद लोकच तेवढे आपले सरळ व्यापार करून सत्याच्या आश्रयानें नीरसपणानें कसेबसे दिवस काढीत होते ! इकडे उलट बाजूनें त्या वसाहतींतील आत्मे जरी त्या वसाहतीमध्येच रहात असत, तरी जगांत आपल्याला अनुकूल अशी परिस्थिति कांहीं उत्पन्न होते आहे कीं नाही, या गोष्टीकडे त्यांचें लक्ष असे, व याबद्दल ते नेहमीं गुप्त तपास ठेवीत असत. असा कांहीं काळ लोटतां लोटतां पुढें पुढें त्यांच्या कानांवर बातम्या येऊं लागल्या कीं, जगांतील मन या शानें-द्रियाच्या रचनेमध्ये कित्येक हितकारक असे फेरबदल होऊं लागले आहेत. उघडया मनावर जीं कातड्याचीं झांकणें वाढत चाललीं होती, त्यांच्या वाढीची अगदीं बरोबर बातमी ते ठेवीत असत, आणि मन हें मनुष्याच्या शरिराच्या पृष्ठभागावरून अजिबात नाहीसें झालेलें असून शरिराच्या आंत-मध्ये सुद्धां त्याचा कोठें मागमूस लागत नाहीसा झालेला आहे, ही शेवटची बातमी जेव्हां त्यांनीं ऐकिली, तेव्हां त्यांनीं आपल्या वसाहतीमध्ये सगळीकडे निशाणें उभारिलीं, आणि मोठा दीपोत्सव केला. व आतां या जगामध्ये

आपल्या कर्तबगारीला अनुकूल अशी भूमिका तयार झालेली आहे, असे पाहून त्या वसाहतींतील सगळ्या नागरिकांनीं आतां आपली वेळ आली आहे, असें समजून या जगांत जन्म घेण्याचा निश्चय केला.

हे लोक या जगांत येऊं लागल्यापासून जगामध्ये बरीच सुधारणा झाली, आणि झांकलेल्या मनाच्या योगानें उत्पन्न होणाऱ्या अनेक कला-कौशल्याच्या योगानें जगाच्या सुखदुःखांमध्ये या लोकांनीं बरीच भर घातली. पूर्वीं मन उघडे आणि मोकळें असल्यामुळें त्यांत कांहीं दडवून ठेवतां येत नसे. परंतु आतां मन झांकून गेल्यामुळें त्यांत पाहिजे तें दडवून ठेवावें, अशी नवीन सोय उत्पन्न झाली. त्यामुळें एकेका मनांत दोन दोन, तीन तीन, चार.चार, किंबहुना त्याहूनही अधिक विकार दडून राहूं लागले; म्हणजे पर्यायाने मनाची तितक्या पर्यायी धारणाशक्ति वाढली, असें म्हणण्यास हरकत नाही ! पूर्वीं कोणताही विकार दुसऱ्याला कळल्यावांचून मनांत दडवून ठेवतां येत नसे; परंतु आतां वाटतील तितके कुविचार मनामध्ये दडवून ठेवून एक चांगला विचार बाहेरच्या लौकिक व्यवहाराकरितां बाहेर फिरता ठेविला म्हणजे झालें ! दुटप्पीपणाचा फायदा हा पूर्वीं शक्यच नव्हता. कारण, खरा विकार मनांत झांकून ठेवून खोटा विचार बाहेर दाखविण्याची पूर्वीं सोयच नव्हती. कां की, मन उघडे असल्यामुळें मनांत आलेले खरे आणि खोटे दोन्हीही विचार लोकांना कळावयाचेच. अशा स्थितींत आपल्या मनांतली गुह्य गोष्ट लोकांपासून छपवून ठेवणें कोणाला साधतच नसे.

परंतु ही दुटप्पीपणाची अथवा मनांत एक असून बाहेर दुसरेच दाखविण्याची विद्या अस्तित्वांत आल्यापासून जिव्हेवरची जबाबदारी जास्त वाढली. पूर्वींच्या युगांत जेव्हां एकमेकांचीं मनेंच एकमेकांना प्रत्यक्ष पहावयाला मिळत असत, तेव्हां जिभेला किंवा डोळ्यांना विचारीत होतें कोण ? जीभ काय बतावणी करते किंवा डोळे काय हावभाव दाखवितात, हें पाहण्यांत आणि त्यावरून अनुमानें काढण्यांत आपला वेळ खर्च करण्याला पूर्वीं तयार होतें कोण ? जेथे प्रत्यक्ष राजाची गांठ पडणें सुलभ असतें, तेथें भालदार आणि चोपदार त्यांना फारशी किंमत उरत नाही, हें उघडच आहे. त्याचप्रमाणें मनांतले हेतु किंवा विकार मन आपण होऊनच

आरशांतल्या प्रतिबिंबाप्रमाणें स्पष्टपणें दाखवीत असल्याकारणानें दुसऱ्याची खात्री करून देण्यासाठी जिभेला पूर्वी क्वचितच बोलण्याचा प्रसंग येत असे. पण आतां मात्र ती स्थिति पूर्णपणें बदलली होती. आतां मनांत काय आहे तें दुसऱ्यांना समजून सांगण्याची सगळी जोखीम जिभेवर येऊन पडूं लागली, व चक्षुरिंद्रिय वगैरे अवयवांना जिभेची री ओढून तिची साथ करण्याचें काम करणें भाग पडूं लागलें. त्यांतल्या त्यांतही ज्या वेळेला मनांत असेल तेंच जिभेला बोलून दाखवावयाचें असेल, तेव्हां जिभेला स्वाभाविकपणेंच थोडे परिश्रम पडत. परंतु मनांत निराळे असून जनांत निराळे दाखवावयाचें असेल, त्या वेळीं मात्र जिभेची पंचाईत उडू लागली. तोंपर्यंत जिभेला खोटे बोलणें कसे तें माहीत नव्हते. तो जिभेवर खोटें बोलण्याचा पहिला प्रसंग. तेव्हापासून तिला हळूहळू संवय पडूं लागली व ती क्रमाक्रमाने खोटेपणामुळें अवघड झालेले शब्द उच्चारण्याला वळू लागली. आणि संवईने काय होत नाही ? प्रथमार्ंभी खोटे शब्द उच्चारण्याला कचरणारी आणि अडखळणारी ही चीभ संबंध खोटे बोलणें, अर्धवट खोटें बोलणें, दुटप्पीपणाचें बोलणें, धरसोडीचें बोलणें, द्वयर्थी बोलणें, इत्यादि खोटें बोलण्याच्या अनेक पकडींमध्ये एखाद्या साक्षी-दाराप्रमाणें अगदीं तरबेज होऊन गेली. आणि तेव्हापासून वक्तृत्वाच्या कलेला उत्तेजन मिळालें. पूर्वी सत्ययुगांत जेव्हा मनं उघडी होती तेव्हां वक्तृत्व ही कला नव्हती. ही वक्तृत्वाची कला मनं झांकली गेल्यानंतर अस्तित्वात आलेली आहे. आणि तेव्हांपासून मनांतले खरे विचार छपवून ठेवून खोटे विचार पसरविण्याकडे या कलेचा बरेच वेळां उपयोग होऊं लागला. व त्यामुळेच 'Speech was given to man to conceal his thoughts.' 'Men talk only to conceal the mind.' 'Language is the art of concealing thought.' अशा प्रकारच्या म्हणी पाश्चात्य देशांतून प्रचारत आलेल्या आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येतात.

कोणाच्या मनांत काय आहे हें प्रत्यक्ष जाणण्याला कांहीं साधन न उरल्यामुळे आणि जिभेला खरें बोलण्याप्रमाणें खोटेंही बोलणें शक्य आहे असें दिसून आल्यानंतर खोट्याबरोबर खऱ्या भाषणाबद्दलही संशय उत्पन्न होऊं लागला, व त्या संशयाच्या निवृत्तीला दुसरें काहीं

साधन नसल्यामुळे 'मी आपले हृदय फाडून माझ्या मनांत खरोखर काय आहे ते दाखवू काय?' असेही उद्गार आवेशाच्या भरामध्ये बोलून दाखविण्याला माणसें शिकली. परंतु ही भाषा पूर्वीच्या युगांत नव्हती. तेव्हां मनें शरिराच्या पृष्ठभागावर प्रत्यक्षपणे दिसण्यासारखी असल्यामुळे हृदय फाडून दाखविण्याचा आविर्भाव आणण्याचा कोणत्याही नाटकांतील पात्रावर आवेशातिशयाचा प्रसंग येत नसे.

'स्त्रियो नाम चपलाः । अन्यं मनुष्यं हृदयेन कृत्वा अन्यं ततो दृष्टिभिराह्वयन्ते ।' या श्लोकांत स्त्रियांच्या हृदयाची स्थिति आणि नेत्रांचें चापत्य यांच्यामधील विसंगतता जी कवीनें वर्णिली आहे, तीही अर्थातच मनाच्या परिस्थितीमध्ये वर सांगितलेल फेरबदल झाल्यानंतरची आहे. त्याच्यापूर्वी मनें जेव्हां प्रत्यक्ष दिसणारी होती तेव्हां कोणत्याही स्त्रीला किंवा पुरुषाला असें दुटप्पी वर्तन करतां येणें शक्यच नव्हतें; आणि म्हणून पातिव्रत्य हा प्रेमाचा फक्त एकच राजमार्ग त्या वेळीं खुला होता. व त्या वेळीं प्रेमाच्या सत्यपणाच्या शपथा या संशयाच्छादित न होतां प्रत्यक्षपणानें सिद्ध केल्या जाऊं शकत असत. म्हणून त्या काळांत शेक्सपियर उत्पन्न झाला असता तरी, त्याला 'अथेलो'सारखें नाटक लिहितां आलें नसतें. परंतु मन दिसेनासें झाल्याच्या योगानें या बाबतींतही जगांत किती तरी नवीन सोई आणि गैरसोई उत्पन्न झाल्या आहेत.

'अन्यं मनुष्यं हृदयेन कृत्वा अन्यं ततो दृष्टिभिराह्वयन्ते' ह्या वर दिलेल्या श्लोकाच्या अर्थसादृश्यानें 'वारांगनेव नृपनीतिरनेकरूपा' या वचनाची सुद्धा सहजगत्या कोणालाही आठवण झाल्यावांचून राहणार नाही. हा नृपनीतीच्या दुटप्पी वर्तनाच्या वर्णनाचा समग्र श्लोक येणेंप्रमाणें आहे. 'सत्यानृता च पुरुषा प्रियवादिनी च हिंसा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या । नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च वारांगनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥' या श्लोकांत वारांगनेशीं सादृश्य दाखवीत राजनीतीच्या परस्परविरुद्ध स्वभावाचें वर्णन कवीनें अतिशय मार्मिकपणानें दिलें आहे. परंतु हें कोणत्या काळचें? जेव्हां राजांचीं अंतःकरणे राजांच्या शरिराच्या वर प्रत्यक्ष दिसणारी असतील तेव्हां अशी स्थिति असूं शकेल काय? त्या वेळीं कोणीही कवि कितीही प्रतिभासंपन्न असता, तरी त्याला असलें वर्णन कल्पनेच्या जोरावर करतां

आलें असतें काय ? त्या वेळीं असल्या गोष्टींचें अस्तित्वच मुळीं अशक्य होतें. कारण कीं, त्या वेळच्या कोणत्या राजांना मनामध्ये कपट ठेवून आपल्या लोकांपाशीं वरवर गोड बोलतां आलें असतें ? लोकांनीं ताबडतोब राजाच्या मनाकडे पाहिलें असतें, आणि तेथें त्यांना कपट स्पष्टपणें दिसल्यानंतर त्याच्या गोड शब्दांना कोण फसलें असतें ? जें वचन उद्यां मोडावयाचा हेतु एखाद्या राजाच्या मनामध्ये असेल, त्या वचनावर आज विश्वास ठेवण्याला त्या वेळीं कोण लोक तयार झाले असते ? त्या काळांत सगळा उघड्या आणि मोकळ्या मनाचा व्यापार चालू असल्यामुळें राज्य करण्याचें काम मोठें कठिण झालें होतें. कारण, शहाजोगपणानें राज्य करावयाचें कसें ? राज्य उभारावयाचें आणि तें फिरून कोणाला फसविल्यावांचून किंवा कोणाचा घातपात केल्यावांचून उभारावयाचें, या अशक्य गोष्टींची सांगड घालणार तरी कोण ? त्यामुळें पूर्वींच्या त्या काळांत राजांची संख्या साहजिकपणेंच अगदीं थोडी होती. व जास्त कोणी राजे मिळतील तर त्या वेळीं पाहिजे होते. आणि म्हणून पूर्वीं सांगितलेल्या आत्म्यांच्या वसाहतीमध्ये कंस, जरासंध, दुर्योधन, इत्यादिकांसारख्या राजांचे आणि शकुनीसारख्या मंत्र्यांचे जे आत्मे कुंभीपाकामध्ये शिजत होते, त्यांना 'तुम्ही राज्य करण्याकरितां येतां का ?' म्हणून अतिशय आग्रहानें विनंति केली असतांही 'आम्ही असल्या अजागळ युगामध्ये राज्य करूं इच्छीत नाही ! आम्ही मागाहून अवतार घेऊं !' असें त्यांनीं साफ जबाब दिले ! अशा रीतीनें पूर्वीं राजे मिळण्याला विरळा असल्याकारणानें विचाऱ्या पूर्वींच्या लोकांना राजांच्या जुलमावांचून आणि लढायांवांचून नैसर्गिक मरणानेंच मरावें लागत असे !

परंतु मनुष्यांचीं मनं शरिराच्या आंत गडप झाल्याबरोबर, अस्ताचलाच्या आड सूर्य नाहीसा झाल्याबरोबर ज्याप्रमाणें काळोख पसरतो, त्याप्रमाणें किती तरी लोकोपयोगी गोष्टी या जगावर पसरल्या ! पूर्वींच्या काळांतील एखाद्या महापंडितालाही 'पुराव्याचा कायदा म्हणून काय ?' म्हणून विचारिलें असतें, तर तो विचारा बुचकळ्यांतच पडून गेला असता. त्याला पुराव्याच्या कायद्याची काय माहिती ! पुराव्याचें शास्त्र ही एक त्याच्यानंतरच्या काळांतील अजब चीज ! ती त्या वेळीं कशाशीं खातात हें सुद्धां

कोणाला माहीत नव्हतें. त्या वेळीं मनांतील सर्व गोष्टी सर्वांना प्रत्यक्ष दिसत असल्याकारणानें त्या लोकांना हातचें कांकण पाहण्याला आरशाची जरूरी लागत नसे. पण कोणाच्या मनांत काय आहे किंवा काय होतें हें दिसेनासें झाल्याबरोबर पुराव्याचा कायदा, तर्कशास्त्र, अनुमानपरंपरा, इत्यादि पुढें सरसावल्या आणि असत्यावर सत्याचा किंवा सत्यावर असत्याचा वाटेल तसा रंग चढविण्याची कलाकुसरीची कामें या जगांत सुरू होऊं लागलीं.

परंतु मनुष्याचें मन दिसेनासें झाल्यापासून जरी हे व आणखी कित्येक फायदे झालेले आहेत, तरी या फायद्यांनीं त्रासून गेलेल्या कित्येक अत्युद्धि आणि अदूरदृष्टि लोकांना असें वाटत असतें की, फिरून ते मोकळ्या मनाचे सत्ययुग येईल तर बरें होईल. असें म्हणतात की, इच्छा असली म्हणजे कार्य होतें. त्याप्रमाणें याही बाबतीमध्ये कांहीं थोडेंसे कार्य झालेलें आहे.

हल्लींचा काळ हा यांत्रिक सुधारणेचा काळ आहे, हें सर्वांना माहीतच आहे. या काळांत काय नवीन शोध निघतील, याचा कांहीं नेम नाही. एक्स-रेजच्या साधनानें अपारदर्शक वस्तु पारदर्शक कशा बनतात, हें सगळ्यांना अलीकड माहीत झालेलेंच आहे. आणि डॉक्टर बोस यांच्या नवीन शोधांनीं अतिशय सूक्ष्म हालचालींचेही परिणाम पदार्थावर कसे होतात हें समजूं लागलें आहे. अशाच या शोधाच्या पायरीनें आणि परंपरेनें पुढें जातां जातां अमेरिकेंतील एका प्रख्यात तत्त्ववेत्त्यानें मनुष्याच्या मनांतील विचार जाणण्याचें एक नवीन आणि अजब यंत्र शोधून काढलें आहे ! अजून तें प्रयोगाच्याच अवस्थेमध्ये आहे; तरी पण शेंकडा नव्वद या प्रमाणामध्ये त्या यंत्राची उत्तरे बरोबर येऊं लागली आहेत, व लौकरच या शोधाबद्दल पेटंट घेण्याचा त्या शोधकाचा इरादा आहे. परंतु असल्या यंत्राला पेटंट मिळेल, अशी त्याला बिलकूल खात्री वाटेनाशी झाली आहे. कारण, तें यंत्र घेऊन दाखविण्याकरितां तो ज्या ज्या अधिकाऱ्यांकडे गेला होता, त्या त्या अधिकाऱ्यांनीं 'तुमचें हें यंत्र फार चांगलें आहे, याला आम्ही अवश्य पेटंट देऊं !' असें जरी अघळपघळ आश्वासन दिलें आहे, तरी त्या शोधकानें त्या यंत्राचा त्या अधिकाऱ्यांच्या मनांत या बाबतीसंबंधानें खरें

काय आहे तें पाहण्याकरितां त्यांच्यावरच प्रयोग केला, त्या वेळीं 'असल्या खरें बाहेर फोडणाऱ्या यंत्राला मुळींच पेटीट देऊन उपयोगी नाही !' असें त्या अधिकाऱ्यांच्या मनांत आलेलें त्याला स्पष्टपणें आढळून आलें. त्यामुळे तो निराश झालेला आहे; परंतु आपल्या यंत्राच्या खरेंपणाबद्दल मात्र त्याला पूर्ण आशा वाटूं लागली आहे. त्याच्या या यंत्राच्या शोधाची बातमी आंतून आंतून बऱ्याच ठिकाणीं बाहेर फुटलेली असल्याकारणानें पुष्कळ लोक त्याच्याकडून तें यंत्र गुप्तपणानें मागून नेत असतात. अमेरिकेंतल्या एका बाईचें एका तरुणाशीं नुकतेंच लग्न झाल्यानंतर थोडक्याच दिवसांत त्याचें आणि तिचें बनेनासें झालें, तेव्हां आपल्यावर लग्नाच्यापूर्वीं असलेलें याचें इतकें प्रेम गेलें कोठें, हें पाहण्यासाठीं तिनें या यंत्राचा चोरून एक दिवस उपयोग केला, तों नवऱ्याच्या मनामध्ये दुसरी एक श्रीमंत तरुणी बसलेली तिला आढळली ! पोलिसांनाही या यंत्राचा फार उपयोग होतो. त्यांनीं या साधनाच्या प्रयोगानें अमेरिकेंतील कित्येक न सांपडलेले असे गुन्हे शोधून काढले आहेत ! न्यूयॉर्कमधील एका आरोपीवर एक आरोप नुकताच आणण्यांत आलेला होता; तसला गुन्हा तो करील हें प्रत्येकाला अगदीं अशक्य वाटत होतें; तरी पण त्या कामांत त्याचा कबुली-जबाब दाखल करण्यांत आला होता; तेव्हां हें गूढ काय आहे, हें उलगडून पाहण्याकरितां डिफेन्सच्या बाजूनें एकानें या यंत्राचा उपयोग केला; तेव्हां 'टॉर्चर (Torture)' हें कारण त्याच्या मुळाशीं असल्याचें दिसून आलें ! असे बारीक सारीक उपयोग या यंत्रापासून झाल्याचें प्रसिद्ध आहे. पण या यंत्राच्या शोधकानें या यंत्राचा थोडे दिवसांपूर्वीं एका चमत्कारिक प्रसंगां उपयोग केला होता. पूर्वीं जेव्हां No indemnity, no annexation ! हीं तत्त्वे युरोप खंडांतील कांहीं लोक बोलत होते, तेव्हां या लोकांच्या मनावर त्या शोधकानें आपलें यंत्र लावून पाहिलें. तेव्हां 'लढाईचा खर्च चोपून घेणें' आणि 'जर्मन ईस्ट आफ्रिका सामील करून घेणें' हे हेतु त्या वेळीं त्याला दिसले होते, असें त्यानें लिहून ठेविलें आहे, असें म्हणतात ! हिंदुस्थानांतील सेल्फ डिटरमिनेशन आणि मांडेग्यू-चेम्सफर्ड स्कीम यांच्यावर त्या शोधकानें हें यंत्र लावून पाहिलें होतें किंवा नाही, याच्याबद्दल नक्की माहिती बाहेर आलेली नाही; परंतु अमेरिकेंतील लोकांना

सा. सं. २

हिंदुस्थानासंबंधानें फारशी उत्सुकता असण्याचें कारण नसल्यामुळे बहुधा त्यानें या दिशेनें प्रयत्नच केलेला नसावा, असें दिसते. परंतु जेथें जेथें त्यानें प्रयत्न केले आहेत, तेथें तेथें त्याचे प्रयोग यशस्वी झालेले आहेत. फक्त त्याच्या यंत्राला राजरोस विक्रीचें पेटंट मिळण्याच्या प्रयत्नाला सध्यांच्या जगाच्या स्थितीमध्ये यश येईल किंवा नाही, याबद्दल मात्र पुष्कळ वानवा आहे.

भासाची भवितव्यता

अलीकडे भासकवीसंबंधानें जी कांहीं थोडीशी माहिती उपलब्ध झालेली आहे, तिच्यावरून सर्वांना हे कळलेंच आहे की, भास हा एक चांगल्या-पैकी कवि होता, त्यानें पुष्कळ नाटके लिहिलीं होती, आणि तीं बहुतेक लुप्तप्राय झालेलीं आहेत. तीं कोणत्या कारणानें लुप्त झालीं, हें निश्चयात्मक सांगतां येण्याला हल्लीं तरी निदान कांहीं साधन नाही. “भासनाटकचक्रेऽपि छेकैः क्षिते परीक्षितुम् । स्वप्नवासवदत्ताया दाहकोऽभून्न पावकः ॥” या श्लोकावरून त्याचीं नाटके जाळलीं गेलीं असावीत, असा पुष्कळ लोकांचा तर्क आहे. हा तर्क खरा असेल, तर ती किती खेदाची व दुःखाची गोष्ट आहे ! दुसऱ्याही कांहीं कारणांनीं कदाचित् त्याच्या काव्यांचा नाश झाला असेल; नाही असें म्हणवत नाही. किंवा त्याची वेळ आणि आतांची वेळ यांच्या-मध्ये जें दीर्घकालीन महदंतर आहे, त्यामुळेही कदाचित् त्याची कविता उपलब्ध होणें अशक्य झालें असेल. परंतु ही कल्पना फारशी सयुक्तिक

दिसत नाही. कारण भासाची नाटकें आतां जशीं दुर्मिळ आहेत, तशींच तीं हजार-पांचशें वर्षांच्या पूर्वीही दुर्मिळच असली पाहिजेत. कारण, त्या वेळच्या लेखकांपैकींही फारशा लोकांना भासाच्या कवितेची प्रत्यक्ष माहिती होती, असें दिसत नाही. यावरून त्याची नाटकें बहुधा जाळलींच गेलीं असावीत, हें अनुमान जास्त प्रामाण्यास्पद दिसतें. आणि तें खरें असेल, तर ही किती शोचनीय गोष्ट आहे ! अलीकडे दोन तीन वर्षांत भासाचीं कांहीं थोडींशीं नाटकें सांपडलीं आहेत, ही गोष्ट अलाहिदा आहे. पण या दोन तीन वर्षांच्या पूर्वीची भासाच्या नाटकांची अज्ञेयत्वाची अवस्था लक्षांत घेतली असतां, आणि इतक्या चांगल्या कवीचें एकही नाटक उपलब्ध नसणें ही कल्पना मनोमध्यें आली असतां, कोणाही सहृदय मनुष्याच्या हृदयाची कशी विदीर्ण अवस्था होत असली पाहिजे, याची कोणालाही कल्पना आल्यावांचून राहणार नाही.

हे हतभाग्य भासा ! तूं असें काय पातक केलें असावेंस, कीं ज्यासाठीं तुझ्या इतक्या अनेक नाटकांपैकीं कांहींही अवशिष्ट राहूं नये ! तुझीं नाटकें कोणीं जाळलीं ? सुंदर काव्यें हे जाळण्याचे पदार्थ आहेत काय ? ज्यांनीं तीं तुझीं नाटकें जाळलीं, त्यांना परमेश्वरानें फक्त विचारशून्य हातच दिले होते काय, आणि विचारशाली अंतःकरणे त्यांच्या वांट्याला परमेश्वराच्या एवढ्या विस्तीर्ण, उदार आणि समविभागी सृष्टीमध्ये मुळींच आलीं नव्हतीं काय ? तुझीं काव्यें जाळणारे ते लोक काळेगोरे कसले होते, तें तरी तूं पाहिलें होतेंस काय ? ते राक्षसांसारखे दिसत होते काय ? रामायणकारी राक्षस होते, असें म्हणतात. पण ते बहुतेक रामानें मारून टाकले होते, असेंही म्हणतात ! त्या रामाच्या तावडींतून चुकून राहिलेले कांहीं राक्षस तुझ्याही वेळीं बहुधा जिवंत असले पाहिजेत. एरव्हीं मनुष्यांच्या हातून असले अमानुष कृत्य कसें होईल ? पण ज्या राक्षसांनीं तुझीं काव्यें भस्मसात केलीं, त्यांचें तूं काय केलें होतेंस ? सापाला सुद्धां धक्का लागल्याशिवाय तो दंश करित नाही. तेव्हां खात्रीनें तूं त्यांचा कांहीं तरी अपकार केला असला पाहिजेस. राक्षस माणसें खातात, अगर मोठे क्रूर असतात, असलें कांहीं वर्णन तूं कोठल्या नाटकांत केलें होतेंस काय ?— निदान ‘सीतेला रावणानें चोरून नेली,’ याचा तरी उल्लेख तुझ्या कोठल्या तरी रामायणविषयक

नाटकांतून आलेला असला पाहिजे. एरव्ही त्यांच्या हातून असा अन्याय कसा घडेल ? किंवा पिशिताशनांना पैशुन्य दाखविण्याला कारणच पाहिजे, हा तरी सामान्य मनुष्यांचा भावडा नियम त्यांच्या ठिकाणी जरूर लागत असेल, असें कशावरून ? अथवा असो. आजच्या कृत्यांचेही कारण जेथे आज सांपडत नाही, तेथे इतक्या जुन्या दुष्ट कृत्यांचे कारण कोणाच्या कल्पनेला सांपडणार आहे ? तेव्हां हजार गोष्टींतली एक गोष्ट ही खरी की, कोणत्याही कारणामुळे कां होईना, पण तुझी काव्ये कोणी तरी जाळलीं खास !

भासा, ही गोष्ट झाली—तुझी नाटकें जाळलीं—तेव्हां तूं जिवंत होतास ? तुझ्या डोळ्यांदेखत ही गोष्ट झाली असेल, तर ती पाहून तुझ्या मनाला काय वाटलें असेल ! तुझी पुस्तकें होरपळलेलीं पहात असतांना तुझें अंतःकरण होरपळून गेलें असेल ! तुझ्या पुस्तकांतून अग्नीच्या ज्वाळा निघत असतांना तुझ्या हृदयांतूनही तितक्याच लाल क्रोधाच्या ज्वाळा निघत असतील ! तुझ्या जळणाऱ्या ग्रंथांतील आणि डोळ्यांतील ठिणम्या एकदमच बाहेर पडल्या असतील. भासा, कांहीं वेळानें तुझ्या पुस्तकांची आग विझली असेल; पण तुझ्या मनाची आग कधी तरी विझली असेल काय रे ? बहुधा ते बाहेरचे अंगार धुमसण्याचें थांबल्यानंतरही अनेक वर्षेपर्यंत तुझ्या अंतर्गामांतील क्रोधांगार तसेच धुमसत राहिले असतील ! तुझी नाटकें जळलेलीं पाहून तूं रडला असशील, ओरडला असशील, हळहळला असशील, तळमळला असशील ! त्या आगीच्या उष्णतेनें तुझे हातपाय गार पडले असतील ! आणि त्या नाटकांची प्रसवित्री ती तुझी जीभ दुःखातिरेकानें वांकडी पडल्यानंतर कंठाच्या अग्रभागीं आलेले तुझे पंचप्राण त्या पेटलेल्या अर्चीवर आरूढ होऊन त्या सुप्रसिद्ध अर्चिरादि मार्गानें ब्रह्मलोकाला जाण्याला खरोखर उत्कंठित झाले असतील !

अशा स्थितीत, भासा, कोणाला तुझी दया आली नाही ? आणि कोणी तुझें सात्वत करण्याला उद्युक्त झालें नाही ? या उत्कृष्ट कवीचे उत्कृष्ट ग्रंथ जाळूं नका हो नका, असें कोणी म्हटलें नाही ? का सगळेच लोक दुर्बळ होऊन बसले होते ? पण माणसें कांहीं कारणानें दुर्बळ झालीं असलीं तरी त्या वेळीं अलीकडच्याप्रमाणें या भरतभूमीचें पाणी ज्यांच्यांत खेळत

आहे, अशा मेघांची आकाशामध्ये संचारण्याची चाल होती ना ? त्या आर्द्र अंतःकरणांच्या मेघांच्या अंगांत इतकें पाणी असतांना ते याः अन्यायाच्या अग्निप्रलयाकडे अगदीं उदासीनपणानेंच पहात होते ? त्यांचीं अंतःकरणे फाटलीं कशीं नाहींत ? आणि त्यांनीं निदान आपल्या अश्रुधारांनीं तरी ती आग विश्वली कशी नाहीं ? --अथवा, भासा, तुझें अनुकरण करणाऱ्या कालिदासानें म्हटल्याप्रमाणें 'धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः' अशा जड स्वरूपाचा जो मेघ, त्याच्यामध्ये इतकी तेजस्विता कोठून असणार ? कारण, त्याची सगळी तेजस्विता विजेपासून उसनी आणलेली !

पण त्याला ही गोष्ट कदाचित् समजली नाहीं, तरी त्या वेळीं आकाशामध्ये संचार करणारे यक्ष, गंधर्व, किन्नर, सिद्ध, विद्याधर, हे कोणी नव्हतेच काय ? सिद्ध, विद्याधर, इत्यादिकांचीं चरित्रें, हे भासा, तूं वर्णन केलेलीं नाहींस काय ? आणि ह्या वर्णनांच्या माधुर्यानें मोहित झालेले यक्ष, गंधर्व अमृतपान थांबवूनही तुझ्या मधुरतर कविता सुस्वर आवाजावर गात असतांना, हा मंजुळ आवाज कोठून येत आहे हें पाहण्याकरितां चकित झालेल्या मनुष्यांनीं पृथ्वीतलावरून आकाशाकडे नेत्र थोडे वेळां लाविले आहेत काय ? असें असतांना त्यांनीं तुझ्या काव्यांचें संरक्षण करण्याकरितां कांहीं देखील प्रयत्न कसे केले नाहींत ? शकुंतलेला ज्याप्रमाणें मेनकेनें एकदम उचलून आकाशांत नेले, त्याप्रमाणें त्यांनीं आपलीं विमानें खालीं उतरवून त्यांत तुझी कविता बसवून स्वर्गलोकांत नेऊन ठेविली असती, तर पुण्यवान् सद्गद्यांना तेथें तरी तिचा आस्वाद घ्यावयाला सांपडला असता ! पण तसें कोणींच कांहीं केले नाहीं !

पण कदाचित् आकाशातील त्या इंद्राच्या कचेरींतील स्तुतिपाठकांना पृथ्वीतलावरील माधुर्याचें महत्त्व वाटलें नसेल. परंतु हे वनदेवतांनो आणि जलदेवतांनो ! तुम्ही पृथ्वीवरील देवता ना ! तुम्हाला पृथ्वीवरील आनंदाचा अभिमान बाटावयाला नको काय ? मग तुम्ही त्या वेळीं कशी उपेक्षा केली ? तुम्ही कशा स्वस्थ बसलां ? शिवाय भासाच्या कवितेमध्ये जें सौंदर्य होतें, तें कोणाचें होतें ? तें तुमचेंच होतें ! त्यानें आपल्या काव्यांतील मधुरता कोठून आणिली होती ? त्यानें ती तुमच्यापासूनच घेतलेली होती ! त्याच्या काव्यांचा नाश हा तुमचाच नाश होय, हें तुम्हा मूढांच्या कसें

लक्षांत आले नाही ? भासाच्या काव्यांतील सौंदर्याच्या संरक्षणाकरितां नव्हे, तर तुमच्या स्वतःमधील सौंदर्याच्या वर्णनाच्या संरक्षणाकरितां तरी तुम्ही कांहीं करावयाला पाहिजे होतें ! -तुमचें महत्त्व कोण वाढवितो ? चांगला कवि हा तुमच्या कीर्तीला कारणीभूत होतो. तुमची सर्व सृष्टि ही बोलूनचालून अचेतन ! तिच्यामध्ये सरसतेचें चैतन्य कोण उत्पन्न करितो ? कवि ! आणि त्याच्यावर त्याचीं काव्ये जाळण्याचा प्रसंग आला असतां तुम्ही तटस्थ ! असें होऊं लागले, तर नवीन कवि होण्याची इच्छा धारण करण्याला कोण तयार होईल ! हे कृतघ्न वनदेवतांनो आणि जलदेवतांनो ! तुमच्या अंगामध्ये परमेश्वरानें आम्हां मनुष्यांपेक्षां देवतारूपानें जी जास्त शक्ति ठेविली आहे, ती कशासाठी ? योग्य प्रसंगांही अशी उपेक्षा करण्यासाठीं आणि उदासीनपणा दाखविण्यासाठीं होय ? दुष्ट हात जेव्हां भासाचीं काव्ये जाळूं लागले असतील, तेव्हां तुम्ही सृष्टीमध्ये भयंकर उत्पात कां उत्पन्न केले नाहीत ? तुम्ही अंतरिक्षांत वादळे आणि जमिनीवर धरणीकंप ह्यांचा कहर कां करून सोडला नाही ? भासानें तुमच्यांतील सृष्टिसौंदर्याची जी इतकी हृदयंगम वर्णनें केली, त्याबद्दल त्याला किती श्रम पडले असतील, यांची तुम्हांला कल्पना तरी आहे काय ? विचारा तुंग पर्वताच्या शिखरावर चढला असेल, आणि तेथें एखाद्या नवशादल भूमिकेवर अथवा पर्जन्यधूत शिलातलावर बसून त्या पर्वताचे सुळके गगनोदराला कसे टोचीत आहेत, कडे कसे तुटलेले आहेत, खोल दऱ्या कशा लांबवर पसरल्या आहेत, त्यांतून अरण्ये कशीं वाढलीं आहेत, पाण्याचे धबधबे कसे पडत आहेत, नद्यांचे उगम कसे होत आहेत, नवीन मेघांची रचना कशी बनत आहे, इत्यादि सृष्टिसौंदर्याचे अत्यद्भुत देखावे तल्लीन मनानें पहात असतां तदाकार वृत्ति होऊन, बाहेरचे कांहीं दिसेनासें होऊन, आणि बाहेरच्या सर्व देखाव्यांचें चित्र अंतर्गमामध्ये प्रतिबिंबित होऊन, त्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या अद्वितीय आनंदाचा आस्वाद घेत देहभान विसरून विचारा दिवसच्या दिवस ध्यानस्थ राहिला असेल ! एखादें फूल पाहिलें, म्हणजे त्याचें कौतुक करित तो तेथेंच बसला असेल ! हिरवीगार वनश्री पाहून त्यांच्या प्रकृतीतील सत्त्व, रज, आणि तम यांचे रंगही हस्तिवर्ण झाले असतील ! कोकिलेचा आवाज ऐकून ती कोकिला कोणत्या झाडाच्या

माडीवर बसून हें मधुर गायन करीत आहे, हें पाहण्यासाठी तो वेढ्यासारखा किती तरी ठिकाणी फिरा असेल ! मेघ, विजा, पाऊस, यांचीं वर्णनें हुबेहुब करतां यावीं, म्हणून पावसांतून किती तरी वेळां तो भिजला असेल ! चकोर चंद्रकिरण कसे प्राशन करीत आहेत, आणि मेघोदकांनीं चातकांची तृषा कशी शांत होत आहे, हें आकाशाकडे टक लावून पहात असतांना त्याची मान किती तरी वेळां खुडी झाली असेल ! तो रात्रीच्या अंधकारांतून सुदाम एकटाच फिरला असेल ! मित्रांची संगति कितीही सुखकर असली, तरी सुद्धां एकांताशिवाय सृष्टिसौंदर्याशीं आपली एकतानता बरोबर होणें शक्य नाहीं, तें लक्षांत आणून त्या मित्रांना चुकवून तो एकटाच किती तरी वेळां अरण्यांतील डोंगरांपाशीं आणि वृक्षांपाशीं कवींच्या रसात्मक भाषेत बोलत उभा राहिला असेल ! तो जलशयांच्या कांठीं बसला असेल, आणि त्यांत प्रतिबिंबित झालेलीं सभोंवतालच्या वनश्रीचीं चित्रें पाहण्यांत त्यानें प्रहरच्या प्रहर घालविले असतील !

परंतु इतकीं संकटे सोसून अखेरीस सगळें व्यर्थ झालें ! भासा, तूं कवि होऊन ह्या अचेतन आणि अकृतज्ञ अशा सृष्टिसौंदर्याचें वर्णन करीत बसलास, त्यापेक्षां एखादा भगवद्भक्त होऊन त्या करुणाघन प्रभूचें कीर्तन करीत बसला असतास, किंवा एखादा योगयुक्त वेदान्ती होऊन त्या चैतन्यघन परमात्म्याचा अपरोक्ष अनुभव घेत बसला असतास, तर त्यांनीं तुला अशा संकटकारीं खात्रीनें दगा दिला नसता ! पण तूं तरी काय करणार ? पूर्वजन्मीचे संस्कार मनुष्याला त्या त्या विषयाकडे ओढून नेत असतात. तुझ्या पूर्वकर्मानुसार तुला बुद्धि झाली. तुझ्या पूर्वजन्मीं तूं आपल्या-पूर्वींच्या कवींचीं काव्ये वाचलीं असशील, आणि सृष्टिसौंदर्ये अवलोकन करीत बसला असशील, त्याचा हा परिणाम असला पाहिजे ! त्याच्याबद्दल आतां तुला पश्चात्ताप वाटत असेल ! पण तो आतां फार उशिरां होय !

भासा, तुझ्यावरील संकटांबद्दल तूं अजून सुद्धां शोक करीत असशील ! अजून सुद्धां तुझ्या डोळ्यांतील अश्रु वाळले नसतील ! भासा, तुला हें जग सोडून गेल्याला किती वर्षे लोटलीं हें ठरविण्याचा पुष्कळ लोक प्रयत्न करीत आहेत; परंतु अद्यापि निश्चित असें कोणालाच काहीं सांगतां येत नाहीं. कोणी तुला ख्रिस्ती शकाच्या मार्गे ढकलीत

आहेत, तर कोणी तुला खिस्ती शकाच्या पुढें ओढीत आहेत ! अशी तुझ्यासारख्या चांगल्या कवीची ओढाताण होत असलेली पाहून कोणा सहृदय मनुष्याचें हृदय फाटणार नाही ! तुझी नाटकें उपलब्ध असतीं, तर असा प्रसंग कां आला असता ! पण सामान्यतः बोलावयाचें असेल, तर तुला आज सुमारे दोन हजार वर्षे झालीं असलीं पाहिजेत असें म्हणण्यास हरकत नाही. इतकीं दोन हजार वर्षेपर्यंत तुझा आत्मा तळतळत राहिला असेल ! इतक्या दीर्घ दुःखाची कल्पना देखील करवत नाही. भासा, तुझीं काव्ये जाळल्यानंतर तुला दुसरा तिसरा कांहीं सुद्धां रोग झाला नसेल ! केवळ त्या दुःखाच्या असह्य वेदनांनींच तुझा प्राणान्त झाला असला पाहिजे. आणि अवशिष्ट आयुष्याच्या जिवंतपणीं जसा तुझा देह झुरत असेल, तसाच मरणोत्तरकाळीं तुझा आत्मा झुरणीस लागला असेल ! तुझ्यासारखा धर्मशील आणि पुण्यवान कवि मेल्याबरोबरच मोक्षाला जावयाचा. परंतु तें भाग्य तुला अजूनही लाभलें नसेल. तुझा हेतु खात्रीनें गुंतून राहिलेला असेल. जिवंतपणीं “ माझीं नाटकें ! माझीं नाटकें ! ” म्हणून ज्याप्रमाणें तूं धाय मोकलीत असशील, त्याचप्रमाणें त्या तुझ्या जड देहाच्या कोशांतून मुक्त झाल्याबरोबर तुझ्या लिंगदेहांतील तो तुझा आत्मा आपल्या अश्रवणीय वाणीनें “ माझीं नाटकें ! माझीं नाटकें ! ” असे तेच शब्द फिरून उच्चारूं लागला असेल ! आणि सूक्ष्मदेह ज्या लोकामध्ये राहतात, त्या लोकामध्ये प्रथमच नवीन राहण्याकरितां गेलेल्या तुझ्या लिंगदेहांतील आत्म्यानें आपल्या काव्यासंबंधींच्या करुण विलापांनीं तेथील अपरिचित अशा रहिवाश्यांना देखील रडविलें असेल ! आणि पुढें तेथें राहूं लागल्यावर तुझ्या आत्म्याचा परिचय झाला असला, तरी तो कोणाशीं झाला असेल ? त्याचे तेथील प्रथम परिचयाचे स्नेही कोण बनणार ? ज्यांनीं ‘पुत्र ! पुत्र !’ करीत इहलोकीं प्राण सोडले असतील, आणि जे तिळांजळींतील जलकणांसाठीं परलोकीं तृषाक्रांत झालेले असतील, अशा समानदुःखी आत्म्यांशींच तुझ्या आत्म्याची पहिली ओळखदेख जमली असेल ! कृष्ण आणि कृष्णद्वैपायन यांच्या कृपेनें धृतराष्ट्र आणि गांधारी हीं उद्धरून गेलीं नसतीं, तर पुत्रशतनाशाच्या दुःखानें तळमळणाऱ्या त्यांच्या आत्म्यांशीं तुझ्या आत्म्याचें चांगलेंच सख्य जुळलें असतें ! तुझ्या और्ध्वदेहिक क्रियेमध्ये तुला ज्या वेळीं पिंड देण्यांत

आला असेल त्या वेळीं तुझा वासनामय देह त्या पिंडाच्यासमोवतीं इतक्या भयानक रीतीनें एकसारख्या धिरट्या घालीत असेल कीं, क्षुधा अत्यंत प्रदीप्त झालेली असतांनाही कोणी देखील कावळे त्या पिंडाला स्पर्श करण्याला धजले नसतील! आणि ही गोष्ट तुझे ग्रंथ जाळणाऱ्या तुझ्या वैन्यांना समजल्यावर ते तर तुझ्या भुताच्या भीतीनें अगदीं गर्भगळितच होऊन गेले असतील. भीतीनें त्यांची काय काय त्रेधा उडाली असेल? काळोखांत तूं कदाचित् कोठें उभा असशील कीं काय, अशा भीतीनें त्यांनीं रात्रीं कोठेंही बाहेर पाऊल टाकले नसेल. आणि झोपेत आपल्या छातीवर आणि मानेवर कोणी तरी बसलें आहे, आणि आपण ज्या हातांनीं एका उत्कृष्ट कवीचे ग्रंथ जाळले, ते आपले हात अग्नीच्या ज्वाळांनीं व्यापले जात आहेत, असा भास होऊन, भासा, ते किती तरी वेळां झोपेंतून दचकून आणि घाबरून ओरडत उठले असतील! तेव्हांपासून तुझा आत्मा अंतरिक्षामध्ये वायूसारखा सैरा-वैरा फिरत असेल, आणि माझी जाळलेलीं काव्यें फिरून मला कोठें सांपडतील काय, अशा आशेनें प्रत्येक कोनाकोपरा शोधीत असेल! कोठें पृथ्वीतलावर श्लोकांचा आवाज ऐकूं आला, तर भासा, तुझा आत्मा तेथें जात असेल, आणि हे माझ्याच नाटकांतील श्लोक कोणी म्हणत असतील काय, अशा आशेनें तूं हळूच कानोसा घेत असशील! प्रेक्षागृहांतून रंगभूमीवर कोठें नाटकांचे प्रयोग सुरू व्हावयाचे असतांना 'हा माझ्या नाटकाचा प्रयोग असेल काय!' अशा लालसेनें एखाद्या रिकाम्या जागीं अदृश्य रूपानें तुझा आत्मा जाऊन बसत असेल, आणि सूत्रधारानें निराळ्याच एखाद्या नाटकाचा प्रस्ताव केलेला पाहून हिरमुसलेला होऊन श्वास टाकीत टाकीत तो कोठें तरी एखाद्या निर्मानुष अशा शून्य अंधकारामध्ये जाऊन रडत बसत असेल! आणि जेथें जेथें विद्वज्जनसमूह जमत असेल, तेथें तेथें, माझ्या काव्याबद्दल कोणी उल्लेख करीत आहे काय, म्हणून मोठ्या आशेनें जाऊन तितक्याच निराशेनें तो किती तरी वेळां माघारा फिरला असेल!

नाहीं! भासा, तुझे नांव कोठेंही ऐकूं येत नाहीं! तूं कोणालाही माहीत नाहींसा झाला आहेस! तूं शशशृंग झाला आहेस! शुक्तीवरील रजताच्याप्रमाणें तूं आभासमात्र झाला आहेस! तुला कोणी ओळखीत नाहीं! तूं एक चांगला कवि होतास, किंवा इतर काहीं होतास, हें सुद्धां

कोणाला माहीत नाही ! एखाद्या बिनवारशी ओसाड राजवाड्याचें सामान कोणी तरी घेऊन जावें, त्याप्रमाणें तुझ्या नाटकांतील चांगले चांगले श्लोक इतर कवींनीं केव्हांच उचलून नेलेले आहेत. कोणी तर तुझीं संबंध नाटकें-च्या नाटकेंच उपटलीं आहेत, आणि तुझ्या नांवाच्या ठिकाणीं त्यांनीं आपलीं नांवें दाखल करून तुझीं नाटकें त्यांनीं आपल्या नांवावर राजरोस-पणें चढवून घेतलेलीं आहेत. ह्या नांवमोबदल्याला, भासा, तूं कधीं संमति दिली होतीस ? साहित्यग्रंथांतून सुद्धां तुझें नांव अलंकारशास्त्रवेत्ते क्वचित्च घेतात. परागंदा झालेल्या माणसांच्या घरांतून ज्याप्रमाणें दुसऱ्यांचीं कुटुंबें नांदत असतात, त्याप्रमाणें तुझ्या काव्यकीर्तीच्या मंदिरामध्ये आज दुसरेच लोक नांदत आहेत, व तेच त्याचा उपभोग घेत आहेत !—आणि एरव्ही तरी, भासा, तुझी हल्लीं कोण पर्वा करणार आहे ? तूं ज्या भाषेंत आपलीं काव्यें लिहिलीं, ती तुझी गीर्वाण मातृभाषा आज कितीजणांना समजत आहे ! आणि यदाकदाचित् समजत असली, तरी त्यांतील सौंदर्य आणि सरसता समजून घेण्याइतकी कळकळ आणि फुरसत तरी आज कोणाला आहे ? भासा, तुझी ती कर्णरसायन आणि हृदयंगम अशी संस्कृत वाणी आज कोणी बोलत नाहीत किंवा समजत नाहीत ! तुझी ती साध्वी संस्कृत भाषा-सुंदरी आज कोठें आहे ? तिची दुबळी प्रजा आहे ! पण ती तरी आज शुद्ध स्थितीमध्ये कोठें आहे ? ती हल्लीं अत्यंत अपभ्रष्ट झालेली आहे ! आणि तुझ्या त्या राजसिंहाच्या मागून आलेल्या प्रत्येक शकचर्चरादिकांच्या अनेक अपशब्दांनीं ती अत्यंत विद्वगात्र झालेली आहे. अशा काळामध्ये आणि अशा लोकांमध्ये तुझें महत्त्व कोणाला काय वाटणार आहे !

ही तुझ्याबद्दलची स्थिति पाहून अशा लोकांना वाईट वाटलें नाही, तरी, हे भासा, तुला याच्याबद्दल किती वाईट वाटत असेल ! आपलें नांव मागें काहीं राहिलें नाही, याच्याबद्दल तुझ्या मनाला फार खंती वाटत असेल ! आपल्या काव्याचा किंवा कीर्तीचा काहीं देखील अवशेष पाठी-मागें राहिला नाही, म्हणून तुझें मन एखाद्या निपुत्रिक मरण पावलेल्या मनुष्याप्रमाणें तळमळत असेल ! पण तूं निपुत्रिक नव्हतास ! एखाद्या आईला पुष्कळ मुलें व्हावीत, परंतु त्यांतील एकही जाग्यावर राहूं नये, तशा प्रकारची तुझी स्थिति झाली आहे ! आई देखील आपल्या मुलांची

जोपासना करीन नसेल, अशा तऱ्हेनें तूं आपल्या मुलांची--नाटकांची--
जोपासना करून आणि त्यांच्यावर नाना प्रकारचे अलंकार घालून तूं
त्यांना बाळसेदार, गुटगुटीत, सुंदर, आणि मोहक केली असशील. पण ते
तुझे सर्व श्रम वायां गेले. भासा, संग्रहाल्यांतून पहावें, तों अगदीं
भिकारड्या कवींचे सुद्धां ग्रंथ सोनेरी अक्षरांमध्ये लिहिलेले दृष्टोत्पत्तीस
येतात ! आणि, भासा, तूं एवढा चांगला कवि असून तुझा एकही ग्रंथ
त्या संग्रहामध्ये संग्रहित झालेला असूं नये, हें केवढें दुर्भाग्य आहे ! अगदीं
भिकारड्या कवींचे सुद्धां एखादे वीतभर काव्य लिहून झाल्याबरोबर-अगर
तें चोरून घेऊन झाल्याबरोबर--आपल्या बेचाळीस पिढ्यांचे सपत्नीक पूर्वज
कोण कोण होते त्यांची नांविशी, आपण केव्हां जन्मलों, आपल्या
लहानपणीं आणि मोठेपणीं सुद्धां आपण काय काय खुळचट प्रकार केले,
आपण एखाद्या राजावर खोट्या कविता कशा रचल्या, त्यानें दिलेल्या
क्षुद्र देणगीनेंही आपण किती संतुष्ट झालों, आपल्या त्या क्षुद्र काव्याच्या
शेवटचा श्लोक शालिवाहन राजानें प्रचलित केलेल्या कोणत्या शकवर्षांत,
कोणत्या अयनांत, कोणत्या ऋतूंत, कोणत्या मासांत, कोणत्या पक्षांत, कोणत्या
वारीं, आणि कोणत्या कुमामात्मक महाक्षेत्रीं रचण्यांत आला, वगैरेबद्दल-
ची दीडदीड हात स्वकीयचरित्रात्मक माहिती त्या काव्याला त्यानें जोड-
लेली आढळून येते, आणि अजागळ लोकांच्या मनामध्ये ती बावळट
माहिती मोठें कौतुकही उत्पन्न करते ! आणि, भासा, तूं एवढा चांगला
कवि असून तुझा कोणाला पत्ताही नाहीं ! काय अन्यायी हें जग आहे !

पण भासा, तुझे ग्रंथ कां जाळले गेले ? तुझ्या शत्रूंनीं तुझी
काव्ये जाळलीं किंवा एखाद्या राजाचा तुझ्यावर प्रकोप झाला ? उदार
मनाचे राजे लाभण्याच्या कामांत तुझ्या वेळचे लोक भाग्यवान् होते. मग
तुझ्यावर हा प्रसंग कां आला ? किंवा तुझ्या अनेक नाटकांपैकीं उत्कृष्ट
नाटक कोणतें याची परीक्षा पाहण्याकरितां अमीचें दिव्य करण्याच्या
कल्पनेचा हा परिणाम आहे ? कसली ही दिव्याची कल्पना ! ह्या
कल्पनेच्या पायीं, भासा, तुझे स्वप्नवासवदत्त हें एक नाटक चांगल्यांत
चांगलें ठरलें असेल; पण बाकीचीं अजिबात जळून गेलीं, त्याची वाट
काय ? अर्मांत टाकलेल्या सीतेप्रमाणें तुझी वासवदत्ता शुद्ध म्हणून

अग्नीतून जशीच्या तशी बाहेर आली, ही मोठी अभिनंदनीय गोष्ट आहे खरी; परंतु ती एक चांगली ठरविण्यासाठी तुझ्या परीक्षकांनी—नव्हे, तुझ्या जन्मांतरीच्या वैय्यांनी—तुझी बाकीचीं सर्व नाटकें जाळून टाकलीं, हें केवढें अघोर कर्म त्यांनीं केलें आहे !

परंतु, भासा, आतां त्याबद्दल खेद करून काय होणार ? झाली गोष्ट फिरून येत नाही. आणि आपले ग्रंथ लुप्तप्राय होण्याचा हा पुत्रशोकवत् दुर्धर प्रसंग तुझ्यावरच आलेला आहे, असं नाही. पुष्कळांनीं हीं दुःखें सहन केलीं आहेत. इतरांची गोष्ट तर राहूं देच ! परंतु प्रत्यक्ष वेद देखील एकदां लुप्त झाले होते. आणि आतां देखील त्यांपैकीं कांहीं थोडेसेच मात्र उपलब्ध झालेले आहेत. देवांचे वेद दुष्ट दैत्यांनीं चोरून नेऊन समुद्रामध्ये बुडविले, हें तुला माहीत आहे ना ? जेथें देवांच्या ग्रंथांना दुर्दैवानें सोडलें नाही, तेथें मनुष्याचा काय पाड ? त्याचप्रमाणें तुझ्या वेळचा आणि तुझ्याचप्रमाणे गुणाढ्य असलेला जो गुणाढ्य, त्याच्या बृहत्कथेची कथा तुला माहीत नाही काय ? ती लक्षांत आण, आणि त्याच्याकडे पाहून तूं आपलें दुःख कमी कर ! हे गुणाढ्या भासा, त्या गुणाढ्यानें पैशाची भाषेमध्ये सात वर्षांत बृहत्कथेचा सात लक्ष ग्रंथ अरण्यांत लिहून तयार केला होता. आणि त्या ग्रंथांतील विशेष हा होता कीं, तेथें शाई नसल्यामुळें त्या कवीनें आपल्या शरिरांतील रक्त काढून त्या रक्तानें तो ग्रंथ लिहिला होता. आपल्या शरिरांतील अशा रीतीनें रक्त आटवून लिहिलेले ग्रंथ ते लिहिणारांना किती प्रिय असले पाहिजेत, याची कल्पना दुष्ट दुर्जनांशिवाय दुसऱ्या कोणालाही आल्यावांचून राहणार नाही. तो ग्रंथ जगामध्ये प्रसृत व्हावा म्हणून गुणाढ्यानें आपल्या दोघां शिष्यांबरोबर सातवाहनःराजाकडे पाठविला. परंतु भाषा पैशाची, शाई रक्ताची, आणि ग्रंथसंख्या सप्त लक्षांची, या गोष्टींवर कटाक्ष ठेवून सातवाहनानें त्या ग्रंथाचा धिक्कार केला ! तेव्हां तो ग्रंथ घेऊन ते दोघे शिष्य गुणाढ्याकडे परत आले. आपल्या ग्रंथाचा झालेला अपमान सहन न होऊन, उद्वेगाच्या भरांत एका पर्वतावरील एकांतस्थळीं जाऊन, आणि तेथें एक अग्निकुंड सिद्ध करून, तो आपल्या काव्याचें एकेक पत्र शेवटचें वाचून पेटलेल्या अग्निमध्ये जाळून टाकूं लागला ! अपमानामुळें दाक्षायणीप्रमाणें असा उद्वेग कोणाला उत्पन्न होणार नाही ? एकेक पत्र

वाचावें आणि तें अग्नीमध्ये टाकावें, असा क्रम चालला असतां त्या सुंदर काव्याचें श्रवण करण्याकरितां अरण्यांतील पशुपक्षी हळूहळू सर्व तेथें येऊन बसूं लागले; इतकेंच नव्हे, तर त्या अद्वितीय काव्याच्या श्रवणानंदानें ते इतके तल्लीन आणि तन्मय होऊन जाऊं लागले कीं, त्यांतील करुणरसाच्या गोष्टी ऐकून त्यांच्या डोळ्यांतून खळखळां पाणी वाहूं लागलें, त्यांतील कथाभाग ऐकावयाचा अंतरेल म्हणून ते तेथून हालेनासे झाले, आणि त्या एकाग्र अवस्थेमध्ये तृष्णा आणि क्षुधा यांचीही त्यांना शुद्ध राहिली नाहीं ! त्याच वेळीं इकडे सातवाहन राजाची प्रकृति हळूहळू बिघडूं लागली. तेव्हां राजवैद्यांनीं कारणाची अशी चिकित्सा केली कीं, शुष्क मांस खाण्यांत आल्यामुळें प्रकृतीमध्ये हा विकार उत्पन्न झाला असावा. तेव्हां स्वयंपाक करणाऱ्या आचार्यांना बोलावून आणिलें. ते म्हणाले, आमच्याकडे काय दोष आहे ? आतांशा पारधी लोक जसें शुष्क मांस आम्हांला आणून देतात, तसें आम्ही शिजवून देतो. पुढें त्या पारध्यांना आणून विचारलें. तेव्हां त्यांनीं अरण्यांतील सर्व हकीकत राजाला सांगितली. ‘ कोणी एक ब्राह्मण येथून जवळच्याच एका पर्वतावर बसला आहे. तो फार प्रेमळ वाणीनें कोणा एका उत्कृष्ट ग्रंथाचें एकेक पान वाचतो आणि अग्नीत टाकतो. तें काव्य ऐकण्याकरितां अरण्यांतील सर्व प्राणी त्याच्याभोंवतीं येऊन बसलेले आहेत. ते तेथून हलत नाहींत, आणि कांहीं खात नाहींत कीं पीत नाहींत. त्यामुळें त्यांच्या सगळ्यांच्या शरिरांतील मांस शुष्क होऊन गेलेलें आहे. तेव्हां आम्हीं तरी त्याला काय करावें ! ’ ही हकीकत ऐकून सातवाहनाला मोठें आश्चर्य वाटलें आणि हा काय प्रकार आहे तो पाहण्याकरितां तो स्वतः अरण्याकडे निघाला. तेथें आल्यावर त्याला समजलें कीं, ज्याच्या ग्रंथाचा आपण धिक्कार केला होता, तोच हा गुणाढ्य असून दुःखातिरेकामुळें तो आपल्या ग्रंथाचें एकेक पान शेवटचें वाचून घेऊन तें अग्नीमध्ये टाकीत आहे. हें पाहून राजाला फार वाईट वाटलें; आणि ज्या ग्रंथाचें श्रवण करीत असतां पशुपक्षीही चित्रासारखे तटस्थ होतात, आणि त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहत असतात, त्या ग्रंथामध्ये खरोखरच कांहीं तरी अद्वितीय गुण असले पाहिजेत, अशी राजाची खात्री झाली; आणि ज्या ग्रंथाचें स्वारस्य पशुपक्ष्यांनाही कळलें, त्याचें स्वारस्य मनुष्याला कळलें नाहीं, याबद्दल त्याला मोठी लज्जा वाटली. मग पश्चात्तापानें

संतत होऊन त्याने गुणाढ्याचे पाय धरले. परंतु गणाढ्य म्हणाला:—
 “राजा, आतां काय उपयोग ? माझा सहा लक्ष ग्रंथ अशा रीतीने आतां-
 पर्यंत जळून गेला आहे !” राजा म्हणाला, “झाल्या अपराधाची
 क्षमा करून उरलेला ग्रंथ तरी आतां आपण मला द्यावा.” तेव्हां ती गोष्ट
 गुणाढ्याने मान्य केली, आणि बृहत्कथेपैकी एक लक्ष तरी ग्रंथ जगांत
 आज शिल्लक राहिला आहे. नाही तर तोही जळून गेला असता. परंतु
 सहा लक्ष ग्रंथ या जगांतून नाहीसा झाला तो झालाच ! ही काय
 गुणाढ्याची लहान हानि झाली आहे ? त्या श्यामसुंदर श्रीकृष्णाच्या मुरली-
 रवाप्रमाणे जें मनमोहन काव्य ऐकून वनांतील वन्य पशुपक्षीही तहानभूक
 विसरून तटस्थ बसले आणि अश्रु गाळूं लागले, तें सहा लक्ष काव्य
 ज्या कवीचें दग्ध झालें, त्याचें या जगामध्ये काय दग्ध व्हावयाचें उरलें
 होतें ? तरी पण त्यानें तें सोसलें ना ? भासा, हे दुष्ट लोक जगामध्ये
 नेहमीं कोणत्या ना कोणत्या तरी स्वरूपामध्ये उत्पन्न झालेले असतातच. त्यांनीं
 तुझीं काव्ये जशीं अग्नीत टाकलीं, तशींच अगदीं अलीकडे त्यांनीं तुकाराम
 महाराजांच्या अभंगांची अप्रतिम गाथा पाण्यामध्ये बुडविली ! दुष्टांचें हात
 कोणत्याही काळीं धरले किंवा तोडले जात नाहीत ! तुकारामासारख्या
 साधुपुरुषाची कविता बुडविण्याची कल्पना ज्यांच्या मनामध्ये आली, त्यांच्या
 मनाची रचना देवानें कोणत्या द्रव्यानें केलेली होती, हें कोण जाणूं शकणार
 आहे ? पण, भासा अशा एकेक कवींची उदाहरणे किती सांगावीं. जसा
 संबंध अरण्याला वणवा लावून त्यांतील सर्व वृक्ष एकदम जाळण्यांत येतात,
 त्याप्रमाणेही कित्येक घोरकर्म्या राजांनीं एकदम असंख्य ग्रंथांच्या राशीच्या
 राशी जाळल्याची उदाहरणे इतिहासामध्ये नाहीत काय ? मिसर देशामध्ये
 अलेक्झेंड्रिया या नांवाचें एक मोठें शहर आहे. तेथें अनेक विद्वानांनीं
 लिहिलेल्या असंख्य ग्रंथांचा फार मोठा संग्रह होता. तें शहर उमर नांवा-
 च्या एका यवन राजानें काबीज केलें. त्या वेळीं ते सगळे ग्रंथ जाळून
 टाकण्याविषयी त्यानें हुकूम केला. त्या हुकमाप्रमाणें चार हजार स्नान-
 गृहांतून पाणी तापविण्याकरितां ते ग्रंथ वांटून टाकण्यांत आले. आणि तें
 कागदी सर्पण प्रत्येक ठिकाणीं सहासहा महिने भरपूर पुरलें, असें सांगतात !
 यांत किती ग्रंथकारांची नक्कल झाली असेल, याची कोणाला कांही तरी

कल्पना करतां येण्यासारखी आहे काय ? इतक्या लोकांच्या ग्रंथांची होळी पेटलेली पाहिली असतां मग आपले ग्रंथ नष्ट झाल्याचें कांहींच वाटत नाहीतें होतें, असें तुला वाटत नाही काय ! आपल्या कपाळीं असेंच होतें, असें म्हणून स्वस्थ बसण्याशिवाय अशा गोष्टीला दुसरा काय उपाय आहे ?

भासा, तुला पूर्वजन्मीचें तुझें चरित्र कांहीं आठवतें का ? पूर्वीं कधीं तूं एखाद्या हरिणाचीं पाडसें मारिलीं होतीस काय, किंवा एखाद्या वेळीचीं फुलें नासून टाकिलीं होतीस काय, की ज्यामुळे तुझ्यावर असा प्रसंग यावा ? परंतु तुझ्यासारख्या प्रेमळ रसिकाच्या हातून असला अपराध घडेल तरी कसा ?

भासा, तुझ्या वेळचे सगळे कवि हल्लींच्या वाङ्मयामध्ये ह्यात आहेत, आणि तूं मात्र त्यांच्यामध्ये नाहीस ! अंतरिक्षांतील एखाद्या ग्रहमालिकेमध्ये पूर्वीं एकदां कांहीं तारे चमकत असावेत, परंतु त्यांची आपापल्या जागीं कायम राहून त्यांतील एकादाच तेजस्वी तारा आकाशांतून तुटून नाहीसा व्हावा आणि त्याची आकाशांतील जागा रिकामी पडावी व शून्य दिसावी, त्याप्रमाणें वाङ्मयाच्या अंतरिक्षांतून तुटून गेलेल्या हे भासमान ताऱ्या, भासा, तुझी अवस्था झाली आहे ! कालिदास, दण्डी, भवभूति, बाण, इत्यादि संस्कृत वाङ्मयाचे प्रवर्तक महर्षि आपापल्या आसनावर बसून काव्यधर्माचें प्रवचन करीत असतां तूंच आपल्या आसनावरून उठून कोणीकडे अदृश्य झाला आहेस ?

ज्या जलाशयाच्या लाटा उचंबळलेल्या पाहून तुझ्या अंतःकरणा-मध्ये काव्यकल्पनांच्या लाटा उचंबळत असत, ते जलाशय कोरडे पडून आज जसे नाहीसे झालेले असतील, त्याप्रमाणें त्यांच्याबरोबर तूंही नाहीसा झालेला आहेस ! ज्या फुलांनीं, वेळींनीं, पशूंनीं, पक्ष्यांनीं तुझ्या मनामध्ये पहिली कवित्वाची स्फूर्ति जागृत केली, तीं राहिलीं नाहीत, म्हणून त्यांच्या दुःखानें त्यांच्याबरोबर सहगगमन करून तूं नाहीसा झालास काय ? परंतु भासा, तुझ्या प्रतिभेला उद्दीपित करणाऱ्यांपैकीं दुसऱ्या वस्तु अद्यापि थोड्या का अवशिष्ट आहेत ! स्वच्छ आकाश, पौर्णिमेचा पूर्ण चंद्र, ज्योत्स्नेचे अमृतप्रवाह, सुंदर दिग्वधू, मंजुळ वायु, हे सगळे कवितेचे कायमचे खेळगडी आहेत ! हे जसे निरंतर टिकणारे आहेत,

त्याप्रमाणें तुझी कविताही निरंतर टिकावयाला योग्य होती. परंतु अमरांना मृत्यु यावा, त्याप्रमाणें तुझ्या काव्याची आज दशा झाली आहे ! तुझे काव्य जळून नष्ट व्हावयाचें आहे, असें जर तुझ्या वेळच्या रसिक लोकांना समजलें असतें, तर त्यांनीं तें वेदाप्रमाणें सर्व मुखोद्गत करून आपल्या स्मृतीमध्ये सांठवून ठेविलें असतें, आणि तें पितृधन म्हणून मोठ्या प्रेमानें फक्त आपल्या आवडत्या मुलांच्याच स्वाधीन त्यांनीं केलें असतें ! परंतु असें होणार हें आधीं कोणाला कळलें होतें ? एखादी जिन्नस हरवली असली, तर ती सांपडण्याचा कदाचित् संभव असतो; पण आपले ग्रंथ जाळले, ते आतां फिरून हातीं कसचे लागणार, असे विचार मनांत येऊन हे भासा, तुझा आत्मा निराश होत असेल !

पण, हे भासाच्या आत्म्या, तूं असा निराश होऊं नको. परमेश्वर या जगांत जोंपर्यंत हयात आहे, तोंपर्यंत दुष्ट लोकांनीं कितीही अपकार केले, तरी कोणालाही निराश होण्याचें कारण नाही. ज्यानें बुडणारी श्रुति मत्स्यरूपानें तारली, ज्यानें ज्वाळांमध्ये प्रविष्ट झालेली सीतादेवी प्रत्यक्ष अग्नीच्याही हातून श्रीरामचंद्राच्या हातीं आणून दिली, आणि ज्यानें तुकारामाच्या अभंगांची गाथा श्रीपांडुरंगाच्या रूपानें इंद्रायणीच्या डोहांतून कोरडीच्या कोरडी वर काढून आणली, तोच परमेश्वर तुझ्याही कवितेच्या पाठीमागे उभा आहे ! तो पहा ! तो या जगांतील जरूरीची अशी कोणतीही चांगली गोष्ट नाहीशी होऊं देणार नाही ! भासा, तुझीं कांहीं नाटकें त्याच्या प्रेरणेनें हल्लीं उपलब्ध झालेली आहेत, आणि कांहीं उपलब्ध होण्याचा अजून संभव आहे. परमेश्वराची कृपादृष्टि वळल्यावर कोणता निधि उपलब्ध होणार नाही ! भासा, लावणकांत जळलेली वत्सराजाची वासवदत्ता जशी फिरून जिवंत झाली, तशी तुझी वासवदत्ताही फिरून जिवंत झालेली आहे ! आपल्या गुरूचीं मुलें जशीं भगवंतांनीं परत आणून दिलीं, तशीं तुझीं नाटकें पुनरुज्जीवित झालीं आहेत. तीं वाचून सर्व रसिकांना किती आनंद होत आहे पहा. त्यांच्या चर्या बदलल्या आहेत, त्यांचे नेत्र प्रफुल्लित झाले आहेत, आणि त्यांचीं मनें प्रसन्न झालीं आहे. हे भासाच्या आत्म्या, आतां तूं शांत हो, आणि ब्रह्मलोकांत आनंदामध्ये ऐस !

वेदांतविषयक गोष्ट

कर्म

कोण्या एका महान् क्षेत्राच्या ठिकाणी एका शांत अशा मठामध्ये कोणी एक ब्रह्मचारी रहात असे. प्रातःकाळीं तीर्थोदकांचें स्नान आणि मध्यान्ह-काळीं मधुकरी वृत्ति, याच्याशिवाय बाकीचा जो वेळ राहिल, त्या वेळामध्ये वेदाध्ययन, शास्त्राध्ययन, काव्यपरिशीलन, भगवन्निचतन, इत्यादि गोष्टी करून तो ब्रह्मचारी सन्मार्गानें आपली कालक्रमणा करीत असे. त्याचा बांधा सुदृढ, शरीरयष्टि उंच, रंग गोरा, नाक व डोळे नीटनेटके असून त्याची मुखश्री अतिशय तेजःपुंज दिसत असे. आजन्म त्याचें आचरण फार शुद्ध होतें, आणि आमरण तें तसेंच कायम ठेवावें अशी त्याच्या मनाची इच्छा होती. त्याचे आईबाप लहान वयांत आणि गरीब स्थितीत वारले होते. त्यामुळें दारिद्र्य ही त्याची निसर्गसिद्धच अवस्था होती. तरी पण त्याबद्दल त्याला कधी खेद वाटत नसे. तो सदोदित समाधानामध्ये असे; इतकेंच नव्हे, तर त्याची निर्लोभ वृत्ति इतकी तीव्र होती कीं, द्रव्याचा त्याला नेहमी मोठा तिटकारा वाटत असे. अशा रीतीनें तो आपल्या पूर्ववयाचे दिवस मोठ्या सुखामध्ये आणि समाधानामध्ये घालवीत असतां, एके रात्री पहांटे-च्या सुमारास त्याला एक स्वप्न पडलें. त्या स्वप्नांत कोणी एक पुरुष त्याच्या-जवळ येऊन त्याला म्हणाला, “उठ, निजलास काय ? तुला आतां मी श्रीमंत करणार आहे !” स्वप्नामध्ये आलेला पुरुष आणि तो ब्रह्मचारी यांचें त्या स्वप्नाच्या अल्प मर्यादेमध्येही बरेंच संभाषण झालें. धर्मनिष्ठपणा आणि मधु-करी वृत्ति यांच्यामध्ये वाढलेल्या त्या ब्रह्मचाऱ्याला ती श्रीमंत होण्याची कल्पना स्वप्नामध्येही ऐकिल्याबरोबर कसेसेंच वाटलें ! व तो एकदम मोठ्या आवेशानें म्हणाला, “मी श्रीमंत होणार नाही !”

पुरुषः—कां बरें ?

ब्रह्मचारीः— मला श्रीमंती आवडत नाही.

पुरुषः— संवयीनें सर्व कांहीं आवडू लागतें. हल्लीं तुला ही मधुकरी-वृत्ति आणि ब्रह्मचर्याश्रम आवडतात, याचें तरी कारण काय ? संवयी-शिवाय दुसरें कांहीं नाही. मीक मागणें आणि स्त्रीसुखाला आंचवणें, या गोष्टी ज्या सर्वांना मोठ्या दुःसह वाटतात, त्या तुला संवयीनें जर इतक्या प्रिय करून दिल्या आहेत, तर विपुल संपत्ति, सुंदर स्त्रिया व नाना प्रकारचे सुखोपभोग, या गोष्टी तुला संवयीनें आवडू लागणार नाहीत, असें कधी तरी होईल काय ?

ब्रह्म०ः—संवय मनुष्याच्या हातून काय पाहिजे तें करवील, हें मलाही कष्टूल आहे. संवय विषाला गोड करील व अमृतालाही कडू करील. परंतु विचारी माणसानें विष गोड मानून घेण्याची संवय लावून घ्यावी कीं न घ्यावी, हाच काय तो मुख्य प्रश्न आहे. मला तर या शांत आणि समाधानी वृत्तीचें अमृत टाकून त्या प्रापंचिक सुखाच्या विषाची चटक लावून घेण्याची बिलकूल इच्छा नाही.

पुरुषः— मला इच्छा नाही ! केवढा थोरला 'मी' ! अरे, तुझ्या इच्छेला विचारतो कोण ? तुला असें का वाटतें, कीं तुझ्या इच्छेनें हें सारें जग चाललें आहे ? अशा प्रत्येकाच्या इच्छेप्रमाणें जर हें जग चालूं लागलें, तर तें एक क्षणभर देखील चालणार नाही !

ब्रह्म०ः—नाहीं चाललें म्हणून काय खोळंबलें आहे ? न का हें जग चालेना ! असलें दुःखदायक जग चालू राहण्यापेक्षां बंद पडलेलेंच चांगलें ! पण तें जग चालो किंवा न चालो; ती गोष्ट कांहीं माझ्या ताब्यांतली नाही. परंतु माझी इच्छा मात्र माझ्या पूर्ण ताब्यांतली आहे !

पुरुषः—नाहीं ! तीही तुझ्या ताब्यांतली नाही. हल्लींची तुझी इच्छा ही पूर्वीच्या तुझ्या अनेक इच्छांनीं नियंत्रित झालेली आहे. आणि तुझी भावी श्रीमंतीची परिस्थितिही पूर्वीच्या तुझ्या कृत्यांनीं निश्चित होऊन राहिलेली आहे. ती तुला आतां टाळतां येणार नाही. पूर्वीच्या एका जन्मीं तूं एकदां नऊ कोटि द्रव्य एका ब्राह्मणाला दिलें होतेंस. तें हल्लीं तुला मिळण्याकरितां फलोन्मुख होऊन राहिलेलें आहे. तें तूं घेतल्यावांचून तुझी

गुटका नाही. सारांश, तूं श्रीमंत झालेच पाहिजेस, अशी स्थिति येऊन पलेली आहे.

ब्रह्म०:—हा प्रसंग माझ्यावर न येईल, तर फार बरें होईल. आणि शेवाय मी श्रीमंत होण्याला आणखीही एका महत्त्वाच्या कारणासाठी अगदी नालायक आहे, असें नाही का तुम्हांला वाटत ?

पुरुष—तें कारण कोणतें ?

ब्रह्म०:—तें कारण हें की, माझ्या अंगामध्ये विद्वत्ता उत्पन्न झालेली आहे. माझें सर्व वेदाध्ययन पुरें झालेलें आहे. शास्त्रामध्ये माझी गति इतकी झालेली आहे की, आज या साऱ्या क्षेत्रामध्ये माझा हात धरणारा कोणी नाही. काव्यादिकांच्या परिशीलनानें आणि व्यवहाराच्या प्रत्यक्ष अनुभवानें माझ्या अंगामध्ये जरूर तो सर्व शहाणपणा आलेला आहे. मग मी श्रीमंत कसा होऊं ? श्रीमंतीचा मुख्य जो गुण तो माझ्या अंगामध्ये यत्किंचित् देखील नसतांना तुम्हीं मला मारून मुटकून श्रीमंत केले, तरी मला श्रीमंत कोण बरें म्हणणार आहे ? मी जर श्रीमंतपणाचें ह्या विद्येच्या अडचणीमुळे एकही लक्षण दाखवूं शकलों नाही, तर तुमची खटपट विनाकारण फुकट जाईल. म्हणून म्हणतों की, श्रीमंत करण्याकरितां तुम्ही दुसऱ्या कोणाला तरी पकडा ! माझ्यासारख्या निरपराध्याला आणि समंजस मनुष्याला तुम्ही विनाकारण कां त्रास देतां ?

पुरुष:—ज्याला श्रीमंत करावयाचें, तो मूळचाच मूर्ख असलेला चांगला हें खरें; कारण, मग मोठेपणीं मूर्खपणाचा गुण आयते वेळीं अंगांत उत्पन्न होणें फार कठिण जातें. कां की, मूर्खपणांत निष्णात करून देणाऱ्या शाळा फारशा कोठें कोणी अजून स्थापन केल्या नाहीत. तेव्हां तारुण्य, विषयोपभोगांची निस्सीम लालसा, कुसंगति, इत्यादि गोष्टींनीं मनुष्याच्या अंगीं जेवढा कांहीं मूर्खपणा उत्पन्न होईल, तेवढ्यामध्येच संतोष मानून स्वस्थ बसावें लागतें. तरी पण या गोष्टींमध्ये श्रीमंतीची भर पडली, म्हणजे बहुधा श्रीमंतीच्या थाटापुरता मूर्खपणा मनुष्याच्या अंगामध्ये उत्पन्न होतोच होतो. आणि शिवाय श्रीमंती असून विद्वत्ता नसावीच, असाही कांहीं सक्त नियमच केलेला आहे, असें नाही. चुकून माकून कांहीं अपवाद उत्पन्न झाले, म्हणून त्यांत कांहीं बिघडणार आहे, असें मुळींच नाही. पण त्याची

तुला फारशी काळजी नको. तूं श्रीमंत होण्याला कष्टूल हो, कीं तूं मूर्ख झालासच म्हणून समज. श्रीमंतीच्या अंगामध्ये सर्व विद्रुतेला लोपवून टाकण्याचा फार मोठा अजब गुण आहे ! तेव्हां तूं रुकार दे, म्हणजे झालें !

ब्रह्म०:—प्राण गेला, तरी मी श्रीमंत होण्याला कधीही आपला रुकार देणार नाही ! तुम्ही मला फसवून किंवा गुंगीमध्ये नेऊन श्रीमंत केल्याशिवाय मी आपखुषीनें श्रीमंत होण्याला आपली संमति कधीही देणार नाही. पण तुम्ही माझ्यावर ही बळजबरी कां करीत आहां ? तुम्हांला माझी करुणा येत नाही काय ? देवा, तुला तरी माझी करुणा येऊं दे ! मीं असें कोणतें पातक केलें होतें कीं, ज्यासाठीं तूं मला ही श्रीमंत होण्याची शिक्षा देत आहेस ! मला समजू लागल्यापासून मी धर्माचरण करीत असतां त्याबद्दल मला हें श्रीमंतीचें प्रायश्चित्त !

असें बोलत बोलत तो ब्रह्मचारी स्वप्नामध्ये रडूं लागला; व “माझ्यावर निष्कारण हा श्रीमंतीचा गहजब कोसळून देणारा निर्दय आणि निष्ठुर असा प्राणी तूं आहेत तरी कोण ?” असें तो त्याला रडत रडत विचारूं लागला. मी कर्माधिकारी आहे, असें या प्रश्नाचें अस्पष्ट उत्तर देऊन ती त्या पुरुषाची आकृति हळूहळू दिसेनाशी झाली, व तो ब्रह्मचारी पहांटेच्या प्रहरीं खडबडून जागा झाला. पूर्वेकडे शुक्राची चांदणी नुकतीच उगवून वर आलेली होती, ती पाहून त्याचें मन अगदी प्रसन्न झालें; आणि स्वप्नांतील प्रसंग विसरून तो आपल्या नित्यकर्मांला लागला.

×

×

×

एका मोठ्या नामांकित शहरांत कोणी एक वृद्ध मनुष्य रहात असे. त्याच्या सुखाला कोठें कांहीं कमी नव्हतें; परंतु फक्त पोटी संतति मात्र नव्हती. पुत्रप्राप्तीसाठीं त्यानें आपल्याकडून शक्य त्या सर्व खटपटी केल्या; परंतु एकीतही त्याला दुर्दैवानें यश आलें नाहीं. लग्नाच्या तीन बायका निपुत्रिक मरण पावल्या कारणानें त्यानें पांच-सहा वर्षांपूर्वीं चवथें लग्न केलें होतें. तरी पण त्याला पुत्रमुख पाहण्याचा योग आला नाहीं. दत्तक पुत्रा-वांचून दुसरा मार्गच त्याला उरला नाहीं. तेव्हां त्याचे वंशांतील जवळ-पासचा अगर दूरचा कोणी तरी दत्तक पुत्र पाहण्याच्या इराद्यानें शोध करीत हिंडतां हिंडतां त्याचा उपाध्या वरील ब्रह्मचारी ज्या क्षेत्रामध्ये रहात होता,

तेथें येऊन तपास करूं लागला. त्या वेळीं त्याला कर्मधर्मसंयोगानें असें आढळून आलें कीं, हा ब्रह्मचारी त्या गृहस्थाच्या वंशांतीलच, परंतु दूरचा नातेवाईक आहे ! त्या तीर्थातील वंशावळीच्या वह्यांवरून त्यानें या गोष्टीची खात्री त्या ब्रह्मचाऱ्याच्या मनामध्ये पटवून दिली; व दत्तविधानाला त्याची संमति मिळविण्याविषयी तो खटपट करूं लागला. ब्रह्मचाऱ्याच्या मनाची कल आपल्या मधुकरी वृत्तीकडेच कायम होता. तरी पण त्या उपाध्याचें म्हणणें तो शांतपणानें ऐकून घेत असे; व त्याच्या म्हणण्याचा थोडथोडा परिणाम त्या ब्रह्मचाऱ्याच्या मनावर होत चालला आहे, अशी चिन्हे दिवूं लागली होती. आपल्या संभाषणामध्ये उपाध्या त्याच्या भावी सुखाची आणि वैभवाची चित्रे फार मोहकपणानें रेखाटीत असे. एके प्रसंगी त्याचें मन बरेंच वळत चाललें आहे असें पाहून तो मोठ्या निकरानें त्याजपाशीं पुढीलप्रमाणें बोलला— “तुमचें दत्तविधान झालें, म्हणजे मग तुम्हांला काय कमी आहे ? खुशाल बसून राहें ! अशी स्थिति असतांना तुम्हांला ह्या माधुकरीच्या झोळीची काय एवढी प्रतिष्ठा वाटते ? आम्ही तेथें तुमचें लग्न करून देऊं; मग तुम्ही सुखानें रहाल. अशी स्थिति आपण होऊन चालत आली असतां तुम्ही नको कां म्हणतां ? तुम्हांला धर्माचरणानें चालण्याची आवड असेल, तर श्रीमंत होऊन गृहस्थाश्रमामध्ये राहिल्यानें धर्माचरण करण्याला कांहीं प्रत्यवाय का येतो आहे ? शिवाय दुसरी गोष्ट अशी आहे की, हें ब्रह्मचर्य आणि हें धर्माचरण या गोष्टी करावयाच्या कशाकरितां ? पुण्याकरितांच कीं नव्हे ? मग मला सांगा कीं, परोपकारासारखें दुसरें पुण्य कोणतें आहे ? तुमच्या कुळांतील एक वृद्ध मनुष्य मरणोन्मुख होऊन पुत्र पुत्र म्हणत रडत बसला आहे. आपल्या वंशांत औरस नाही तर नाही, पण निदान दत्तक पुत्र तरी नांव चालविण्याला असावा व त्यानें आपल्या नांवानें पिंडदान केलें म्हणजे आपण आणि आपले पूर्वज उद्धरून जाऊं, अशी त्याची दृढ भावना आहे. अशा मनुष्यावर उपकार करण्याचें साधन फक्त तुमच्या एकाच्याच हातांत आहे. इतर उपकार इहलोकीचेच असतात, परंतु या उपकाराबद्दल तुमचें नांव परलोकापर्यंत जाईल ! या सगळ्या गोष्टी आपण मनांत आणाव्या. लोक आपल्या स्वतःला झीज सोसून परोपकार करण्याची संधि आपल्याला मिळावी म्हणून वाट पहात असतात; आणि या बाबतींत झीज तर

बाजूलाच राहिली, पण उलट तुमचा फायदा करून देणारा हा परोपकाराचा प्रसंग तुमच्या आपण होऊन पाठीस लागला आहे ! तुम्ही त्याचा अन्वहर केला, तर यांत काय धर्माचरण झालें ? अशा सुप्रसंगीही जो परोपकार करणार नाही, तो उलट पातकाचाही विभागी होईल, हें तुम्हीं लक्षांत ठेविलें पाहिजे. देवाच्या घरी या तुमच्या निष्ठुरपणाबद्दल तुम्हांला क्षमा मिळेल, असें मला तर वाटत नाही. पितृलोकांतील तुमच्या वंशांतील पूर्वीचे सर्व पूर्वज तुम्हांला काय म्हणतील आणि तुमची त्यांची पुढें मार्गे जेव्हां कोठें गांठ पडेल, तेव्हां ते तुमचें स्वागत कशा रीतीनें करतील, या सगळ्या कल्पना तुम्ही आपल्या डोक्यांत नीट आणा ! आतांही कदाचित्—या वेळीं—मी या गोष्टी तुम्हांला सांगत आहे या वेळीं—ते तुमचे पूर्वज उत्कंठित होऊन तुम्ही काय उत्तर देतां तें ऐकण्यासाठीं कदाचित् येथे—कदाचित् तेथें—कदाचित् या ठिकाणीं—कदाचित् त्या ठिकाणीं—वर—खालीं—कोणी सांगावें कोठें ?—येऊन उभे राहिले असतील ! त्या सगळ्यांची तुम्ही निराशा करणार ? आणि त्यांचा रोष आपल्या डोक्यावर ओढून घेणार ? ”

हें त्या उपाध्याचें भाषण ऐकून तो ब्रह्मचारी अगदीं गांगरून गेला. दया, परोपकार, भीति, इत्यादि अनेक मनोविकारांनीं त्याच्या मनामध्ये इतकें भयंकर काहूर उसळून सोडलें कीं, त्याला होय म्हणण्याशिवाय दुसरा कांहीं मार्गच सुचेना. तेव्हां मी तुमच्याबरोबर तुमच्या यजमानाच्या गांवीं येतो, असें त्यानें कबूल केलें; व त्याप्रमाणें त्याच दिवशीं संध्याकाळीं ते दोघे तें क्षेत्र सोडून निघाले. निघते वेळीं आपण पूर्वी एके वेळीं स्वप्नामध्ये जो पुरुष पाहिला होता, त्याचीच आकृति आपल्यापुढें अस्पष्ट दिसत आहे, असा त्या ब्रह्मचाऱ्याला त्या वेळीं थोडासा भास झाल्यासारखें वाटलें. परंतु तिकडे फारसें लक्ष्य न देतां तो तसाच निघाला, व ते दोघे मार्गस्थ झाले.

×

×

×

कमळापुरास जाऊन पोंहोचल्यावर पुढें लवकरच दत्तविधानाचा समारंभ झाला. ब्रह्मचाऱ्याचें स्वरूप, शहाणपण व आचरण पाहून त्या दत्तक-जनकाला समाधान वाटलें. परंतु तो नेहमीं त्याच्याकडे पाहून दुःखानें सुस्कारे टाकीत असे. दत्तक मुलाचें नांव भोलानाथ असें ठेवण्यांत आलें,

व एक सुस्वरूप आणि उपवर अशी मुलगी पाहून तिच्याशी त्याचें लग्नही करून देण्यांत आलें. त्याची दत्तक आई म्हणजे त्याच्या वडिलांचें चवथ्या लग्नाचें कुटुंब, हीही फार सुरेख असून तिचें वयही ऐन तारुण्यांतीलच होतें. ती भोलानाथावर निस्सीम पुत्रप्रेम करीत असे, व तोही तिच्या ठायीं सखल्या आईप्रमाणें पूर्ण मातृभक्ति ठेवून तिच्याशीं अत्यंत नम्रपणाने आणि मोकळ्या मनानें वागत असे. परंतु भोलानाथाची नवीन बायको ही जशी बाह्य स्वरूपानें सुंदर होती तसें तिचें अंतरंग रमणीय नव्हतें. तिचा स्वभाव थोडा खुनशी आणि संशयी होता. सासू आणि सून या दोघींच्या वयांत दोन चार वर्षापेक्षां फारसा जास्त फरक नव्हता. दोघीही सारख्याच तरुण आणि सारख्याच सुस्वरूप होत्या. दोघींच्यामध्ये फरक काय तो एवढाच होता की, भोलानाथाच्या बायकोचें मन कुढें होतें आणि आईचें मन खुलें होतें. अशी स्थिति असल्यामुळें भोलानाथ आणि त्याची दत्तक आई यांच्या परस्पर वर्तनांतील कित्येक साध्या आणि स्वाभाविक गोष्टींबद्दलही भोलानाथाच्या कुटुंबाच्या मनामध्ये भलभलते कुतर्क उत्पन्न होऊन दड होत चालले होते. भोलानाथ आणि त्याची आई यांना याबद्दलची कल्पनाही नव्हती. त्यामुळें माता आणि पुत्र यांच्यामधील प्रेमानें तीं एकमेकांपाशीं फारच सलगीनें आणि प्रेमानें वागत असत. परंतु गिरजाबाईंच्या संशयग्रस्त दृष्टीला या सगळ्या प्रकारामध्यें भलभलत्या गोष्टींची छाया दिसत होती. निष्कपटपणांत कपट, मातृप्रेमांत विषयांधता आणि सहजवृत्तींत निर्लज्जपणा, अशा प्रकारचीं उलटीं प्रतिबिंबें मत्सरान्या आरशांत दिसूं लागलीं. परंतु हें भावी संकटाचें जनक कारण अद्यापि बाल्यावस्थेमध्ये होतें. तरी तोंपर्यंत भोलानाथ आणि त्याची आई यांच्या मनाला अगदींच स्वस्थता होती असें नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर त्यांचीं मनं एका भयंकर काळजीमुळें फारच अस्वस्थतेच्या भोंवऱ्यामध्ये सांपडलेलीं होती. भोलानाथाचे दत्तक वडील यांचें वेड दिवसेंदिवस जास्तच वाढत चाललें होतें; व तें कमी होण्याची बिलकूल आशा नव्हती. यांच्याप्रमाणेंच यांचे वडील, आज्ञे आणि पणजे, हेही वेडे झालेले होते, व त्यांतच त्यांचा अंत झाला होता. असा आपल्या कुटुंबाचा पूर्वतिहास भोलानाथाच्या कानांवर आलेला होता; त्यामुळें त्याच्याही मनावर या पूर्वपरंपरेचे फार विलक्षण परिणाम होऊं

लागले. या कुटुंबांत येऊन पडल्यामुळे आपणही वृद्धापकाळीं असेच वेडे होऊं कीं काय, या भीतीमुळे तो आपल्या तारुण्यामध्येच वेडा झाल्यासारखा झाला होता. ही आनुवंशिक वेडाची बाधा कां व कशी उत्पन्न होते, याविषयी त्यानें पुष्कळ चौकशी केली; परंतु चतुर्थसंबंधाच्या हल्लींच्या आईशिवाय जुन्या पिढी-पैकीं माहिती सांगणारे उपाध्येबुवा वगैरे मंडळी कोणी हयात न उरल्यामुळे त्याबद्दल त्याला कांहीं पत्ता लागेना. त्यामुळे तो भ्रमिष्टासारखें करूं लागला. परंतु त्याच्यापेक्षां त्याच्या वडिलांचा भ्रमिष्टपणा आणि वेडेपणा दिवसेंदिवस जास्तच विकोपाला जाऊं लागला. आतां आपण फार दिवस जगत नाहीं, आपला अंतकाळ जवळ आला आहे, असें वाटून एके दिवशीं मध्यान्ह रात्रीचे सुमारास घरांतील सर्व मंडळी निजली असतां त्यानें भोलानाथाला जागें केलें; आणि त्याचा हात धरून त्याच्याशीं बोलत बोलत तो आपल्या घरांतील एका दूरच्या पडक्या बुरजाच्या दरवाजाकडे जाऊं लागला. वाटेनें जातांना तो त्याला म्हणाला, “-भोलानाथ, आपण या उत्तरेच्या बुरजाकडे चाललों आहों. हीच ती उत्तर दिशा. या झाडाच्या वर येथेंच कोठें तरी ध्रुव नक्षत्र असलें पाहिजे. पूर्वीं तें मला चांगलें दिसत असे, परंतु अलीकडे तें मला दिसत नाहींसें आलें आहे. इतकें लांब कशाला ! माझ्या नाकाचा शेंडाही मला अलीकडे दिसत नाहीं ! साऱ्या रात्रींतून मला कधीं झोप लागत नाहीं. आणि जेव्हां लागते तेव्हां मला अशीं भयंकर स्वप्नें पडतात कीं, त्यांतून मी जागा कसा होतो, याचेच मला आश्चर्य वाटतें ! भयंकर आवाज ऐकूं येतात ! किंकाळ्यांनीं कानठळ्या बसतात ! अक्राळविक्राळ यमदूत माझ्याभोंवतीं नाचूं लागतात; आणि आपले पाश माझ्या अंगावर टाकण्याचा प्रयत्न करूं लागतात ! अशा स्थितीत आता मी फार दिवस जगेन असें मला वाटत नाहीं. माझ्या पाठीमागे तूं सर्व गोष्टी नीट चालवशीलच. परंतु तुला खर्चाला पैसे जेव्हा लागतील, तेव्हां ते तुला कोठें व कसे मिळतील, एवढेंच काय तें तुला दाखवून ठेवावयाचें राहिलें आहे; आणि त्यासाठींच मी तुला आतां त्या बुरजाकडे घेऊन चाललों आहे ! फक्त अवसेला आणि पुनवेला मात्र ते तुला मिळतील !” असें म्हणत तो म्हातारा पुढें चालला व आश्चर्यचकित झालेला भोलानाथ कांहीं एक न बोलतां त्याचे मागून चालला. म्हाताऱ्यानें बुरजाच्या बाहेरच्या दाराचें

कुलूप काढलें. त्याच्या आंत गेल्यावर एक जिना उतरून ते दोघे खाली गेले. नंतर त्याने एका सपाट फरसबंदीमधील एक पातळसा चिरा तेथें करून ठेविलेल्या कांहीं कृत्रिम साधनानें अलगज उचलून बाजूला केला. त्याच्या खाली दुसरी एक नवीन वाट लागली. त्या पायऱ्यांनीं खाली उतरल्यावर त्या म्हाताऱ्यानें तेथें एक बारीकसा दिवा चेतवला; व तो घेऊन त्यानें पुढील एका मोठ्या भव्य दगडी दालनाचें दार उघडलें. तें उघडतांना त्या म्हाताऱ्याचे हातपाय इतके लटलट कांपूं लागले कीं, त्याच्या हातांतील दिवा खाली पडावयाचा; परंतु तो भोलानाथानें आपल्या हातांत घेतला. म्हातारा स्वतः इतका घाबरला होता, तरी तो आपल्या मुलाला म्हणाला, “भिऊं नको ! घाबरूं नको ! तुझ्या अंगाला हा घाम कसला सुटला आहे ! ही पहा, आपली सर्व संपत्ति या ठिकाणीं सांठवून ठेविलेली आहे !” हे शब्द ऐकत असतां भोलानाथाचें लक्ष त्या दिव्याच्या अंधुक उजेडामध्ये अस्पष्ट दिसणाऱ्या त्या दगडी दालनांतील भयंकर देखाव्याकडे गेलें ! त्या दालनांत सोन्याच्या मोहरांनीं भरलेल्या मोठमोठाल्या अनेक कढ्या ठेविलेल्या होत्या. परंतु त्या कढ्यांवर जेव्हां भोलानाथाची दृष्टि गेली, तेव्हां त्याच्या दृष्टीला तेथें काय दिसलें ? प्रत्येक कढईवर कोणी तरी एकेक भयंकर आणि अक्राळ-विक्राळ स्वरूपाचें भूत बसलेलें आहे, असें त्याच्या दृष्टीस पडलें ! हीं भुतें कोणाचीं होतीं ? कांहीं कढ्यांवर वृद्ध माणसांचीं भुतें अगदीं हाडाच्या सांपळ्यासारखीं जखजख होऊन बसलेलीं होतीं ! कांहीं कढ्यांवर अनाथ विधवा स्त्रियांचीं भुतें केंविलवाणे स्वर काढीत आणि आपली छाती बडवून घेत बसलेलीं होतीं ! कांहीं कढ्यांवर विषप्रयोगानें काळ्याठिक्कर पडलेल्या आणि सुरीच्या जखमेच्या रक्तानें लालभडक झालेल्या अर्भकांचीं भुतें किंकाळ्या फोडीत पडलेलीं होतीं ! अशा रीतीनें तें एवढें थोरलें भव्य दालन, पण सगळें भुतांनीं, पिशाचांनीं आणि समंधांनीं खेचून भरून गेलें होतें ! कांहीं कढ्यांवर, अंगावर वीत वीत केस वाढलेले आणि डोळ्यांतून ज्वाळा टाकणारे असे वीस वीस हात लांबीचे आणि हत्तीच्या सोंडेएवढाल्या जाडीचे महाभुजंग वेढोळीं घालून आपल्या फणांनीं फुस्कारे टाकीत बसले होते ! कांहीं कढ्यांतून आगीच्या ज्वाळा निघत होत्या ! आणि कांहीं कढ्यांतील मोहरा क्षणांत सोन्याच्या

दिसत आणि क्षणांत त्या सगळ्यांचे कोळसे होऊन जात ! त्या दगडी दालनाचा दरवाजा उघडलेला पाहून तेथील ती सर्व भुतें हे दुष्ट आमचें द्रव्य हरण करण्याकरितां आले, असें वाटून एकदम ओरडू लागली, किंकाळ्या फोडू लागली आणि सैरावैरा धावून दरवाजाच्या तोंडाशीं त्यांना आंत न येऊं देण्याच्या इराद्यानें गर्दी करूं लागली ! त्या वेळीं घाबरून जीभ वांकडी पडल्यामुळें अस्पष्ट शब्दांनीं म्हातारा आपल्या मुलाला म्हणाला, “हं, पुढें हो; आणि त्यांतल्या एका कढईतल्या तुझ्या ओंजळीत येतील तितक्या मोहरा चटकन घेऊन ये. हीं भुतें अंगावर आलीं, तरी तूं त्यांना भिजं नको. त्यांच्याशीं मारामारी करून आणि त्यांना बाजूला सारून तूं त्यांतल्या मोहरा काढून घेऊन ये.” असें म्हाताऱ्यानें सांगितलें, परंतु मुलाला तसें करण्याची कांहीं छाती होईना ! अखेरीस मुलगा दगडासारखा स्तब्ध आणि कात्यासारखा गार होऊन उभा राहिलेला पाहून म्हातारा पुढें सरसावला आणि एका कढईतील मोहरा काढूं लागला. त्या वेळीं त्याचें आणि त्या भुतांचें जें झुंज माजलें, तें पाहून तर भोलानाथ अगदींच मृतप्राय झाला. पण पुढें थोडासा शुद्धीवर येऊन त्यानें आपल्या बापाला आपल्या हस्तगत करून घेण्याचा प्रयत्न चालविला. त्या म्हाताऱ्याला भुतें एकीकडे ओढीत होती आणि त्याचा मुलगा त्याला दुसरीकडे ओढीत होता. अखेरीस भोलानाथानें एकदांचें त्याला त्या दगडी दालनाच्या बाहेर ओढून काढलें आणि त्या दालनाचा दरवाजा घट्ट लावून घेतला. कांहीं वेळानें म्हातारा शुद्धीवर आला, व किती मोहरा आपण काढून आणल्या हें मोजून त्या पदरांत बांधून घेऊन मुलाच्या खांद्यावर मान टाकून गेल्या रस्त्यानें माघारा आला. मुलगा भोलानाथ आपल्या बापाला सावरीत सावरीत त्या बुरजाच्या दरवाजांतून बाहेर पडला, तों त्या बुरजावर त्याला पूर्वी स्वप्नामध्ये दिसलेल्या त्या पुरुषाची आकृति उभी राहून आपल्याकडे पहात असलेली त्याच्या दृष्टीस पडली !

×

×

×

आई:—हल्लीं जसे ते आजारी पडले आहेत, तसे ते अवसेपुनवेनंतर पडत असत. दर अवसेपुनवेला मध्यान्हरात्रीचे हे उठून जात असत, आणि सोन्याच्या मोहरा घेऊन येत असत. पण हे कोठें जातात आणि या मोहरा

कोटून भाणतात, हें मला कांहीं समजत नसे. मोहरा घेऊन आले, म्हणजे त्यांचे हातपाय कांपत असत, अंगाला घाम सुटलेला असे, आणि मग हिंवासारखा ताप भरून ते मृतप्राय पडत असत. त्या तापाच्या लहरींत ते कधी बेशुद्ध पडत असत आणि कधी भुतांखेतांसंबंधाने नाहीं नाहीं तें बडबडत असत ! मला बाई आतांपर्यंत या सगळ्याचा अर्थ कांहीं एक कळत नव्हता. पण भोलानाथ, तूं आतां ही भयंकर हकीकत सांगितल्यावरून सगळ्या गोष्टी माझ्या लक्षांत येऊं लागल्या आहेत !

भोलानाथः— आई, भयंकर हकीकत म्हणून काय सांगावी ! काय त्या मेलेल्या माणसांच्या जिवंत वासना ! आणि काय तीं जळून गेलेल्या शिरांची भयंकर आणि बीभत्स रूपांतरे ! असा देखावा, मला वाटतें, कोणीही पाहिलेला नसेल ! नको ! त्याचें मला स्मरण देखील व्हावयाला नको ! साऱ्या जगांतील संपत्ति मला कोणी देऊं केली, तरी मी फिरून तेथें जाणार नाहीं ! मला वाटतें, जितकीं हल्लीं भुतें होऊन तेथें राहिलीं आहेत, तितक्यांची संपत्ति आमच्या कोणी तरी पूर्वजानें अन्यायानें त्यांना नागवून आणि मारवून त्यांच्यापासून लुबाडून घेतली असली पाहिजे ! काय हा संपत्तीचा हव्यास ! इतक्या सोन्याच्या मोहरांनीं भरलेल्या कढ्या एका कुटुंबाकरितां— एका व्यक्तीकरितां— एका यःकश्चित् मानवी प्राण्याच्या क्षणिक सुखाकरितां— दुसऱ्या शेंकडों लोकांना कंगाल करून एका ठिकाणीं सांठवून ठेवण्यांत काय फायदा ? ज्या वंशांतील पूर्वजांनीं आपल्या एका पोटाची खांच भरण्याकरितां अशा रीतीनें हजारों लोकांना उपाशी आणि तळतळत ठेवून प्राणाला मुकविलें, त्यांच्या पुढील पिढीमध्ये औरस संतति झाली नाहीं, तर त्यांत आश्चर्य तें काय ? सगळ्यांच्या माना मुरगळून एकच जण जर म्हणेल कीं, त्या सगळ्यांची संपत्ति मी आपल्या एकट्याच्याच कढ्यांमध्ये ठेवून देईन, तर तें त्या न्यायी देवाला कसें खपेल ? इतक्या आत्म्यांचे तळतळाट आणि इतक्या वासनांचे शिव्याश्राप ज्यांच्या डोक्यावर पडत आहेत, त्यांना चैन कसें पडेल ? ते वेडे कां होणार नाहींत ? आणि त्यांच्या संततीचा नष्टांश कां होणार नाहीं ? इतकीं भयंकर पातकें ज्यांच्या पूर्वजांच्या हातून झालेली आहेत, त्यांच्या वंशांतील कोणा स्त्रियांच्या पोटांत गर्भ

असले, तरी ते गळून पडले पाहिजेत ! किंवा तसे गळून पडले नाहीत, तर गर्भाशयाच्या आंतल्या आंतच या पातकांच्या निखाऱ्यांनी ते जळून खाक झाले पाहिजेत !

आई:— हं हं ! थांब ! भोलानाथ, असें बोलूं नको. सहज आवेशामध्ये तुझ्या तोंडातून निघणारी हीं शापवचनें कोणाला लागूं पडत आहेत, आणि तीं कोणाला बाधक होण्याचा संभव आहे, याची तुला कल्पना सुद्धा नाही ! तूं आपल्या आईला असा शाप देऊं नको ! तूं आपल्या भावाला कठोर शापवचनांनीं जाळून भस्म करूं नको ! मी अजूनपर्यंत कोणापाशीं बोललें नव्हतें; परंतु पुत्रप्रेम फार कठिण आहे; या वेळीं माझ्यानें बोलल्यावांचून राहवत नाही. -- भोलानाथ, तूं असा दचकतोस कां ?-- आणि हें ऐकून तुझ्या कपाळाला ह्या अशा आठ्या कां पडल्या ? -- मला मुलगा झाला, तर तुला अजिबात घालवून लावण्यांत येईल, किंवा तो तुझ्यांतील अर्ध्या संपत्तीला वांटेली होईल, म्हणून तुला ही गोष्ट ऐकून वाईट वाटलें काय ?

भोलानाथ:— नाहीं नाहीं ! आई, तुझ्या पायाची शपथ घेऊन सांगतों कीं, हा विचार माझ्या मनाला शिवला सुद्धा नाही. मला या नवकोट संपत्तीपैकीं आणि त्या शेंकडों कढ्यांपैकीं सोन्याच्या एका कणाचीही अपेक्षा नाही. ज्या धर्मबंधनांनीं आणि ज्या धर्मसंस्कारांनीं मला तुमचा दत्तक-पुत्र म्हणून केलें आहे, तीं बंधनें जर मला तोडतां येतील, आणि ते संस्कार जर मानवी प्राण्याला तुच्छ मानतां येत असतील, तर हें तुमच्या वंशाशीं जडलेलें माझें नातें तोडून टाकण्याला मी एका पायावर तयार आहे ! मी भिक्षा मागून खुशाल पोट भरीन. ही सगळी संपत्ति तुला होणाऱ्या मुलाला अक्षयी लखलाभ असो !

आई:— नको नको ! भोलानाथ, माझ्या त्या तान्ह्या बाळावर तूं इतका निष्ठुर होऊं नको. जो भार सहन होणें तुलाही शक्य वाटत नाही, तो भार अजून त्या जन्मासही न आलेल्या कोमल अर्भकावर टाकून तूं आपलें अंग काढून घेतोस, हें तुला बरें वाटतें काय ? जोपर्यंत नुसत्या संपत्तीची आशा वाटत होती, तोपर्यंत तूं दुसऱ्या मनुष्यालाही आपला बाप म्हणण्यास तयार झालास ! आणि आतां त्या संपत्तीवर खर्चास आणि समंघ बसलेले आहेत, असें पाहिल्याबरोबर तूं माझ्या पोटांतील गोळ्याला

पुढें करण्याला तयार होतोस ! ही तुझी काय मातृभक्ति म्हणावी, किंवा तुझें बंधुप्रेम म्हणून वर्णन करावें ?

मोला०:—आई, तर मग मी आतां काय करूं असें तुझें म्हणणें आहे ?

आई:—त्या संपत्तीवर जर इतकी भुतें बसलेली असतील, तर कसेंही करून माझे हें मूल त्या भावी संकटापासून बचावेल अशी कांहीं तरी तोड काढ.

मोला०:—ठीक आहे. दर अमावास्येला आणि पौर्णिमेला या भुतांच्या जाचणुकीच्या यातना मीं सोसाव्या किंवा पुढें जन्मास येणाऱ्या माझ्या भावानें सोसाव्या, हा प्रश्न आहे. पण यांत प्रश्न तरी कसला ? त्या यातना सोसण्याची जोखम मीं आपल्या शिरावर घेतली, तर त्या अर्भकाचा जन्म सुखांत व आनंदांत जाईल, असें जर आहे, तर मग दुसऱ्याला सुख देण्यासाठीं मीं दुःख भोगण्याला कां तयार होऊं नये ? परोपकारासाठीं, आई, तूं सांगशील तें संकट पतकरण्याला मी तयार होईन !

आई:—ठीक आहे. मला जर मुलगा झाला, तर त्याला ह्या भयंकर यमयातना सोसण्याचा कधीही प्रसंग न यावा, यासाठीं या आपल्या आनुवंशिक दुःखाचें ओझें तूं आपल्या माथ्यावर घेऊन त्या माझ्या अर्भकाला अशा कोठें तरी दूर दूर नेऊन ठेव कीं, तो या कुळांतील आहे, असें त्याला किंवा दुसऱ्या कोणालाही कधीं कळूं नये !—नुसतें आतां तोंडापुरतें होय म्हणून उपयोगी नाही ! कांहीं झालें, तरी मी असें करीन, असें मला वचन दे !

मोला०:—आई, मीं असें केलें, तर धनलोभानें आणि आपल्या धाकट्या भावाचा हक्क बुडविण्याच्या हेतूनें मी त्याचा कांटा आपल्या वाटेंतून नाहीसा करून टाकण्याला प्रवृत्त झालों, अशी लोक मला नांवें ठेवतील. तरी पण, आई, तुझ्या शब्दासाठीं आणि परोपकारासाठीं मी तुझ्यापुढें गुडघे टेकून आणि तुझ्या पायाची शपथ घेऊन सांगतां कीं, तुझ्या इच्छेप्रमाणें मी व्यवस्था करीन, आणि त्याला प्रत्येक अवसे-पुनवेच्या मध्यरात्री भुतांशीं युद्ध करणें आणि वेड लावून बरळणें या महायातनांपासून मुक्त करीन !

आई:—ईश्वर तुझें कल्याण करील !

“ आपला नवरा आणि आपली सासू हीं दोघें एकांतांत किती वेळ बसलीं आहेत ! अजून यांचीं खलबतें संपलीं नाहींत काय ? मनाची नाहीं, तरी पण जनाची तरी लाज माणसांना पाहिजे ना ? ” असें म्हणत, भोलानाथ आणि त्याची आई ज्या दिवाणखान्यांत एकांतांत बोलत बसलीं होती, तेथें ती मत्सरानें कलुषित झालेली गिरजाबाई येऊन, दाराच्या आडून पाहूं लागली, तों भोलानाथ आपल्या आईच्या पुढें गुडघे टेकून तिची विनवणी करीत असलेल्या अवस्थेमध्ये तिच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां तर तिचा मत्सरानि फारच भडकला; आणि भलत्याच ग्रहानें तिचा संशय अतिशय बळावला. इतक्यांत भोलानाथ दार उघडून बाहेर पडला; तों दाराच्या जवळ आपली बायको उभी असलेली पाहून त्याला फार आश्चर्य वाटलें ! परंतु तिच्या पाठीमागेंच कांहीं अंतरावर ती त्या स्वप्नांतील पुरुषाची अंधुक आकृति पाहून तर त्याला जो विस्मय वाटला, त्याची कोणाला कल्पनाही करतां येणार नाहीं. ही आकृति त्या कर्माधिकाऱ्याची ! हा कोण ? हा पुरुष जेथें तेथें माझ्यामार्गे असतो तो काय म्हणून ? याचा हेतु काय ? यानें आपलें नांव कर्माधिकारी म्हणून मला त्या स्वप्नाचे वेळीं सांगितलें आहे, त्याचा अर्थ काय ? असे अनेक प्रश्न त्याच्या मनात उद्भवले. परंतु याच्यापेक्षां त्याच्या त्या वेळच्या काळज्या जास्त महत्त्वाच्या होत्या. कारण, त्याच्या दत्तक बापाची प्रकृति अगदीं अत्यवस्थ झालेली होती.

भोलानाथाचे वडील वारत्यावर त्यांची उत्तरक्रिया वगैरे विधि यथा-शास्त्र झाले. फक्त त्यांच्या अस्थि कोठें तरी तीर्थांत नेऊन टाकावयाच्या राहिल्या होत्या. त्याशिवाय बाकीचीं सर्व कामें होऊन सगळी सत्ता आणि संपत्ति भोलानाथाच्या हातांत आली. पण त्याच्याबरोबर सुख व समाधान हीं मात्र आलीं नाहींत. आणि तीं कधीं येतही नाहींत. मध्यान्ह रात्र झाली कीं, त्याच्या अंगावर शहारे येत ! आणि मागची आठवण होऊन त्याच्या अंगाला दरदरून घाम सुटे ! अशा कारणामुळें त्याला रात्रभर कधीं झोप सुद्धां लागत नसे. आपल्या भोंवतालचीं सारीं माणसें सुखानें गाढ निजलेलीं पाहून त्याला त्यांचा मोठा हेवा वाटे. हे किती भाग्यवान् आहेत, आणि मी एवढा श्रीमंत असून किती भाग्यहीन आहे, असें त्याला वाटे. एकदां एके दिवशीं एक भिकारी रस्त्यानें चालला होता, त्यानें भोला-

नाथाला पाहून श्रीमंती, वैभव व भाग्यशालीपणा या गोष्टींविषयी त्याची स्तुति चालविली. ती ऐकून भोलानाथाच्या डोळ्यांतून घळघळां अश्रूंचे पूर वाहू लागले! तो आपल्या मनार्शी म्हणाला, “काय हा भिकारी भाग्यवान् आहे! बिचाऱ्यापार्शी सोन्याची एक सुद्धा मोहोर नसेल हें खरें; पण त्याला भुतांशी झगडण्याचा कधीही प्रसंग येत नसेल. यांच्या या भिक्षेच्या भांड्यांत जें सुख भरलें आहे, तें माझ्या या सोन्याचांदीच्या भांड्यांत नाही! याच्या अंगावरच्या या चिंध्यांमध्ये जें समाधान सांठविलें आहे, तें माझ्या या रेशमी वस्त्रांमध्ये नाही! श्रीमंतीपेक्षां गरिबी फार चांगली! पण ती माझ्यासारख्या या हतभाग्याला देतो कोण? मी या भिकाऱ्यापार्शी त्याचा भिकारीपणा मागूं लागलों आणि मी आपला श्रीमंतपणा त्याला देऊं लागलों, तरी खरी स्थिति कळल्यावर त्या गोष्टीलाही तो कबूल होणार नाही. या संपत्तीपासून आणि तिच्या संकटांपासून मला कोण सोडवील!” अशा प्रकारचे अनेक विचारतरंग अनेक वेळीं त्याच्या मनांत येत असत.

गिरजाबाईंचा संशय दिवसेंदिवस बळावत चालला. भोलानाथाची आई गरोदर असल्याचें तिनें पक्कें ताडलें. परंतु ती तर आपल्या मुलाला हे कौटुंबिक क्लेश न व्हावेत, म्हणून आपण गरोदर असल्याचें कधीही दाखवीत नसे. अशा रीतीची ही छपवाछपवी पाहून आपल्या मनांतील संशयाला आतां आणखी जास्त पुराव्याची जरूरीच उरली नाही, अशी गिरजाबाईंच्या मनाची खात्री झाली. व ती उभयतांची प्रत्येक वर्तणूक फार बारीक रीतीनें पाहू लागली. पुढें कांहीं महिने लोटल्यावर पतिनिधनाच्या दुःखानें व्याकुळ झालेली गिरजाबाईंची सासू आपल्या माहेरीं कांहीं दिवस राहण्याकरितां गेली. पाठीमागें भोलानाथाच्या मनालाही एक मोठी काळजी लागलेलीच होती, त्यामुळें तारुण्यामध्येही त्याला स्त्रीसुखाबद्दल फारसें सौख्य वाटेनासें झालें होतें. परंतु याबद्दलची कल्पनाही गिरजाबाईंच्या मनामध्ये कधीं आलेली नसल्यामुळें अन्यस्त्रीप्रेम हेंच आपल्याविषयींच्या त्याच्या उदासीनतेचें कारण, असें ती समजत असे. अशा गृहस्थितीमुळें तो अगदीं कंटाळून गेला, व चार दिवस कोठें तरी निवांत जागीं एकटें जाऊन रहावें, असें त्याच्या मनांत आलें. आपल्या वडिलांच्या अस्थि कोठें तरी तीर्थीत टाकण्याकरितां त्याला केव्हां तरी जावयाचेंच होतें. म्हणून त्या अस्थि घेऊन

तो पूर्वी ब्रह्मचर्यावस्थेमध्ये ज्या क्षेत्रांत रहात होता, त्या क्षेत्रांतच जाण्या-करितां निघाला. तें क्षेत्र फार पवित्र आणि समाधानकारक होतें, म्हणून अस्थिविसर्जनाचा विधि उरकल्यानंतर मनाला थोडा विसर पडावा आणि विसांवा मिळावा, अशा हेतूने तो त्या क्षेत्रामध्ये पुष्कळ दिवसपर्यंत राहिला. ब्रह्मचर्याश्रमांत असतांना तो ज्या मठामध्ये रहात असे, त्याच मठामध्ये तो या वेळीं जाऊन राहिला. ती पूर्वीची जागा पाहून त्याचें मन गर्हिवरून आलें, आणि त्याच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहूं लागले. पूर्वीचें त्याचें प्रथमाश्रमाच्या वेळचें आणि मधुकरीवृत्तीचें जे कांहीं फाटकें तुटकें सामान-सुमान राहिलें होतें, तें त्यानें तेथेंच एका फडताळामध्ये ठेविलेलें होतें; तें त्याला आदळलें. तें पाहून त्याला आपलें सगळें पूर्ववृत्त आठवलें. मी येथें होतो ! येथें बसत असें ! येथें निजत असें ! या गंगेचें मी नित्य स्नान करीत असें ! आणि या ठिकाणीं बसून मी स्नानसंध्या आणि वेदाध्ययन करीत असे ! तेव्हां मी येथें किती सुखी होतो ! पण आतां तें सुख कोठें आहे ? तें लहानपणचें माझें सुख मला आज कोणी परत देईल काय ? मी येथें फार सुखाचा होतो, पण माझी दैवगति ओढवली, आणि त्या उपाध्यानें येऊन मला गळ घातली ! माझ्यावर हा श्रीमंतीचा प्रसंग ओढवणार, हें मला आधींच कळून चुकलें होतें. — हीच ती जागा ! याच ठिकाणीं मी निजलों होतो ! आणि ह्या येथेंच त्या कर्माधिकाऱ्याची आकृति माझ्या स्वप्नांत माझ्याजवळ उभी राहून मला ही श्रीमंती पत्करण्याविषयीं आग्रह करीत होती ! — इतके विचार त्याच्या मनांत येत आहेत, तों त्याच पूर्वीच्या ठिकाणीं त्या कर्माधिकाऱ्याची ती आकृति उत्पन्न होऊन मूर्तिमंत उभी राहिली. ती पाहून प्रथम त्याला भयच वाटलें. पण पाठीमागून त्याच्या मनांत एक आशा उत्पन्न होऊन त्याला तो म्हणाला, “ अरे कर्मचांडाळा कर्माधिकाऱ्या ! तूं मला या ठिकाणीं प्रथमतः श्रीमंतीचें स्वप्न दाखविलेंस; ती श्रीमंती आतां मला पुरे झाली. आतां तरी तुला माझी दया येऊं दे ! मी फिरून पूर्वीच्यासारखा येथें निजतो, आणि तूं मला फिरून मी पूर्वी होतो तसा गरीब व ब्रह्मचारी कर—पण मी आतां येथें निजलों तरी स्वप्न पडण्यासारखी झोंप मात्र आतां मला लागणें कठिण ?—पण यदाकदाचित् मला झोंप लागली, तर मला त्या झोंपेंत तूं फिरून श्रीमंताचा गरीब

करशील काय ? ” यावर मुकाट्याने ‘नाहीं !’ म्हणून मान हालवीत ती त्या कर्माधिकाऱ्याची आकृति जमिनीपासून वातावरणामध्ये उंच उंच चढत जाऊन अखेरीस अदृश्य झाली. व आतां मरणाशिवाय यांतून सुटका होण्याला दुसरा मार्ग नाही, असे विचार भोलानाथाच्या मनांत घोळू लागले. असो; हा स्वप्नांतील पुरुष आपल्याला फिरून गरीब करीत नाही, तर आपणच आपल्याला गरीब करून घ्यावे, असे म्हणून त्याने आपल्या अंगावरचे जे कांहीं श्रीमंती थाटाचे कपडे व दागदागिने होते, ते त्या फडताळांत ठेविले, आणि पहिला गरिबीचा पोशाख त्याने आपल्या अंगावर चढविला. रोज प्रातःकाळीं गंगेचे स्नान करावे, नंतर स्नानसंध्या आणि वेदाध्ययन करावे, व माध्यान्हकाळीं पूर्वीची ती चौपदरी घेऊन माधुकरी मागावी, अशा रीतीने तो राहू लागला. या अवस्थेत त्याचे दिवस साधारणपणे सुखाने जात असत. इतक्यांत त्याची आई आपल्या माहेरी प्रसूत होऊन तिला पुत्र झाला. तेव्हां या मातापुत्रांच्या दरम्यान पूर्वी ठरल्याप्रमाणे भोलानाथाने त्या अर्भकाची सर्व यथास्थित व्यवस्था लावून दिली व ती व्यवस्था कशी काय करून ठेविली आहे हे त्याने तिला कळविले, व फिरून तो पूर्वी सांगितलेल्या क्रमाने आपले दिवस त्या क्षेत्रांत सुखसमाधानामध्ये घालवू लागला. परंतु त्याचे कर्म त्याला कसे चैन पडू देणार ? पहिल्याने ज्या दिवशी त्या उपाध्याया भाषणाला भुलून तो ते क्षेत्र सोडून निघाला, त्याच दिवशी त्याचे सुख संपले ! ते आता त्याला कोठून मिळणार ? दुर्दैवाने त्याच्याविरुद्ध अगदी सर्व तयारी करून ठेविली होती. गिरजाबाईच्या मनामध्ये जे निराधार संशय प्रबळ झाले होते, ते तिने शेजारीपाजारी बायकांच्यापाशींच फक्त बोलून दाखविले होते, असे नाही; तर मत्सराने अंध होऊन आपल्या नवऱ्याच्या कुळावर आणि कीर्तीवर आपण केवढे संकट आणीत आहो, याचा यत्किंचितही विचार न करता, आपल्या नवऱ्याचे दुर्वर्तन सुधारण्याच्या हेतूने तिने आपल्या समजुतीप्रमाणे ती सर्व हकीकत त्या नगरच्या राजाला कळविली !

भोलानाथाचे वडील जिवंत असतानाच वास्तविक त्यांची बायको त्यांच्यापासून गरोदर राहिली होती; परंतु गिरजाबाईची कल्पना अशी की, ती पतिमरणानंतर आपल्या नवऱ्याच्या संबंधाने गरोदर राहिली आहे !

तिला वास्तविक नऊ महिने पुरे झालेले होते; परंतु कल्पनेची एक चूक झाली, म्हणजे दुसरी होण्याला फारसे अवघड पडत नाही, या नियमाप्रमाणे गिरजाबाईची अशीही दृढ समजूत झालेली होती की, नऊ महिन्यांच्या आधीच हिने मुद्दाम गर्भपात करून घेतला असला पाहिजे! तिने मुद्दाम कांही माणसे ठेवून या दोघांच्या हालचालीवर बारीक टेहळणी ठेविलेली होती, त्यावरून मूल कोठे नाहीसे झाले आहे, व भोलानाथ हा एका भिकाऱ्याच्या रूपामध्ये आपले वेषांतर करून घेऊन एका क्षेत्रांतील एका मठांत राहिलेला आहे, अशी बातमी तिला कळली. ही बातमी कळतांच आपल्या पूर्वीच्या कुकल्पनेचे संविधानक तिने शेवटपर्यंत अगदी बरोबर जमविले! मूल जर कोठे नाही, तर ते मारलेच गेले असले पाहिजे; आणि भोलानाथ जर भिकाऱ्याचा वेष घेऊन एका मठांत दडून बसला आहे, तर या गर्भपाताच्या शासनाच्या भीतीशिवाय असे करण्याला त्याला दुसरे कारण काय असू शकणार आहे? असे सर्व धागे संगतवार जुळवल्यासारखे वाटून ती मत्सराची प्रत्यक्ष मूर्तीच जी गिरजाबाई, तिने आपल्या नवऱ्याचे हे अन्यगामी प्रेम आपल्यावर दुर्लौकिकाच्या धास्तीने तरी परत येऊन बसावे या हेतूने ती गोष्ट राजदरबारी कळविली. पूर्वीचे ते जुन्या काळचे दरबार! त्यांत एवढा बारीकसारीक न्याय अन्याय कोण पाहतो? चोर सोडून संन्याशाला सुळावर देण्याची म्हणही तेव्हांपासूनच पडलेली आहे! ती कांही अलीकडची नव्हे!

×

×

×

सकाळची वेळ होती. आकाशातील नक्षत्रे अर्धवट दिसेनाशी झालेली होती. पूर्व दिशा किंचित् आरक्त झालेली होती. निरनिराळ्या वृक्षांमधून पक्ष्यांचे मंजुळ ध्वनि ऐकू येत होते; आणि सकाळच्या मंद वाऱ्याची बारीक झुळूक हवेमध्ये तरंगत होती. बरेच दिवस अंधारकोठडीच्या तळघरांत राहून अशा वेळी एकदम हे विश्वसौंदर्यदर्शन झाल्यामुळे त्या हतभाग्य भोलानाथाच्या मनाची किती उल्लसित वृत्ति झाली असेल, याची कल्पना करणे फारसे कठिण नाही. ज्या क्षेत्राच्या ठिकाणी तो रहात होता, तेथील नदीजवळच्याच एका उंच पहाडामधून निघालेली होती. आणि त्या नदीचा त्या पहाडांत जेथे उगम झालेला होता, त्याच्या वरच फार उंच

गेलेल्या अशा एका डोंगराच्या सुळक्यावर एक प्रचंड, विस्तीर्ण आणि मजबूत असा किल्ला बांधलेला होता. त्या किल्ल्याच्या अंधारकोठडीत आपल्या कडेलोट्याच्या दिवसाची वाट पहात भोलानाथ कित्येक दिवस कुजत पडलेला होता. अखेरीस तो दिवस एकदांचा उजाडला. पहारेकऱ्यांनी अंधारकोठडीचीं कुलुपें काढलीं. दरवाजा उघडला. पायांतील शृंगळांचा आवाज अतिशय हृदयद्रावक रीतीनें उत्पन्न होऊं लागला. व तो हतभाग्य प्राणी त्या जड बेड्या उचलीत आणि हळूहळू पावलें टाकीत त्या कडेलोट्याच्या टोंकाकडे जाण्याकरितां निघाला.

जेथून कडेलोट करावयाचा तो एक भयंकर तुटलेला कडा होता. वरून खाली पाहिलें, तर पाहणाराची दृष्टि तळापर्यंत कधी पोचत नसे. खालच्या वाढलेल्या गवतांचे लाल गोडे सोसाट्याच्या वाऱ्यानें अतिशय वर उडविले, तरी ते त्या दरीत मध्येच कोठें तरी टोळासारखे तरंगत रहात असत. तळापासून उंच म्हणून उडणारे पक्षी देखील त्या कड्याच्या जेमतेम मध्यापर्यंत उडत येऊन थकून मध्येच कोठें तरी बसत असत. या पक्ष्यांमध्ये बहुतेक गिधाडांचीच गर्दी फार असे. अशा त्या तुटलेल्या कड्याच्या समोरच कांहीं अंतरावर दुसरा एक डोंगराचा उंच सुळका वाढलेला होता. त्याच्याकडे पहात हाता-पायांत बेड्या घातलेला तो कैदी पहारेकऱ्यांची आणि अधिकाऱ्यांची कडेलोट करण्याची तयारी होईपर्यंत तटस्थ उभा राहिला होता. परंतु त्याच्या मनामध्ये मात्र विचारांची भयंकर खळबळ चाललेली होती. मरणसमयीं आपलें सगळें पूर्ववृत्त मनुष्याला दिसूं लागतें असें म्हणतात, तीच अवस्थ त्याची या वेळीं झालेली होती. त्याचें सगळें विचित्र चरित्र त्याच्या डोळ्यांपुढें प्रत्यक्ष उभें राहिलें. तेव्हां तो आपल्या मनार्शीच म्हणाला, “मला मरण येत आहे, ही फार आनंदाची गोष्ट आहे. जें मरण मला या संकटांतून सोडविण्याकरितां येत आहे, त्याचें मी मोठ्या मित्रभावानें स्वागत करतो. परंतु हीं संकटें तरी माझ्यावर कां आलीं ? मी असें केव्हां आणि काय केलें होतें, कीं ज्यासाठीं मी अशा ह्या यातनांना पात्र व्हांवें ? मी आजन्म धर्माचरण केले, आणि लोकांवर उपकार करण्यासाठीं मी आपल्या स्वतःच्या सुखावर पाणी सोडलें ! असें असतां माझ्यावर हीं संकटें विनाकारण कां यावीत ? ज्यांचा उच्चारही करण्याची मला किल्लस येते, अशीं अधोर

आणि अमानुष पातकें केल्याचा आरोप मजवर कां यावा ? आणि त्याबद्दल मला देहान्त शासन कां मिळावें ? असें हें कां होत आहे ? आणि हें कोण करीत आहे ? ”

हा शेवटचा प्रश्न त्याच्या मनामध्ये उद्भवत आहे, तोंच त्या कठ्याच्या समोरच्या सुळक्यावर त्याला पूर्वी अनेक वेळां दिसलेली ती त्या कर्माधिकाऱ्याची आकृति दिसूं लागली. ती आकृति पूर्वी जेव्हां दिसे, तेव्हां ती सामान्य पुरुषाच्या आकाराची असे. या वेळींही प्रथमतः ती तेवढीच दिसली; पण पुढें हळूहळू ती वाढूं लागली. ती इतकी मोठी वाढली कीं, तिचे पाय त्या पहाडावर टेकलेले, तर तिचें मस्तक थेट आकाशापर्यंत पोहोचलेलें ! अशी ती भव्य, प्रचंड आणि विराटस्वरूपी कर्माधिकाऱ्याची आकृति पाहून तो अगदीं विस्मित आणि क्रुद्ध झाला, व त्याच्याकडे पाहून म्हणाला, “अरे कर्माधिकाऱ्या, या वेळेसही तूं येथें आहेसच ! जेथें तेथें तूं माझी पाठ सोडीत नाहीस, असा तूं आहेस तरी कोण ? जी जी माझी संकटाची वेळ, त्या त्या वेळीं माझ्या वैभवाप्रमाणें मला चिडविण्याकरितां नेमका तूं माझ्यापुढें येऊन उभा राहतोस, याचा अर्थ तरी काय ? ” यावर त्या कर्माधिकाऱ्याच्या त्या आकृतीनें असें उत्तर दिल्याचा भास झाला:— “माझे नांव कर्माधिकारी, म्हणून मीं तुला पूर्वी सांगितलेंच आहे. ज्याच्या त्याच्या कर्माप्रमाणें त्या त्या प्राण्याला फळ देण्याचा अधिकार माझ्याकडे सोंपविण्यांत आलेला आहे ! मी तुझे कर्म आहे ! तसेंच तो उपाध्या, तो तुझा दत्तक बाप, ती तुझी दत्तक आई, ती तुझी बायको, तो तुझा नवीन भाऊ, हीं सगळीं अंशतः अंशतः तुझ्या कर्माचीं फळे आहेत ! ज्यांच्यापासून जसजसें सुखदुःख प्राप्त व्हावयाचें असतें, तसतसें कर्मानुसार योगायोग जुळून येत असतात ! तेव्हां हें सारें तुझेंच कर्म आहे, आणि त्या कर्माचीं फळे तुला भोगिली पाहिजेत ! ”

प्रश्न:—पण अशीं भयंकर फळे भोगण्याला मीं अशीं भयंकर कर्में तरी काय केलीं होती ! मीं कोणाच्या द्रव्याचा अपहार केला होता, कीं ज्यासाठीं इतकीं भुतें माझ्या अंगावर चवताळून यावीत ? आणि मीं कोणाचा प्राणघात केला होता, कीं ज्यासाठीं मला ही कडेलोटाची शिक्षा प्राप्त व्हावी ?

उत्तरः—या यातनांना पात्र होण्यासारखीच कृत्ये तुझ्या हातून जन्मान्तरी झालेली आहेत !

प्रश्नः—हे मी कशावरून समजावे ? माझ्या इहजन्मीच्या आचरणावरून आणि मनःप्रवृत्तीवरून अशी कृत्ये माझ्या हातून पूर्वी झाली असतील असें मला वाटत नाही. आतां जर माझ्या हातून पूर्वजन्मी अशीं घोर पातके झालेली असतीलच, आणि या जन्मी मला जर त्यांबद्दल शासन द्यावयाचेंच असेल, तर मला त्या माझ्या पूर्वपातकांबद्दल या वेळीं तरी निदान स्मृति करून द्यावयास नको काय ? अगदीं अतिशय अन्यायी न्यायाधोश असला, तरी देखील 'तू अमुक ठिकाणी, अमुक वेळीं, अमुक अन्याय केलास, म्हणून त्याबद्दल मी तुला ही शिक्षा देतो', असें तो सांगतो. आणि असें असून परमेश्वरासारख्या न्यायी राजाच्या राज्यकारभारामध्ये इतकी अंदाधुंदी असावी ? गुन्हेगाराला शिक्षा मात्र चोपून मिळावी, पण गुन्हा काय तो मात्र कोणीही त्याला सांगूं नये, सर्वांनीं कानांवर हात ठेवावे, आणि मूग गिळून बसावे, आणि शिक्षा देणाराचें मोफत वकीलपत्र घेऊन कोणी वकिली करूं लागलाच, तर "तू शिव्या दिलेल्या नसल्यास तर तुझ्या बापानें दिलेल्या असतील ! कारण, एरवीं न्यायी लांडगा तुला खाईल कसा ?" या लांडग्याच्या गोष्टीप्रमाणें इहजन्मी हातून पातक घडलें नसलें, तर तें पूर्वजन्मी घडलें असलें पाहिजे', अशा प्रकारचें आनुमानिक सिद्धांत त्यानें टोकून द्यावे, हें आश्चर्य नव्हे काय ? तसेंच, पूर्वजन्मी मीं कांहीं घोर पातक केलें, असें क्षणभर कबूल केलें, तरी त्या वेळीं तरी मला तसें करण्याची बुद्धि कां झाली ? आणि सत्कर्म करण्याचीच बुद्धि मला कां झाली नाही ? 'त्याच्या पूर्वीच्या कर्मांचें तें फळ होय', असें तूं म्हणशील, तर तें पूर्वीचें कर्म तरी माझ्या हातून कां घडलें ? ही अशी कारणपरंपरा तुम्ही मागे कोठपर्यंत ढकलीत नेणार ? आदिकारणाच्या परंपरा अज्ञेय किंवा दुर्ज्ञेय अशा ढगांच्या आड दडवून ठेवून पुढील परिणामाबद्दल मात्र गरीब भिचान्या जीवकोटींतील प्राण्यांना जबाबदार धरून त्यांच्यावर नाहक जबर शिक्षेची अंमलबजावणी करावी, आणि अशा रीतीनें त्यांची तोंडे दाखून धरून त्यांना बुक्क्यांनीं यथास्थित मार द्यावा, ही कोणती नीति आहे, हे मला समजत नाही. हे कर्माधिकाऱ्या, या माझ्या

शंकेचें तूं समाधान करशील, तर मी ही कडेलोट्याचीच शिक्षा काय पण याच्यापेक्षां तुझ्या कर्माच्या शस्त्रागारांत सहस्रपट जास्त भयंकर शिक्षा असल्या, तरीही त्या मी मोठ्या आनंदानें सोशीन !

उत्तरः—नाहीं ! या शंकेचें समाधान माझ्यापाशीं नाहीं ! मला एवढेंच माहीत आहे, कीं मनुष्याला सुख मिळतें त्या वेळेला हें माझ्या कोणत्या जन्मीच्या कर्माचें फळ आहे, याच्या स्मरणाची अपेक्षा बाळगण्याला तो कधीं थांबत नाहीं, तर दुःखाच्या वेळींच त्यानें हे आक्षेप कां काढावे ?

असें म्हणून ती त्या कर्माधिकाऱ्याची आकृति वातावरणामध्यें वितळून नाहींशी झाली ! तें पाहून व त्याचे ते शेवटचे सुयांसारखे टोचणारे शब्द ऐकून “ निष्ठुर ! निष्ठुर !! ” असे उद्गार त्याच्या तोंडून निघाले. हे उद्गार निघत आहेत, तों पहारेवाल्यांची सर्व तयारी झाली. त्याचे डोळे बांधले गेले. तुटलेल्या कड्याच्या कांठावर त्याला नेऊन उभें करण्यांत आलें. त्यानें ‘राम राम’ म्हणून मोठ्यानें देवाचें नांव घेतलें. आणि त्याला त्या क्षणीं कड्याच्या खाली ढकलून देण्यांत आलें !

दुसरी एक वेदांतविषयक गोष्ट

माया

फार पुरातन काळच्या एका कल्पांतली गोष्ट आहे. त्या वेळीं एकदां जिकडे तिकडे प्रलय होऊन अनेक वर्षे लोटून नवीन सृष्टीच्या रचनेची वेळ समीप येऊन ठेपलेली होती. तेव्हां मागील मन्वंतरांच्या पद्धतीप्रमाणें प्रथम श्रीभगवान् विष्णूच्या नाभिकमलांतून ब्रह्मदेव उत्पन्न झाले. आणि त्यांनीं आपल्या मनापासून उत्पन्न केलेल्या एका मनूला जवळ बोलावून सृष्टि

उत्पन्न करण्याविषयी त्याला आज्ञा केली. ती आज्ञा शिरसाबंध मानून मनु आपल्या उद्योगाला लागला. पावसाळा संपला म्हणजे मेंढ्या, दोडकी, पडवळे वगैरेच्या वाळलेल्या बिया पुढल्या वर्षाच्या पावसाळ्याच्या प्रारंभी पेरण्या-करितां ठेवण्याची जशी सामान्य प्रांचिकांची वहिवाट आहे, तशीच वहिवाट ब्रह्मदेवाच्या घरीही असते. त्या वहिवाटीवरहुकूम मागच्या सृष्टीतील सर्व जिनसांच्या बियांच्या पुढ्या ब्रह्मदेवानें नीट जपून ठेविल्या होत्या. त्या पुढ्या नवीन जग निर्माण करण्याच्या अत्युत्कट लालसेमुळे मोठ्या लग-बगीनें गोळा करून घेऊन मनु निघाला, व आपल्या ठिकाणीं येऊन तो जगदुत्पत्तीच्या कामाला बसला. पण या गडबडींत त्याच्या हातून मायेची एक पुडी खाली पडून कोठें गहाळ झाली, ती त्याच्या लक्षांत आली नाही. पुढें एक एक बियांची पुडी घेऊन आपण मृगनक्षत्राच्या सुमारास जसें बीं पेरतों, त्याप्रमाणें इतस्ततः बीं फेंकून तो एक एक जातीची सृष्टि निर्माण करूं लागला. तेव्हां हळूहळू या सृष्टीतील जिनसांची संख्या वाढत जाऊं लागली. पृथ्वी स्थिर झाली, जल वाहूं लागलें, अग्नि पेटूं लागला, वायु वाहूं लागला, आणि आकाश या सगळ्यांना व्यापून राहूं लागलें. बहुतेक जड सृष्टि तयार झाली. पृथ्वीच्या पाठीवर पाषाण, डोंगर, पर्वत हे बनले गेले. आणि पृथ्वीच्या गर्भाशयामध्ये सुवर्ण, रजत, लोह इत्यादि सर्व प्रकार-च्या धातूंची गर्भधारणा झाली. लहान तृणापासून तों गगनचुंबी वृक्षापर्यंत सर्व प्रकारच्या अठराभार वनस्पति पृथ्वीच्या पोटांतून वर डोकावूं लागल्या. जलामध्ये जलचर प्राणी पोहूं लागले. भूचर प्राणी अरण्यांत जाऊन आपल्याला राहण्याला योग्य अशीं ठिकाणें पाहूं लागले. आणि नानाविध पक्षी आकाशामध्ये निरतिशय आनंदांत निमग्न होऊन तरंगूं लागले. आकाशांत सूर्य-चंद्र प्रदक्षिणा घालूं लागले. सूर्याच्या मजीचा कल पाहून नक्षत्रेही आकाशामध्ये डोकावूं लागली. आणि अशा रीतीनें ही बहुतेक पूर्वतयारी झाल्यानंतर या विश्वनाटकांतील मुख्य गौण-पात्र, जो मनुष्य, त्याचीही मनूनें उत्पत्ति केली. सगळी सृष्टि कांहीं विवक्षित वेळामध्यें करण्याविषयीं मनूला हुकूम झालेला होता. परंतु ही बाकीची जड आणि अर्धवट जड सृष्टि निर्माण करण्यांतच त्याचा पुष्कळसा वेळ गेल्याकारणानें मनुष्य प्राण्याची उत्पत्ति करण्याला वेळ थोडी उरल्यामुळे त्याची फार धांदल झाली. आणि

त्या धांदलीचा परिणाम बऱ्याच मनुष्य लोकांना भोगावा लागला. त्या धांदलीत मनुष्यरचनेच्या कामी मनुची इतकी गडबड उडाली की, तो कोणाला हात द्यावयाचा विसरला ! कोणाचा पायच लावावयाचा त्याच्या हातून राहिला ! कोणाला एकच डोळा मिळाला, तर कोणाच्या दोन्ही कानांत ऐकण्याचीं यंत्रें बसाविण्याचींच अजिबात राहून गेली ! कोणाच्या हाताला मुळीच बोटें मिळालीं नाहींत, तर कोणी कोणी आपल्या एकेका हाताला अधाशीपणानें सहा सहा बोटें चिकटवून घेतली ! कोणाच्या तोंडाच्या वांटणीला एक एक जीभ सुद्धां येण्याची मुष्कील पडली, तर कोणी भावी फायद्यासाठीं दोन दोन जिभा उपटल्या ! कोणाला नाक नाहीं, तर कोणाच्या डोळ्याच्या बाहुल्याच उलट्या बसविल्या गेल्या ! असे अंदाधुंदीचे आणि धांदलीचे प्रकार एक का दोन म्हणून सांगावे ! तरी पण एकंदर इतक्या मोठ्या कामाच्या मानानें असे कांहीं दोष गडबडीनें राहून गेले असले, तरी ते अगदीं क्षम्य आहेत, यांत शंका नाहीं.

असो; असे कांहीं किरकोळ दोष वगळले असतां बाकीच्या सर्व सृष्टीच्या उत्पत्तीचें काम मनुच्या हातून बऱ्याच चांगल्या रीतीनें एकदांचें शेवटास गेलें. जारज, अंडज, उद्भिज आणि स्वेदज, अशी चारही प्रकारची सृष्टि तयार झाली. चौऱ्यायशीं लक्ष योनींची सिद्धता झाली, मनुष्य, तिर्यक्, पशु, वनस्पति, इत्यादि सर्व कोट्या अस्तित्वांत आल्या. आब्रह्मस्तंबपर्यंत सर्व रचना यथास्थित झाली. मग कांहीं उत्पन्न करावयाचें उरलें तर नाहीं ना, हें पाहण्यासाठीं म्हणून मनून नवीन सृष्टीतील सर्व जिनसा तपासून पाहिल्या. आणि त्या तपासणीमध्ये कोठें कांहीं चूक आढळून येत नाहीं, अशी आपल्या मनाची चार चार वेळां खात्री करून घेऊन, नंतर आतां या जगाचा व्यवहार सुरू करून देण्यास कांहीं हरकत नाहीं, असें समजून एके दिवशीं सकाळीं सर्व लोकांच्या समजुतीकरितां त्यानें ठिकठिकाणीं एक जाहिरनामा प्रसिद्ध केला. त्या जाहिरनाम्यांत पुढीलप्रमाणे मजकूर होताः—

“सर्व मानव हो, श्रीभगवान् विष्णूच्या आज्ञेवरहुकूम मीं हें जग तुमच्याकरितां निर्माण करून दिलें आहे. या जगांत तुम्ही आनंदानें रहा ! येथील सर्व पदार्थ तुमच्या उपभोगाकरितां मीं निर्माण करून दिले आहेत.

त्यांचा उपभोग घेऊन तुम्ही या जगताचा व्यवहार यथापूर्व अव्याहतपणे पुढे चालू ठेवा ! ”

हा जाहिरनामा तमाम लोकांना वाचून दाखवून आतां लोक आप- आपल्या व्यवहाराला लागतील, अशा समजुतीने तो कांहीं दिवस विश्रांति घेण्याकरितां स्वस्थळीं गमन करता झाला. जाते वेळीं “तुम्ही आपलें संसारचक्र पूर्वयुगांतल्याप्रमाणें बरोबर रीतीनें चालवीत आहां किंवा नाहीं, हें पाहण्याकरितां मी विश्रांति घेऊन झाल्यावर आणखी कांहीं कालानंतर तुम्हांला आपल्या दर्शनानें आनंदित करीन ! ” असें त्यानें आश्वासन दिलें, व त्या मुदतीमध्ये हें संसाराचें रहाटगाडगें कसें काय चालतें, याच्यावर नजर ठेवण्याचें काम त्यानें नारदाकडे सोंपविलें.

अशी सर्व व्यवस्था करून मनु विश्रांति घेण्याकरितां गेला होता. परंतु त्यानें तयार केलेले तें लोकांचें संसाराचें गाडें चालू होईना. अलीकडच्या यंत्रांच्या गोष्टी आपणांला माहीतच आहेत. एखाद्या कारागिरानें एखादें उत्तम घड्याळ तयार केलें आणि त्यांत स्प्रिंग घालावयाची तो विसरला, तर तें घड्याळ चालत नाहीं. यंत्रामधील प्रत्येक भाग जेथल्या तेथें बरोबर असल्यावांचून त्या यंत्राची धडगत नाहीं. एखादें आगगाडीचें एंजिन नीट रीतीनें तयार झालें; पण त्यांत वाफ उत्पन्न करण्याची तेवढी राहिली, तर तें एंजिन चालणार आहे काय ? तशीच अवस्था मनूच्या या एंजिनाची झाली ! मनूच्या या संसारचक्राला गति मिळेना ! जो मनुष्य पहावा, तो आपला विरक्त आणि उदासीन ! हें संसाराचें गाडें चालविण्याला कोणीही इसम तयार होईना ! जो तो म्हणे कीं, “हे फुकट खटाटोप करून करावयाचें आहे काय ? ”

ही सार्वजनिक मनःप्रवृत्ति बदलण्याकरितां नारदानें आपल्याकडून पुष्कळ उपाय केले. निरनिराळ्या प्रकारचीं रूपें धारण करून व निरनिराळ्या लोकांमध्ये मिसळून त्यांना या नवीन मन्वंतराच्या बाजारांतील जिनसांची गोडी लावण्याकरितां तो अनेक युक्त्या करूं लागला. एके ठिकाणीं त्यानें लोकांना घरेदारें बांधून राहण्याचा मोठ्या कळकळीनें उपदेश केला, परंतु त्या उपदेशाच्या पाण्याचा एक थेंब देखील त्यांच्या डोक्याच्या

पालध्या घड्यामध्ये शिरला नाही. उलट, ते नारदालाच असे प्रश्न विचारून लागले की, “ हीं घरेंदारें करून करावयाचें आहे काय ? रानांतील लंकडें तोडून आणा, आणि तीं आयतीं चांगलीं जाडजूड असतात, तीं झोडून व तासून त्यांच्या बारीक काटक्या करा, आणि मग एखाद्या चिमणीच्या घरव्याप्रमाणें त्या लोखंडाच्या खिळ्यांनीं एकमेकांला चिकटवा; याच्यावांचून काय खोळंबलें आहे ! जी माती जमिनीवर आयती सपाट पसरलेली आहे, तिचे गोळे एकावर एक रचून मुद्दाम तिला सरळ रेषेमध्ये उभी करावयाची, आणि तिची कंबर मोडून ती खाली पडेपर्यंत तिला तिष्ठत उभी ठेवावयाची, यांत काय अर्थ आहे ? त्याच्यापेक्षां घरेंदारें नसलीं, म्हणून आमचें काय अडलें आहे ? हा सूर्य आहे ! हा चंद्र आहे ! हें विस्तीर्ण आकाश आहे ! हा वायु वाहत आहे ! हें अफाट पृथ्वीतल आहे ! येथें आम्ही खुशाल आनंदानें राहूं ! हे अरण्यां-तील पशु आणि आकाशांतील पक्षी नाहीं का तसेच रहात ? त्यांनीं कोठे माढ्या आणि राजवाडे बांधले आहेत ? ” हा युक्तिवाद ऐकून खजिल होऊन नारद तेथून निघाला आणि दूरवरच्या दुसऱ्या एका लोकामध्ये वेषांतर करून शिरून तेथें संपत्तीसंबंधाचे सोनें, चांदी, वगैरे जे अनेक प्रसिद्ध प्रकार त्यांच्याकडे त्यांचीं मनें वळविण्याचा तो प्रयत्न करूं लागला. पण या ठिकाणीं या कामांत तर त्याची मुळीच डाळ शिजेना. लोक म्हणाले, “ तुम्ही ज्याला सोनें म्हणत आहां, तें वास्तविक काय आहे ? बाकीची माती जशी तांबडी किंवा काळी असते, तशी ही एक पिवळ्या रंगाची माती आहे ! तसेंच, ही दुसरी पांढऱ्या रंगाची माती आहे ! काळ्या रंगाची माती आम्ही पायांखालीं रोज तुडवीत असतां ही पिवळ्या किंवा पांढऱ्या रंगाचीच माती कणगे लावून कोण कशाला सांठवून ठेवील ! ” असा नारदाचा जागोजाग हिरमोड होऊं लागला ! संसारांतील ज्या ज्या वस्तूंची तो लोकांपुढें तारीफ करूं लागला, ती ती वस्तु निरुपयोगी किंवा अनावश्यक आहे, असें लोक उलट प्रतिपादन करूं लागले. अखेरीस त्याला स्त्रियांच्याबद्दल मोठी आशा वाटत होती; आणि त्या तरी निदान पुरुषांना आवडतील अशी त्याला खात्री वाटत होती. परंतु “ ह्या स्त्रिया कोणी कशाकरितां उत्पन्न केल्या आहेत ? ह्या कोणाला पाहिजे होत्या ? शिव शिव ! काय घाण ही ! रक्त, मांस, आणि हाडें एका कातड्याच्या पिशवीत घालून हीं कोणाकरितां पाठविली आहेत ? ह्याचा

उपयोग काय ? असल्या स्त्रियांवर कोण भुलून पडणार आहे ? ” अशी जेव्हां स्त्रियांच्यासंबंधाची अश्रुत आणि अनपेक्षित मीमांसा पुरुषांच्या तोंडून नारदाच्या कानांवर आली, तेव्हां तर त्याची कंबरच खचून गेली. त्याला खात्रीने वाटलें की, या जगांत कांहीं तरी भुताटकीचा प्रकार शिरला असला पाहिजे. आणि आतां याबद्दलची वर्दी मनूला दिल्यावांचून सोय नाही, असें जाणून तो ताचडतोच मनूकडे आला. आणि मनूच्या विश्रांतीची मुदत संपण्याला अद्यापि जरी कांहीं थोडे दिवस अवकाश होता, तरी कामाचें महत्त्व लक्षांत आणून नारदानें मनूची गांठ पडावी, म्हणून मागणी केली; आणि त्याप्रमाणें दर्शन होतांच नारदानें सृष्टीतील अव्यवस्थेची समग्र हकीकत मनूपाशीं निवेदन केली.

नारद म्हणालाः—“ हे मनो, काय सांगावें ! आपण एवढ्या कष्टानें ही सृष्टि निर्माण केली, परंतु ती कांहीं चालत नाही, हें आपल्याला कळविण्याला मला अतिशय खेद वाटत आहे. आपण एवढी सृष्टि निर्माण करून ती अगदीं फुकट गेल्यासारखी वाटत आहे. बाकीची जड आणि अर्ध-जड सृष्टि सुरळीत चालली आहे. परंतु मनुष्यप्राणी माल हातावर हात आणि पायावर पाय ठेवून स्वस्थ बसून राहिले आहेत. सूर्य-चंद्र फिरत आहेत आणि रात्र व दिवस निर्माण करीत आहेत. निरनिराळे ऋतु एकामागून एक येत आहेत. पाण्याची वाफ, वाफेचे मेघ, मेघांचा पाऊस, आणि पावसाच्या पाण्याची फिरून वाफ, हेही रहाटगाडगें सुयंत्रित चाललें आहे. सारांश, सर्व कांहीं ठीक आहे, परंतु मनुष्यप्राणी मात्र आपल्या संसाराच्या घाण्याच्याभोंवतीं डोळे झांकून फिरत राहण्याला अद्यापि सुरुवात करीत नाही ! आपल्या सृष्टीचें सौंदर्य आणि मनुष्याचें उदासीनत्व ही पाहून मला मोठें आश्चर्य वाटतें. झाडावर फुलें फुललेली किती सुंदर दिसत आहेत ! त्यांचा वास वाच्यानें यदृच्छेनें लोकांच्या नाकांत आणून कोंबला तर कोंबला, पण हे म्हणून कांहीं झाडाचें फूल तोडून त्याचा वास घेतील, तर शपथ ! झाडांचीं फुलें पिकून झाडांवर नासून चाललीं आहेत, पण त्या कृतघ्न लोकांपैकीं एकजणही वखवखून जाऊन तीं तोडून आणून आपल्यापाशीं त्यांचा संग्रह करून ठेवीत नाही ! कापसाच्या तंतूंपासून कोणी वस्त्रें तयार करीत नाहीत ! रेशमी किड्यांच्या अंगांत रेशमाचे आणि बकऱ्यांच्या अंगां-

बाहेर लोंकरीचे अनंत धागे आपण निर्माण करून ठेविले आहेत; पण त्यांच्याकडे कोणी दुकून सुद्धां पहात नाहीत ! बकरी आणि मेंढरें यांना तर आपल्या अंगावरील लोंकरीची ओक्षी असह्य होऊं लागली आहेत ! आणि “ आमच्या अंगांवरील कातडीं सोलून घेणारा आणि लोकर कातरून नेणारा तो दयाळू मनुष्यप्राणी अजून उत्पन्न झाला नाही काय हो ? ” असें ‘बें बें’ करीत तीं ज्याला त्याला उत्सुकतेनें विचारीत आहेत ! जमिनीच्या अंगांत वाटेल तें धान्य पिकवून देण्याची शक्ति आपण ठेविली आहे; परंतु नांगर करतो कोण, बैल जुंपतो कोण, आणि शेत उखणून त्यांत धान्य पेरतो कोण ! हा एवढा खटाटोप विनाकारण करून आम्हांला करावयाचें आहे काय, असें जे ते म्हणत आहेत. जमिनीच्या पोटांतील सोनें, चांदी आणि हिरे ‘आम्हांला या अंधारकोठडीमधून वर काढून सूर्यप्रकाशामध्ये कोणी तरी आणा हो !’ असा टाहो फोडीत आहेत ! परंतु खाणींचीं कंत्राटें घेण्याची कल्पना अद्यापि एकाच्याही डोक्यामध्ये प्रकाशत नाही ! “ अहो ! आम्हांला हाताबोटांवर नाचविणाऱ्या आणि आपण स्वतः आम्हांला डोकीवर घेऊन नाचणाऱ्या त्या स्त्रिया आणि ते श्रीमंत लोक अद्यापि पृथ्वीच्या पाठीवर कोणी जन्मास आलेच नाहीत काय ? कोणी असतील, तर आम्ही या शिंपल्यांच्या गर्भवासांमध्ये सांपडलेलीं मोत्यें तुमची वाट पहात आहों, म्हणून त्यांना कोणी तरी सांगा हो ! ” असें समुद्राच्या तळचीं मोत्यें ओरडत आहेत ! हे मनो, अशा प्रकारच्या पृथ्वीच्या पाठीवर मोठा हाहाकार चालला आहे. कोणी कोणावर प्रेम करीत नाहीत, आणि कोणी कोणाचा द्वेष करीत नाहीत. अजून कोणाच्यामध्ये असाधारण स्नेहभाव उत्पन्न होत नाही, आणि कोणा दोन लोकांच्यामध्ये कोठे वैरभाव उत्पन्न झाल्याचीही चिन्हें दृग्गोचर होत नाहीत. कोणाला कशाची आवड नाही. कोणाला कोणाचा क्रोध येत नाही. अमुक एक वस्तु आपणाजवळ असावी, असा कोणाला लोभ उत्पन्न होत नाही. मत्सर, हेवा, द्वेष यांचा कोठे गंधही नाही. अजून कोणी एक सुद्धां लबाडी करीत नाही, किंवा खोटे बोलत नाही. मदोन्मत्तपणानें झिंगलेला अजून एकही कोणी दृष्टीस पडत नाही. आणि स्त्रिया आपण इतक्या सुंदर आणि सुकुमार निर्माण केलेल्या असूनही त्यांचें कोणी फुकटचें चुंगन सुद्धां घेत नाही; मग त्यांच्या-

साठी कलह आणि रणे माजण्याची गोष्ट तर लांबच राहिली ! अशा प्रकारची अत्यंत खेदजनक स्थिति हल्लीं जगाची झाली आहे !”

ही नारदानें सांगितलेली हकीकत ऐकून मनूला मोठा विस्मय वाटला व असें कसें व्हावें, हें त्याला कांहीं समजेना. मनु नारदाला म्हणाले:—“ नारदा, तूं म्हणतोस असें हें कां बरें होत आहे ! मागील कल्पामध्ये याच सामग्रीनें, याच जगामध्ये, काय काय चमत्कार घडलेले होते ! आणि त्यांच्याच बीजांचे गुणधर्म आतांच कसे अगदीं इतके बदलले ! पूर्वीं भुकेच्या कहरामुळे आयांनीं मुलांचीं मांसें खाल्लेलीं आहेत ! आणि आतां झाडांवर पिकलेलीं फळे देखील नासून चाललीं आहेत, म्हणून म्हणतोस ! पूर्वीं संपत्तीच्या आणि राज्योपभोगाच्या लोभासाठीं आयांनीं आपल्या मुलांना आणि भावांनीं आपल्या भावांना वनवासाला पाठविलेलें आहे ! आणि आतांचे लोक सोन्याला पिवळी माती म्हणतात, म्हणून म्हणतोस ! स्त्रियांच्यासाठीं सुंदोपसुंदपणा युगानुयुगे चालत आलेला असून आतां त्या स्त्रियांच्यासाठीं कोणीही भांडत नाहीत, म्हणून म्हणतोस ! आणि पूर्वीं जेथे एकही शुकाचार्य उत्पन्न होण्याची मारामार पडत असे, तेथे आतां प्रत्येकजण घरदार, सुखसंपत्ति, कुटुंबसंसार, इत्यादिकांचा तिरस्कार करीत आहे, म्हणून म्हणतोस ! नारदा, असा सृष्टीचा विपर्यास कां होत आहे, हें तुझ्याप्रमाणेंच माझ्याही कांहीं लक्षांत येत नाही. तेव्हां आपण ही स्थिति ब्रह्मदेवाला सांगून याचें कारण भगवान् महाविष्णूलाच विचारूं चला.”

असें म्हणून ते ब्रह्मदेवाकडे गेले. आणि ब्रह्मदेव त्यांना घेऊन विष्णूकडे गेले. विष्णूनें त्यांना बियांच्या पुड्यांच्या यादी फिरून तपासण्याला सांगितलें. त्याप्रमाणें मनु आणि नारद यांनीं सर्व बियांच्या यादी फिरून फिरून तपासून पाहिल्या. परंतु चूक कोणालाही सांपडेना. तेव्हां मग अखेरीस भगवान् विष्णूंनीं अंतर्दृष्टीनें पाहिलें, तो मायेच्या बियांची एक लहानशी पुडी पेंरावयाची राहिलेली त्यांच्या योगदृष्टीला गोचर झाली ! ही गोष्ट ब्रह्मदेव, मनु व नारद यांना कळली, तेव्हां एकदम त्यांच्या डोक्यांत उजेड पडला, आणि जग असें उलटें कां चाललें आहे, याची बरोबर कल्पना त्यांच्या मनामध्ये आली. पुढें मग आतां या चुकीची दुरुस्ती कशी

करावयाची, याच्याबद्दल त्या सर्वांच्यामध्ये वाटाघाट होऊन भगवान् विष्णूच्या सल्ल्याप्रमाणे एक विहीर तयार करण्यांत आली, आणि त्या विहिरीच्या पाण्यांत ते मायेच्या पुडीतील बीं कालविण्यांत आले. या विहिरीला 'मायेची विहीर' अथवा 'अज्ञानवापी' असे नांव ठेवण्यांत आले. व माणसांना रात्रीची झोप लागली असतां या अज्ञानवापीतील मूर्खपणाच्या पाण्याचे एक एक, दोन दोन थेंब सर्वांच्या अंगावर शिंपडावे, असे ठरले. व त्याप्रमाणे लगेच अंमलबजावणीही झाली.

या मूर्खपणाच्या विहिरीतील पाणी जगांतील लोकांच्या अपेक्षेच्या मानाने थोडे पडेल, व सगळ्यांना त्याचा मुबलक पुरवठा करता येणार नाही, अशी सदर वेळच्या वाटाघाटीमध्ये एक शंका निघाल्यावरून भगवान् विष्णूंनी या वापीला असा वर दिला की, हिच्यातील पाणी कधीही आटणार नाही, तर उलट जसजसा हिच्यातील पाण्याचा खप वाढत जाईल, तसतसे हिचे पाणी अधिक अधिकच वाढत जाईल ! या वरामुळे या वापीला तेव्हांपासून 'अक्षय्य अज्ञानवापी' असेही नामाभिधान प्राप्त झाले. परंतु जरी या मूर्खपणाच्या विहिरीचे पाणी विपुल करण्यांत आले, तरी ते दारुप्रमाणे फार अपायकारक असल्याकारणाने लोकांना देतांना ते अगदी बेताबातानेच दिले पाहिजे, ज्यांची खुषी असेल त्यांनाच फक्त दिले पाहिजे, ज्यांना द्यावयाचे त्यांचे नांवगांव टिपून घेतले पाहिजे, व ते त्याचा उपयोग कोणत्या कामाकडे करणार आहेत, याचीही नोंद ठेविलेली असली पाहिजे, अशा शर्ती घालण्यांत आल्या. परंतु एवढ्यानेही योग्य प्रतिबंध होणार नाही, हे लक्षांत आणून सदर मूर्खपणाच्या पाण्यावर एक प्रकारचा करही बसविण्याचे ठरले. हा कर पैशाच्या रूपाने द्यावा, अशी पहिली एक सूचना होती; परंतु तसे केल्यास श्रीमंत लोक आपल्याजवळचा सर्व पैसा खर्च करून मूर्खपणाचे सगळे पाणी आपणच विकत घेतील; तेव्हां असे करणे बरोबर नाही, असे वाटून अखेरीस त्या करामध्ये खरोखरीचा प्रतिबंधकपणा आणण्याकरितां नुकसान, दुर्लौकिक, व्याधिग्रस्तता, विनाश, यमयातना, इत्यादि सहन करण्याच्या स्वरूपाचा कर जो कोणी देण्याला तयार होईल, त्यालाच या मूर्खपणाच्या विहिरीतील पाणी द्यावे, असे ठरविण्यांत आले !

असे निर्बंध घालून वर सांगितल्याप्रमाणें हें मूर्खपणाचें पाणी लोकांना एक एक, दोन दोन थेंब या प्रमाणानें देण्याला प्रथमतः सुरुवात झाल्या-बरोबर एखाद्या यक्षिणीची कांडी फिरावी, त्याप्रमाणें जगाच्या राहटीमध्ये हळूहळू फरक दिसू लागला. विरक्ति आणि उदासीनता हे धर्म संध्या-काळच्या संधिप्रकाशाप्रमाणें हळूहळू क्षीण होऊं लागले. 'हें करून मला काय करावयाचें आहे ?' आणि 'तें करून मला काय करावयाचें आहे ?' ही बुद्धि जाऊन कितीही क्षुल्लक गोष्ट असली, तरी ती करणें माझें कर्तव्य-कर्म आहे, अशी भावना मनामध्ये उठूं लागली. अहंभाव आणि अहं-मान्यता यांचें फूल पूर्वी जें अगदीं कोमेजून गेलेलें होतें, तें मूर्खपणाच्या पाण्याच्या या एक दोन शितोळ्यांनीं टवटवीत दिसू लागलें. हें माझें, तें माझें, हें मला पाहिजे, तें मला पाहिजे, ह्याची मला आणखी दहा वर्षांनीं गरज लागेल, आणि त्याची माझ्या मुलाच्या मुलाला आवश्यकता उत्पन्न होणार नाही कशावरून, अशा प्रकारची मायिकपणाची-मूर्खपणाची-ममत्व-बुद्धि दूरवर फैलावूं लागली. जेथें कशाचीही गरज भासत नव्हती, तेथें यःकश्चित अत्यंत क्षुद्र वस्तूंचीही अतिशय उपयुक्तता भासमान होऊं लागली. त्यामुळें त्या त्या वस्तु कशा संपादन कराव्या आणि कशा रक्षण कराव्या, याच्याबद्दलचीं अनेक निरुपयोगी महत्त्वयुक्त शास्त्रें अस्तित्वांत येऊं लागलीं. कष्टाला किंमत चढली, आणि त्यांचीही हौस वाढूं लागली. ज्यांचें जें स्वकष्टार्जित असेल, तें त्यांच्यापाशीं रहावें, ही गोष्ट सप्रमाण सिद्ध करून देण्याकरितांही धर्मशास्त्रें उत्पन्न झालीं; आणि त्यांना हरताळ लावून दुसऱ्याचा मलिदा तिसऱ्याला मिळावा, अशा सद्धेतूनें लुच्चे, भामटे, चोर, अशा धर्मशास्त्र्यांनीं यांच्या उलट, पण धर्मशास्त्रेंच अस्तित्वांत आणिलीं. त्यामुळें क्रोध, कलह, मत्सर, मोह इत्यादिकांना विपुल अवसर मिळूं लागला. अशा अनेक बाजूंनीं हें संसारचक्र आतां खास फिरत राहणार, हें पूर्वीसारखें बंद राहण्याची इतःपर भीति दिसत नाही, अशाबद्दलचीं स्पष्ट चिन्हें दिसूं लागल्यानंतर सृष्टीच्या आद्योत्पादक देवता निश्चित होऊन व या रहाटगाड्यावर नजर ठेवण्याचें काम यमादिक खालच्या देवतांना सांगून नंतर स्वस्वस्थानाप्रत गमन करत्या झाल्या.

पुढें हळूहळू या जगाचा रंग बदलूं लागला. शेतीभाती सुरू झाली.

व्यापारधंदा वाढला. मोठमोठ्या इमारती आणि मोठमोठी शहरे उभारली गेली. लबाडीचे व्यापार आणि सचोटीच्या लबाड्या यांना सुरुवात झाली. राजे आणि रंक, अमीर आणि फकीर, उच्च आणि नीच, इत्यादि अनेक निरनिराळ्या प्रकारचे भेदभाव उत्पन्न झाले. व दारिद्र्य, दुःख, व्यसन, मारामार, चोऱ्या, दरोडे, खून, रक्तपात, लढाया, इत्यादिकांची जगामध्ये गर्दी माजून जगांतील हे संसारचक्र हल्लींच्या काम करीत असलेल्या एखाद्या गिरणींतील 'फ्लाय व्हील'प्रमाणे पूर्ण वेगाने फिरत असल्याचे दिसून येऊ लागले !

इतके सगळे प्रभाव ज्याच्या योगाने घडून येऊ लागले, त्या मूर्खपणाच्या पाण्याची अशा रीतीने लोकांना एकदां मद्याप्रमाणे चटक लागल्यानंतर त्या 'अक्षय्य अज्ञानवापी'वर पाणी नेणाऱ्या लोकांचा मारा अधिक-अधिकच वाढू लागला. जगाच्या लांबलांबच्या कोनाकोपऱ्यांतून, किंवा गुहागुंफांतून जे कोणी लोक पडलेले होते, त्या बिचाऱ्यांच्या वांटाणीला पहिले देवतांनी शिंपडलेले शितोडेही आले नाहीत. परंतु बाकी ज्यांच्या ज्यांच्या अंगावर हे शितोडे पडले, त्यांना त्यांना हे पवित्र पाणी आपल्याला जास्त मिळावे, अशी आकांक्षा उत्पन्न झाली, व त्यांनी प्रयत्न करून या मूर्खपणाच्या पाण्याच्या विहिरीचा सुगावा काढला, आणि तेथून त्यांनी पाणी नेण्याचा सपाटा सुरू केला. ज्यांना जितकी मूर्खपणाच्या पाण्याची गरज आणि तहान होती, तितक्या मानाने लहान-मोठी भांडी घेऊन ते त्या 'अक्षय्य अज्ञानवापी'मधून पाणी भरून घेऊन जाऊ लागले. सामान्य सामान्य दर्जाच्या प्रापंचिक लोकांपैकी कोणी पंचपात्रीभर, कोणी गडूभर, कोणी तपेलीभर, कोणी तांब्याभर, आणि फार झाले तर कोणी कळशीभर, द्रवीभूत मूर्खपणा नेऊ लागले. ह्याच्याबद्दल कोणाला फारसे आश्चर्य वाटले नाही. परंतु श्रीमंत लोक, लबाड लोक, बलाढ्य लोक, डाकेखोर लोक, वगैरे लोकांकडून रहाट, पोहरे, पंप, मोटा इत्यादिकांचा उपयोग करण्यांत येऊन हे मूर्खपणाचे पाणी नेण्याकरितां मोठमोठे हुंडे येऊ लागले. आणि ते माणसांच्या डोक्यांवरून जाईनासे झाले, तेव्हां त्यांनी गाड्यांतून पाणी चालविले ! आणि कोणी तर बैलांवर पखाली घालून पाणी वाहण्याचा सपाटा चालविला ! इतके मूर्खपणाचे पाणी त्यांना कशाला लागते,

असे सामान्य लोकांना मोठ्या माणसांच्या अव्यक्त कृतींची व्यक्त कल्पना नसल्यामुळे वाटणें अगदीं स्वाभाविक आहे. आणि याविषयी कोणाला विशेष जिज्ञासा असेल, तर ती तृप्त होण्यासारखी नाही, असें नाही. कोणी, कोणच्या कामाकरितां, किती मूर्खपणाचें पाणी नेलें आहे, याबद्दलची तपशीलवार नोंद त्या 'अक्षय्य अज्ञानवापी'वरील रजिस्टर बुकामध्ये नमूद करून ठेवलेली आहे. ती उघडपणें प्रसिद्ध करण्याची परवानगी नसल्यामुळे येथें जरी त्याबद्दल सविस्तर माहिती देतां येत नाही, तरी तेथें गेल्यास सदर बुकामध्ये सर्व बड्या लोकांच्या मूर्खपणाच्या कृत्यांची तपशीलवार माहिती कोणालाही वाचावयाला मिळूं शकण्यासारखी आहे. परंतु केवळ आत्महितार्थ लक्षावधि लोकांचें नुकसान आणि नाश करण्याकरितां हुंडे, गाड्या आणि पखाली एवढ्यावरही तृप्ति न होतां जेव्हां कित्येकांनीं त्या मूर्खपणाच्या विहिरीला 'फक्त स्वतःकरितां' म्हणून मोठमोठे नळ लाविले, आणि कित्येकांनीं तर त्या विहिरींतून कालवे काढून आपल्या घरी चालविले, तेव्हां त्या विहिरीला दिलेल्या अक्षय्यपणाच्या वराबद्दल भगवान् विष्णूला पश्चात्ताप झाला ! आणि या एकंदर प्रकाराचा प्रतिकार करण्याकरितां भगवंताच्या आज्ञेवरून पूर्वी अव्यक्त असलेली उपनिषदे लोकांना व्यक्तपणें दिसूं लागलीं. पण तेवढ्यानेंही या मायेच्या मृगजळाला आळा बसेना. म्हणून उत्तरमीमांसा आणि लौकिक वेदांतशास्त्रें खटपट करूं लागलीं. त्याच्यापासून दुसरा कांहीं नाही, पण निदान एवढा तरी फायदा झाला कीं, हे सर्व खेळ मायेचे आणि अज्ञानाचे आहेत, हे आबालवृद्धांना जाहीर झालें ! या मायेच्या मोहजळांतून जरी सर्वांना सहजगत्या सुटतां येत नाही, तरी सर्वांना एवढें मात्र खास वाटतें कीं, या मायेच्या उत्पत्तीच्या आधींची जी स्थिति होती, तीच कायम असती, तर या तापत्रयापेक्षां तें फार चांगलें झालें असतें ! हा एवढा सगळा खटाटोप पाहिजे होता कशाला ? आणि तो कराच म्हणून आग्रह केला होता कोणी ? अद्वैतसिद्धांताप्रमाणें जर शिव आणि जीव हे पहिले एकच होते, तर त्यांना निरनिराळे करून हा सृष्टीचा खटाटोप केला कशाला ? अशा प्रकारच्या शंका प्रत्येकाचे मनाला टोंचीत आहेत. श्रीभगवद्भक्त नामदेव यांचेही पुढे

दिलेल्या त्यांच्या एका अभंगामध्ये देवापार्शी हेंच विचारणें आहे. नामदेव विचारतात :—

निर्गुण निराकार होतें शून्यपणें । आम्हांसि असणें तेचि ठायां ॥
 आपुली करणी तुम्ही न विचारोनी । दुसरीया झणीं बोल ठेवां ॥
 सुखें एकरूप होतों तुझे पोटी । कासया हे सृष्टि वाढविली ॥
 विकाराचें मूळ दिधलें हें शरीर । तेणें कष्टी थोर झालों आम्ही ॥
 पापपुण्य दोन्ही लाविलीं सांगाते । म्हणवोनी सुखातें अंतरलों ॥
 यमलोकीं वास रौरवयातना । तेणें नारायणा धाक थोर ॥
 खातों जेवितों तें न लागेच अंगीं । झालों तों उद्रेगी रात्रंदिवस ॥
 ऐसे देह आम्हां कासया दिधले । काय मागितले आम्ही तुम्हां ॥
 सृष्टीपूर्वीं पाप नव्हतें तें गा हरी । कासया श्रीहरी कष्टी केलें ॥
 वेदशास्त्रभय आम्हांसि लाविलें । तें तुम्ही टाकिलें एकीकडे ॥
 वेदशास्त्रवचन चुकल्या अवचिता । गोसावी जी होतां दंडावया ॥
 मागां चुकलेती तें ठेवा एकीकडे । आतां तरी पुढें सांभाळावें ॥
 एकरूप तुम्ही होतेती निर्गुणीं । तेथें आमचें कोणी बोलें आलें ॥
 निर्गुण सांडुनि तुम्ही व्हावें जी सगुण । ऐसें तुम्हां कोणें बोलाविलें ॥
 आपुलीये इच्छे ब्रह्मांडें रचिलीं । काय सांगितलीं जी आम्ही तुम्हां ॥

ह्याच शंका प्रत्येकाला येतात. पण त्यांचें समाधान मात्र फारच थोड्यांना प्राप्त होत असेल. तें समाधान ज्यांना कळलें, ते या मायेतून उत्तीर्ण झाले ! अशी भाग्याची स्थिति प्राप्त होण्याला एक भगवंताची कृपाच मुख्य कारण आहे ! त्या भगवत्कृपेचा ज्ञानार्क सर्वांच्या अंतःकरणा-मध्ये उदय पावून तो त्यांना या मायातिमिरांतून मुक्त करो, आणि सर्वांना आत्यंतिक सौख्य देवो, हीच भगवच्चरणीं सर्वांची प्रार्थना आहे.

विष्णुसहस्रनाम

विष्णुसहस्रनाम हें आपल्यामध्ये सुप्रसिद्ध आहे. याचे पाठ आपल्यामध्ये नित्य चोहोंकडे चाललेले असतात. या सहस्रनामाचा रोजचा पाठ झाल्याशिवाय अन्नग्रहण करावयाचें नाहीं, असाही आपल्यामध्ये किती तरी लोकांचा नियम असतो. ही सहस्रनामावळी प्रचलित झाल्यापासून हिचे किती वेळां पाठ झाले असतील, याचें गणित करणें शक्य नाहीं; आणि याच्यापुढें ही सहस्रनामें किती वेळां म्हटलीं जातील, याच्याबद्दलही नुसती कल्पना करणें सुद्धां कल्पनाशक्तीच्या बाहेरचें आहे. भगवान् व्यासांच्या वाणीतील ओजस्वितेचा झरा जोंपर्यंत कायम राहिल, आणि आपणा आर्य लोकांच्या अंतःकरणांतील आर्यतत्त्वाचें तेज जोंपर्यंत कायम राहिल, तोंपर्यंत भगवंताची ही सहस्रनामावळी आपल्या लोकांच्या पठनपरिपाठातून कधीही नष्ट होणार नाहीं, अशी प्रत्येक आर्य मनुष्याला खात्री आहे.

हें बहुतेकांना माहीतच असेल कीं, हें विष्णुसहस्रनामाचें प्रकरण मूळ महाभारतामध्ये पठित झालें आहे. श्रीमन्महाभारताच्या अनुशासनपर्वीतील एकशेंएकुणपन्नासाव्या अध्यायामध्ये हें प्रख्यात स्तोत्र आलें आहे. या अध्यायामध्ये कांहीं विशेष प्रसंगानें हें स्तोत्र पठन केलें गेलें आहे, असें नाहीं. महाभारतांतील शांतिपर्व आणि अनुशासनपर्व या दोन पर्वीतील भीष्मयुधिष्ठिरसंवादांमध्ये युधिष्ठिरानें कोणत्याही विषयाबद्दल प्रश्न विचारवा आणि भीष्मानें त्याबद्दल समग्र आणि सविस्तर माहिती सांगावी, हा जो त्या पर्वीतील प्रचलित क्रम आहे, त्याच क्रमाच्या अनुरोधानें एकशेंएकुणपन्नासाव्या अध्यायामध्ये—

किमेकं दैवतं लोके किं वाऽप्येकं परायणम् ।

स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥

को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ।

किं जपन्मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात् ॥

असा प्रश्न युधिष्ठिरानें विचारला. आणि त्या प्रश्नाला उत्तर देतांना भीष्मानें

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ।

स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥

असा उपक्रम करून पुढें हें विष्णुसहस्रनामस्तोत्र एकंदर एकशेंसात श्लोकां-
मध्ये सांगितलें आहे.

हीं विष्णूंचीं एक हजार नांवें जीं या अध्यायामध्ये दिलेलीं आहेत तीं मूळ कोठून व कसकशीं उत्पन्न होत आलीं, यासंबंधींचा इतिहास जाण-
ण्याची आकांक्षा कोणाच्याही मनामध्ये उत्पन्न होणें अगदीं स्वाभाविक
आहे. या आकांक्षेचें पहिलें सामान्य आणि स्थूल मानाचें समाधान म्हटलें,
तर तें असें आहे कीं, हीं सगळीं नांवें परमेश्वराच्या सृष्टीतील आहेत,
आणि तीं मनुष्याच्या मनामध्ये प्रादुर्भूत होऊन त्याच्या वाणींतून तीं प्रकट
झालेलीं आहेत. हें सामान्य तत्त्व जरी मुख्यत्वेकरून खरें आहे, तरी या
सामान्य तत्त्वाचा विशेष विस्तार आणि विशेष विवरण झाल्यावांचून जिज्ञासु
मनाची विचिकित्सा तृप्त होणें शक्य नाहीं. यासाठीं आपण तिकडे वळूं.

हें विष्णुसहस्रनामाचें स्तोत्र ज्या महाभारतामध्ये हल्लीं ग्रथित केलें
गेलेलें आहे, त्या महाभारताच्या पूर्वकालीं झालेले असे किती तरी धार्मिक
ग्रंथ आपल्या आर्य लोकांच्या वाङ्मयामध्ये प्रसिद्ध आहेत. वेद, ब्राह्मण,
उपनिषदे, इत्यादि ग्रंथ हे या वर्गामध्ये मोडतात. या ग्रंथांतून ज्या कांहीं
एका प्रकारच्या कल्पना परिपक्वतेला पावत होत्या, त्या या विष्णुसहस्र-
नामासारख्या स्तोत्रामध्ये संकलित करण्यांत आलेल्या आहेत. वेदादिकां-
सारख्या सुपीक क्षेत्रांतून जें धान्य पिकत होतें, त्याचीं हीं कोठारें बन-
विलेलीं आहेत. आणि श्रुत्यादिकांच्या समुद्रामध्ये जीं नानाविध उत्कृष्ट
रत्ने तयार होत होतीं, तीं या रत्नभांडारगृहामध्ये सांठवून ठेवण्यांत आलेलीं
आहेत. देवतांना नमस्कार करणें आणि त्यांची स्तुति करणें ही मानवी

मनाची पहिली नैसर्गिक भावना होय. कोणत्याही प्रकारची अद्भुत, अगम्य आणि अवर्णनीय, अशी दैवी शक्ति आपल्यापुढे प्रादुर्भूत झाली असतां विस्मयातिशयाने चकित होऊन गेलेले मन आपल्या स्वाभाविक उमाळ्याने परमेश्वराचे नमन आणि स्तवन याच्याशिवाय दुसरे काय करू शकणार आहे ! अशा मानसिक अवस्थेमध्येच वंदनाची आणि प्रणतीची पहिली कल्पना मनामध्ये उद्भवते, व हीच कल्पना वेदाच्या अनेक सूक्तांमधून आणि ऋचांमधून आविर्भूत झालेली दृग्गोचर होते. पुष्कळ ऋचांमधून निरनिराळ्या प्रकारच्या देवतांना नमस्कार केलेले आढळून येतात. व हीच प्रवृत्ति ब्राह्मण, आरण्यकें आणि उपनिषदे, यांमधूनही परंपरेने चालू राहिलेली आहे. या सगळ्या पूर्व ग्रंथांतून जी प्रणामपर वचने आलेली आहेत, त्यांचीच बिंबे आणि प्रतिबिंबे पुढील नामावळ्यांच्या या गहन जलाशयांमधून पडलेली आहेत. विष्णुसहस्रनामाला ज्या 'विश्वं विष्णुवर्षट्कारो' या श्लोकापासून सुरुवात झाली आहे, त्याच्याच आधीचा भारतांतील श्लोक येणेंप्रमाणें आहे.

यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ।

ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥

या श्लोकांतील 'ऋषिभिः परिगीतानि' या पदांवर शंकराचार्यांनी जें भाष्य लिहिलें आहे, तें येणेंप्रमाणें आहे:—'ऋषिभिः मन्त्रैः तद्दर्शिभिश्च परिगीतानि परितः समन्ततः परमेश्वराख्यानेषु तत्र तत्र गीतानि.'

महाभारतामध्ये विष्णुसहस्रनामाप्रमाणें शिवसहस्रनामही आलेलें आहे. त्या शिवसहस्रनामाच्याही सुरुवातीच्या पूर्वी अनुशासनपर्वातील सतराव्या अध्यायाच्या सुरुवातीलाच पुढील श्लोक आढळतात.

ब्रह्मप्रोक्तैर्वेदवेदांगसंभवैः ।

सर्वलोकेषु विख्यातं स्तुत्यं स्तोष्यामि नामभिः ।

ऋषिणा तंडिना भक्त्या कृतैर्वेदकृतात्मना ॥

या श्लोकांतील अर्थ स्पष्ट आहे. आणि शिवाय नीलकंठानें आपल्या

टीकेमध्ये 'कृतैः' याचा अर्थ 'वेदात् पृथक् कृतैः' असा जो दिलेला आहे, त्यावरून तर या श्लोकांतील तात्पर्यार्थ जास्तच स्पष्ट होत आहे. सारांश, या सहस्रनामांतून हीं जीं अनेक नांवे एकत्र केलेली असतात, तीं मंत्रदृष्ट्या ऋषींनी परमेश्वराच्या आख्यानांच्या प्रसंगानें निरनिराळ्या ठिकाणच्या मंत्रांतून परिगीत केलेली असतात, आणि तीं वेद, वेदांगे वगैरे पूर्वीच्या ऋषिप्रणीत ग्रंथांमधील असून त्या वेदादिक ग्रंथांमधून तीं पृथक् करून उद्धृत केलेली असतात, हें उघड आहे. रुद्राध्यायामध्ये शंकराच्या निरनिराळ्या स्वरूपांचीं आणि संबंधांचीं नांवे घेऊन नमस्कार समर्पण केल्याचें उदाहरण तर सर्वविश्रुतच आहे. गणपतिअथर्वशीर्षाचीही गोष्ट तशीच आहे. आणि विष्णुसहस्रनामांतील विष्णूच्या नावांचाही प्रकार तसाच आहे, ही गोष्ट तर शंकराचार्यांनी आपल्या भाष्यामध्ये ठिकठिकाणीं अवतरणें देऊन स्पष्टपणें सिद्ध करून ठेविली आहे. विश्व, वषट्कार, भूतात्मा, पूतात्मा, इत्यादि अनेक शब्दांवरील आचार्यांचें भाष्य पाहिलें असतां ही गोष्ट उघड होते. ऋक्संहिता, तैत्तिरीय संहिता, तैत्तिरीय ब्राह्मण, ऐतरेय, कौषीतकी, तैत्तिरीय आरण्यक, बृहदारण्यक, तैत्तिरीय उपनिषद, कठ, केन, मुंडक, प्रश्न, छांदोग्य, श्वेताश्वतर, ईशावास्य; इत्यादि अनेक श्रुतिभागांतून समर्थनपर अवतरणें देऊन या नामावळीपैकीं पुष्कळ नांवे पूर्वीच्या या वेदग्रंथांतून आलेली आहेत, असें आचार्यांनीं दाखवून दिलें आहे. अशा शब्दांची एकंदर संख्या अदमासें दीडशेपर्यंत आहे. शिवाय, रामायण, स्मृतिग्रंथ, भगवद्गीता, विष्णुपुराण, हरिवंश इत्यादिकांमधून उद्धृत केलेलीं नांवेही पुष्कळ आहेत.

∴ सारांश, एखाद्या अरण्यामध्ये सुंदर आणि सुवासिक फुलें ज्याप्रमाणें चोहोंकडे विखुरलेलीं असावीं, आणि तीं कोणी तरी एखाद्या रसिक आणि मार्मिक अशा मालाकारानें एकत्र गोळा करून त्यांचा हार गुंफावा, त्याप्रमाणें ऋग्वेदापासून तों थेट स्मृतिग्रंथांपर्यंतच्या विस्तीर्ण वाङ्मयामध्ये पसरलेलीं भगवंताचीं नांवे एकत्र करून त्यांचें हें विष्णुसहस्रनाम नामक स्तोत्र भगवान् व्यासांनीं निर्माण केलें आहे. 'विव्यास वेदान् यस्मात् स तस्माद् व्यास इति स्मृतः' इत्यादिवचनांवरून व्यासानें वेदांची व्यवस्थित रचना केली, ही गोष्ट तर सुप्रसिद्धच आहे; परंतु व्यासानें फक्त मोठमोठ्या

वेदग्रंथांनाच व्यवस्थित स्वरूप दिले, असें नसून भगवंताच्या अनेक नावांना एकत्र करून त्यांना व्यवस्थित स्वरूप देण्याच्या कामाकडेही व्यासाने लक्ष पोचविले असले पाहिजे, हे या विष्णुसहस्रनामाच्या रचनेवरून स्पष्ट होते. हेच व्यासाचे व्यासत्व होय.

महाभारतांत अनुशासनपर्वीत ज्याप्रमाणे विष्णुसहस्रनाम आलेले आहे, त्याचप्रमाणे शिवसहस्रनामही आलेले आहे, या गोष्टीचा उल्लेख वर करण्यांत आलेलाच आहे. इल्लीं महाभारत ज्या स्वरूपामध्ये आहे, त्याच स्वरूपामध्ये ते मूळ रचले गेले असेल, असें कोणी मानीत नाही. पाठीमागून वैशंपायन व सौति यांनी नवीन नवीन भाग त्यांत जोडले असावेत, अशी कित्येकांची कल्पना आहे. त्याप्रमाणे प्रस्तुत दोन्ही सहस्रनामांचे विषय हे मूळचे असोत किंवा मागाहून जोडलेले असोत, परंतु हे जेव्हां महाभारतामध्ये अंतर्निविष्ट झाले, तेव्हां शिव आणि विष्णु या दोन देवता प्राधान्येकरून प्रमुख मानल्या जात असाव्या, असें दिसते. आणि म्हणून त्यांची सहस्रनामे महाभारतामध्ये समाविष्ट करण्यात आलेली आहेत. आतां महाभारतांतील या दोन्ही सहस्रनामांची तुलना करून पाहिली असतां शिव आणि विष्णु या दोन देवतांमध्ये उपासकांच्या उपासनेच्या दृष्टीने जरी कांही भेद असला, तरी अद्वैततत्त्वाच्या दृष्टीने या दोन्हीही देवता वस्तुतः एकरूपच आहेत, असें प्रतिपादन करण्याकडेच त्या वेळचा विशेष कल आणि कटाक्ष असल्याचे दिसून येते. विष्णुसहस्रनामामध्ये शर्व, शिव, स्थानु, शंभु, रुद्र, हे शिव या अर्थी रूढ आणि प्रसिद्ध असलेले शब्द विष्णुवाचक म्हणून आलेले आहेत, व विष्णु या अर्थी रूढ आणि प्रसिद्ध असलेले असे कित्येक शब्द शिवसहस्रनामामध्ये अंतर्भूत झालेले आहेत. अशा प्रकारच्या ह्या शब्दविनिमयांवरून या दोन्हीही देवतांचे एकत्व आणि अभिन्नत्व स्पष्टपणे प्रस्थापित होत आहे. या दोन देवता भिन्न दिसत असल्या, तरी परमार्थतः त्या ब्रह्मस्वरूपाच्या दृष्टीने एकच आहेत, ही गोष्ट आणखीही एका दृष्टीने व्यक्त होत आहे. या दोन्ही सहस्रनामांमध्ये सुमारे शंभराच्यावर असे शब्द सांपडतात की, जे एकच शब्द असून दोन्हीही सहस्रनामांमध्ये शिव आणि विष्णु या दोन्हीही देवतांना समानत्वाने आणि साधारणत्वाने लावण्यांत आलेले आहेत !

हीं जी दोन मुख्य सहस्रनामं वर सांगण्यांत आलीं आहेत, तेवढींच फक्त सहस्रनामं आपल्या प्राचीन वाङ्मयामध्ये आहेत असें नाही. मनुष्याचा स्वभाव बनवितांनाच परमेश्वरानें तो अनुकरणप्रिय बनविलेला आहे. एक चांगली गोष्ट पाहिली, म्हणजे तशी दुसरी आपण करावी, अशी इच्छा साहजिकपणेंच मनुष्याच्या मनामध्ये उत्पन्न होते. ही मानवी महत्त्वाकांक्षा फार चांगली होय, व हिच्या योगानेंच जगांतील चांगल्या गोष्टींमध्ये किती तरी नवीन चांगल्या गोष्टींची भर पडलेली आहे. एक भगवद्गीता चांगली झाल्याबरोबर तिचें उदाहरण पाहून संसारबद्ध जीवांच्या बोधाकरितां आणि बंधविमोचनाकरितां किती तरी दुसऱ्या गीता अवतीर्ण झाल्या ! आणि तशीच गोष्ट या सहस्रनामांचीही झालेली आहे. देवीसहस्रनाम, सूर्यसहस्रनाम, गणपतिसहस्रनाम, दत्तात्रेयसहस्रनाम, अशीं दुसरींही कित्येक सहस्रनामं अस्तित्वांत आलेलीं आहेत. परंतु हीं जरी इतकीं निरनिराळीं सहस्रनामं असलीं, तरी त्या सर्वांमध्ये अद्वैताचें जें एक मुख्य तत्त्व तें कायम आहे. आणि त्यामुळेंच या सगळ्या निरनिराळ्या सहस्रनामांतूनही जीं तींच तींच नांवें येतात, त्यांची उपपत्ति लागते. इतर सहस्रनामांमधून जे पुष्टिंगी विशेषणात्मक शब्द आहेत, त्यांनाच स्त्रीलिंगी रूप देऊन तींच बहुतेक विशेषणें देवीसहस्रनामामध्ये उपयोगांत आणण्यांत आलेलीं आहेत. गणपतिसहस्रनामामध्ये गुं हें पहिलें व्यंजन प्रत्येक नांवाच्या आरंभी साधण्याचा विशेष प्रयत्न केलेला आहे. बाकी सर्व गोष्टी इतर सहस्रनामांप्रमाणेंच आहेत.

या सहस्रनामांतील नांवांच्या संख्येबद्दलही थोडासा उल्लेख करणें जरूर आहे. सहस्रनाम म्हटलें, म्हणजे त्यामध्ये एक हजारच नांवें असावयाचीं, हें उघड आहे. वस्तुतः परमेश्वराच्या विभूति अनंत असल्यामुळें त्या विभूतीची दर्शक अशीं जीं नांवें तींही अनंतच असणार. तीं संख्येने परिमित कशीं होणार ? परंतु परमेश्वराची शक्ति जरी अनंत असली, तरी मनुष्याच्या आकलनशक्तीला मर्यादा आहे. त्या मर्यादेमध्ये परमेश्वराचे जेवढे गुण येऊं शकतील, तेवढ्या गुणांचें मनुष्य वर्णन करूं शकेल. त्याच्यापेक्षां तो विचारा जास्त काय करूं शकणार आहे ? तरी पण तो जितकी शिकस्त करतां येईल, तितकी करण्याचा प्रयत्न करतो. या प्रयत्नाचा कांहीं इतिहास महाभारतामध्ये येणेंप्रमाणें आढळतो.

दश नामसहस्राणि देवेष्वह पितामहः ।
 शर्वस्य शास्त्रेषु तथा दशनामशतानि च ॥
 श्रुणु नाम्नां चयं कृष्ण यदुक्तं पद्मयोनिना ।
 दशनामसहस्राणि यान्याह प्रपितामहः ॥

अनुशासन अ. १६।१७.

या श्लोकावरून दहा हजार नांवांचेही संग्रह पूर्वी कदाचित् असावेत, असें दिसते. परंतु हल्लीं तरी निदान ती संख्या दसपटीनें कमी होऊन एक हजार-वर आलेली आहे. फक्त शिवसहस्रनामांतील नांवांची संख्या 'अष्टोत्तर-सहस्रं तु नाम्नां शर्वस्य मे श्रुणु' या चरणांत सांगितल्याप्रमाणें एक हजार आठ आहे. पण बाकीच्या सहस्रनामांतील संख्या बरोबर एक हजारच आहे.

एक हजारहून अधिक संख्येबद्दल येथपर्यंत विचार झाला. परंतु एक हजारापेक्षां सहस्रनामांतील नांवांची संख्या कमी असते कीं काय हा प्रश्न शिष्टक राहतो. आंकड्यांनीं मोजूं गेल्यास ही संख्या हजारहून कमी नसून बरोबर हजार असते, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. परंतु दुसऱ्या एका दृष्टीनें पाहिलें असतां ही संख्या हजारहून कमी भरल्यासारखी कोणाला कदाचित् वाटण्याचा संभव आहे. कारण, या मालिकेमध्ये कांहीं कांहीं नांवें तींच तींच फिरून फिरून आलेली आहेत. विष्णुसहस्रनामासंबंधानें पाहूं जातां तींच तींच नांवें पुनरावृत्त झाल्याचीं उदाहरणें पुढें दिल्याप्रमाणें आहेत.

१ अक्षोभ्य, २ अनघ, ३ अनंत, ४ अनल, ५ अनिरुद्ध, ६ अनिर्देश्यवपु, ७ अनिर्विण्ण, ८ अनिल, ९ अपराजित, १० अमितविक्रम, ११ अमोघ, १२ आदित्य, १३ आदिदेव, १४ ईश्वर, १५ उत्तम, १६ उद्भव, १७ ऋद्ध, १८ कर्ता, १९ कांत, २० कुमुद, २१ कृतज्ञ, २२ कृतागम, २३ कृष्ण, २४ केशव, २५ क्षाम, २६ गहन, २७ गुरु, २८ गोपति, २९ गोप्ता, ३० गोविंद, ३१ चक्री, ३२ चतुरात्मा, ३३ चतुर्भ्यूह, ३४ तार, ३५ दक्ष, ३६ दुर्धर, ३७ द्युतिधर, ३८ धर्म, ३९ नियम, ४० निवृत्तात्मा, ४१ पुण्य, ४२ पुरुष, ४३ पुष्कराक्ष, ४४ प्रजागर, ४५ प्रजापति, ४६ प्रणव, ४७ प्रभु, ४८ प्रमाण, ४९ भानु, ५० भीम, ५१ महाकर्मा, ५२ महाभोग, ५३ महीधर, ५४ मार्ग,

५५ यज्ञ, ५६ वसुमना, ५७ वायुवाहन, ५८ विक्रमी, ५९ विधाता, ६० विभु, ६१ विश्वयोनि, ६२ शिव, ६३ शुचि, ६४ शुभांग, ६५ शौरि, ६६ श्रीनिवास, ६७ श्रेष्ठ, ६८ संवत्सर, ६९ सतां गतिः, ७० सर्वज्ञ, ७१ सहिष्णु, ७२ सिंह, ७३ सिद्ध, ७४ सुखद, ७५ संपूर्ण, ७६ सुव्रत, ७७ स्थविष्ठ, ७८ हिरण्यगर्भ, ७९ हुतभुक्, हीं ७९ नावें दोनदां आलेली आहेत.

१ अच्युत, २ अज, ३ ज्योतिः, ४ पद्मनाभ, ५ प्राण, ६ भोक्ता, ७ माधव, ८ वसु, ९ वासुदेव, १० विष्णु, ११ वीर, १२ वीरहा, १३ सत्य, १४ स्थाणु, हीं १४ नावें तीन वेळां आलेली आहेत.

आणि १ अव्यय, २ प्राणद, ३ श्रीमान्, हीं तीन नावें चार वेळां आलेली आहेत.

म्हणजे एकंदरीमध्ये हीं ९६ नावें दोनदां, तीनदां किंवा चारदां पुनरुच्चरित झाल्यामुळे यांनी एकंदर नवीन ११६ नांवांची जागा अडवून टाकिली आहे. म्हणजे पर्यायाने एक हजारच्या संख्येमध्ये ११६ नावें कमी भरतात, असेच म्हणणे प्राप्त होतें.

हे गणित आंकडेशास्त्राच्या दृष्टीने कदाचित् खरे भासेल, परंतु अर्थ करण्याच्या शास्त्राच्या दृष्टीने हे गणित बरोबर नाही. सर्व भारतावर टीका करणाऱ्या नीलकंठानें शिवसहस्रनामावर टीका केली आहे. परंतु विष्णुसहस्रनामावर आचार्यांची एक टीका असल्यामुळे नीलकंठानें फिरून त्यावर दुसरी टीका लिहिली नाही. तरी पण या दोन्हीही टीकाकारांनी या पुनरुच्चारणाच्या प्रश्नाचा विचार एकाच रीतीने केला आहे. शब्द जरी पुनरुक्त झालेले असल्यासारखे दिसले, तरी त्यांचे अर्थ भिन्न भिन्न असल्यामुळे त्यांची पुनरुक्ति दोषाला पात्र होत नाही, असे त्यांनी ठरविले आहे. व यासंबंधानें नीलकंठानें मीमांसेचा जो न्याय येथें लागू केला आहे, तोही फार समर्पक आणि सयुक्तिक आहे.

तीच तीच नावें फिरून फिरून आली, तरी त्यांचे अर्थ भिन्न करून दाखवितां येण्याजोगे असल्यामुळे त्या वीप्सला कांहीं हरकत नाही, हे कायदेशीर समर्थन वर दिलेलेच आहे. परंतु याच्यापेक्षा जास्त सहृदयतेचें समाधान सांगतां येण्यासारखें नाही, असें नाही. संस्कृत भाषा फार लवचिक

आहे, आणि संस्कृतांतील धातूंना अनेक अर्थ असतात; त्यामुळे वाटेल तो शब्द वाटेल तसा वांकविण्याला संस्कृत टीकाकारांना मुळीच अडचण पडत नाही. तरी पण योगबलाने रूढीच्या विरुद्ध जाण्याला मन फारसे तयार केव्हांच नसतें; व तशा अर्थाच्या ओढाताणीच्या प्रसंगामध्ये मनाला कांहीं फारशी प्रसन्नताही वाटत नाही. त्यामुळे या प्रश्नाला दुसरी कांहीं बाजू असेल, तर ती आपण पाहूं.

तीच तीच नांवें फिरून फिरून कां उच्चारलीं जावीं, हा प्रश्न आहे. पण हा प्रश्नही संकुचित आहे. खरा प्रश्न म्हणजे, तर एकाच वस्तुकरितां हजार नांवें तरी कशाकरितां उच्चारलीं जावीं ? ज्या वेळीं मनाच्या विहिरीमध्ये रसाच्या नावाने खडखडाट असतो, त्या वेळीं असले प्रश्न मनांत उद्भवतात, व त्या कोरड्या ठणठणीत मनाला ते संयुक्तिकही भासतात. परंतु जें मन रसाच्या उमाळ्याने ओथंबून गेलेलें असतें, त्या मनाला असले प्रश्न विचारण्याला आणि त्यांची उत्तरे देण्याला अवकाश तरी कोठें असतो ? एकाच व्यक्तीला हांक मारावयाला किंवा नमस्कार करावयाला एक नांव पुरे आहे, ही गोष्ट सामान्य लोकांच्या सामान्य व्यवहाराला बरोबर आहे. परंतु जेथे उन्मनी अवस्था उत्पन्न होते, तेथे एक, दोन, तीन, कीं शंभर कीं हजार, हा हिशोब कोण ठेवणार ! अनेक दिवसांच्या शुभसंस्कारांनीं मनाचे मालिन्य निर्मूल होते, वासना गलित होतात, भगवंताच्या चरणारविंदाचे आणि मुखारविंदाचे ध्यान स्थिरता पावूं लागतें, भगवंताची कृपा होऊं लागते, भगवंताची प्रत्यक्ष मूर्ति अंतःकरणामध्ये प्रकट होऊं लागते, त्याच्या त्या ओजाच्या तेजाची नीलवर्णमिश्रित सुंदर द्युति आपल्या डोळ्यांच्या पुढें आणि पाठीमागें, आंत आणि बाहेर, ह्या बाजूला आणि त्या बाजूला, वर आणि खाली, जिकडे पहावे तिकडे, व्यापलेली दिसूं लागते, तनु रोमांचित होते, कंठ सद्गदित होतो, नेत्र अश्रुपूर्ण होतात, मन वेडावून जातें, आणि या दृश्य जगाचा मात्र आधार सुटतो; परंतु त्या अदृश्य परमात्म्याचा पूर्ण हस्तावलंब हस्तगत होत नाही, अशा प्रकारची जेव्हां अवस्था होते, जेव्हां भक्तिरसाने अंतर्बाह्य एकाकार वृत्ति बनून जाते, तर्काच्या पायावर उभी राहणारी बुद्धि लंगडी पडून या अल्प शरिरामध्ये कोंडलेलें मन प्रेमातिरेकाने सर्व त्रैलोक्यामध्ये हर्षनिर्भर होऊन नाचूं लागतें, आणि हे अदृष्टपूर्व, अश्रुतपूर्व, अज्ञातपूर्व अस

अंगावर शहारे आणणारे अद्भुत चमत्कार परिदृश्यमान करविणारा तो ब्रह्मांडाचा मायावी गारोडी आहे तरी कोण आणि तो असतो तरी कोठे, अशा जिज्ञासेनें मन जेव्हां त्याच्याविषयी विचार करूं लागतें, डोळे जेव्हां त्याला शोधूं लागतात, आणि 'हे देवा ! हे प्रभो ! हे भगवंता ! हे नारायणा !' अशा अनेक परींनीं आपली गोंधळून गेलेली वाणी जेव्हां त्या सच्चिदानंदाला कारण्यानें हांका मारूं लागते, जेव्हां मनांत कोंडलेलें आश्चर्य वसंतऋतूतील तर-पल्लवांप्रमाणें अंकुरित होऊन मुखावाटे बाहेर पडूं लागतें, आणि जेव्हां सात्त्विक प्रेमरसाचा ओघ गंगानदीच्या सहस्रमुखांप्रमाणें वाणीच्या सहस्रावधि वाटांनीं अप्रतिबद्धपणानें आणि सर्व मर्यादांचें उलंघन करून सैरावैरा वाहूं लागतो, त्या वेळीं देवाला आपण किती नांवांनीं हांका मारीत आहों, एकाच देवाला हांका मारण्याला इतकीं नांवें कशाला पाहिजेत, किंवा एकदां ज्या नांवानें हांक मारलीं तेंच नांव फिरून एखादे वेळीं चुकून येत आहे कीं काय; असल्या क्षुद्र आणि क्षुल्लक प्रश्नांकडे लक्ष देण्याला कोणतें मन जाग्यावर असतें ! येऊन जाऊन मनुष्याला दिलेलें मन काय तें फक्त एक ! तें बिचारें एकटें मन एकाच वेळीं किती ठिकाणीं पाहील ! तें शुद्ध सात्त्विक झालेलें बिचारें साळेभोळें मन परमेश्वरानें आपल्या अचाट सामर्थ्याच्या चौकी-पहाऱ्यामध्ये बंदिवान करून टाकिलें असतां त्याच्या गैरहजेरीमध्ये पाठीमागें त्याच कारणांनीं गोंधळून गेलेल्या वाणीनें काय काय चुका केल्या आहेत, एकाच देवाला हांका मारण्याकरितां त्या भ्रमिष्ठ वाणीनें आपले किती शब्द विनाकारण फुकट दवडिले आहेत, आणि तेच तेच शब्द फिरून फिरून उच्चारून आपल्या जवळच्या शब्दकोशाच्या व्यापकतेचा कोतेपणा तिनें किती उघडकीस आणला आहे, हे त्या बिचाऱ्या मनाला काय माहीत ! देवाच्या बंदीवासांतून सुटून तें मन जेव्हां या ऐहिक व्यवहारामध्ये खालीं उतरतें, तेव्हां त्याला मग हे दोष दिसूं लागतात ! परंतु भक्तीच्या आणि प्रेमाच्या वातावरणामध्ये एकाग्रतेच्या विमानामध्ये बसून तें मन नभोमंडळांतील दिव्य तेजांचा अनुभव घेत असतांना त्याला गणितशास्त्राचा पूर्ण विसर पडतो ! गाईचा वत्स आपल्या जननीच्या स्तनांतील अमृतरसाचें पान करीत असतां, मी पावशेर दूध प्यालों, किंवा अच्छेर प्यालों, किंवा दोन शेर प्यालों, हे एखाद्या गोरसविक्रय करणाऱ्या गवळ्याप्रमाणें तो कधीं तरी मापानें मोजूं

शक्त असेल काय ! मुखकमलांतील लालारसाबरोबरच अंतःकरणांतील प्रेमरस सांडत सांडत आपल्या आईपाठीमागून जमिनीवरून रांगत जाणारं गोजिरवाणें अर्भक आपल्या आईला 'आई ! आई ! आई !' अशा प्रेमळ हांका किती मारतें, याची मोजदाद कोण करू शकणार ! अमर्याद आकाशाशी, अप्रमेय तेजाशी आणि असंख्य भगवद्गुणांशी संमिश्र आणि समरस झालेलें मन मर्यादा, प्रमाण आणि संख्या, यांची काय पर्वा करणार ! कवीचें मन आपलें काव्य बनवितांना अशा प्रकारच्या उच्च वातावरणामध्ये नेहमी गुंग झालेलें असतें. परंतु त्या दिव्य स्थितीचा परिचय शुष्क, नीरस, कोरड्या, व्यावहारिक, प्रापंचिक अशा अवस्थेमध्ये बसून टीका करणाऱ्या टीकाकाराला क्वचितच असतो. त्याच्या अंगावर एकही रोमांच उठलेला नसतो, त्याचें अंतःकरण किंवा त्याचा कंठ सद्गदित झालेला नसतो, त्याच्या डोळ्यांमध्ये एकही अश्रु उद्भवलेला नसतो, किंवा त्या सार्विक विकारांच्या अष्टभावांपैकीं एकाही भावाचा उद्गम त्याच्या ठिकाणीं झालेला नसतो. असल्या कोरड्या अवस्थेकरितां मीमांसाशास्त्र, व्याकरणशास्त्र, गणितशास्त्र इत्यादि शास्त्रें केलेली आहेत. आणि त्या स्थितीतच त्यांना अवसर आणि अवकाश मिळतो !

अपरिमेयत्व आणि परिमितत्व यांच्यामध्ये संबंध नाही, हें खरें आहे; पण एका दृष्टीनें तो संबंध थोडासा आहे, हेंही कांहीं खोटें नाही. ज्या अपरिमेय आणि अनिर्वचनीय अवस्थेचा उल्लेख उपरिनिर्दिष्ट भागांत करण्यांत आलेला आहे, ती अवस्था किती प्रमाणामध्ये वाढत आहे व किती वेळ टिकत आहे, ह्याचा कांहीं तरी अजमास कळण्याकरितां संख्या मध्ये येते. आणि अशाच रीतीनें देवाचीं नामें प्रेमभरानें उच्चारितांना एक, दोन, तीन, सात, आठ, अकरा, एकवीस, चौवीस, शंभर, एकशेंआठ, एक हजार, एक हजार आठ, वगैरे संख्या प्राप्त होतात. जप, दक्षिणा, प्रदक्षिणा, ब्राह्मणसंतर्पण, इत्यादि अनेक धार्मिक आणि पारमार्थिक कार्यांमध्ये या संख्यांचें अवलंबन केलें जातें. या अविज्ञेय रीतीनें आणि अविज्ञात कारणानें, परंतु ठराविक टप्प्याटप्प्यांनीं, वाढत जाणाऱ्या संख्येच्या आंकड्यांचा सृष्टिरचनेंतील नियमांशीं कांहीं तरी गूढ संबंध असावा, अशी कित्येकांची एक कल्पना आहे. पायथेंगोरास म्हणून जो एक प्रसिद्ध

ग्रीक तत्त्ववेत्ता होता, त्याने या संख्यांच्या संबंधांवरच आपले तत्त्वज्ञान रचिले होते, व आपल्यातील तर बरेच धार्मिक आणि लौकिक व्यवहार कांहीं कांहीं ठराविक संख्यांच्या मर्यादांनी मर्यादित करण्यांत आलेले आहेत. त्यांपैकी विष्णूच्या नांवांची संख्या प्रस्तुत प्रकरणामध्ये सहस्र या संख्येने मर्यादित केलेली आहे. विष्णु, शिव, देवी, सूर्य, गणपति किंवा इतर देवता, ह्या परब्रह्मस्वरूप आणि विश्वस्वरूप होत, ही दृढ भावना मनामध्ये उत्पन्न झाल्यानंतर जे जे कांहीं या विश्रामध्ये असेल, त्याचे त्याचे नांव हे परमेश्वराचेच नांव होय, हे उघड आहे. आणि म्हणूनच परमेश्वराची नावे ही अनंत, अमर्याद आणि अवर्णनीय आहेत, असे मानण्यांत येते. परंतु मनुष्याला ती यथाशक्ति वर्णन करतां यावी, म्हणून अनंतत्वाच्या ठिकाणी सांतत्व कल्पून परमेश्वराच्या अमर्याद विभूति प्रस्तुतसारख्या सहस्रनामाच्या प्रसंगामध्ये सहस्रसंख्येने मर्यादित केलेल्या आहेत.

परमेश्वराच्या अनंत गुणांच्या मानाने त्याची सहस्र नावे हीही अगदी अल्प आहेत हे जरी खरे आहे, तरी सामान्य बुद्धीच्या मनुष्याच्या दृष्टीने ही हजार नावे देखील कशी एकत्र संकलित केली असतील, याच्या-बद्दल आश्चर्य आणि जिज्ञासा उत्पन्न होणे अगदी स्वाभाविक आहे. त्याकरितां या बाजूने आपण थोडासा विचार करून पाहूं. ह्या प्रश्नाचे कुलूप उघडणारी गुरुकिह्दी विष्णुसहस्रनामाचे भावी निर्माते भगवान् व्यास यांनी अनुशासन-पर्वाच्या पूर्वी भीष्मपर्वांतर्गत भगवद्गीतेमध्ये आधीच दाखवून ठेविली आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

इंत ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे ॥

ह्या श्लोकामध्ये ज्या तत्त्वाच्या साहाय्याने वाटतील तितकी नावे निर्माण करतां येतील, ते जे विभूतियोगाचे तत्त्व व्यासांनी भगवंताच्या तोंडून वदविले आहे, त्या विभूतियोगाच्या योगाने विष्णुसहस्रनामांतील पुष्कळशी नावे सुचलेली स्पष्टपणे दिसतात. भगवद्गीतेतील विभूतियोगाच्या दहाव्या अध्यायांतील एकोणिसाव्या श्लोकापासून बेचाळिसाव्या श्लोकापर्यंतचे बहुतेक

श्लोक, त्याचप्रमाणे सातव्या अध्यायांतीलही कांहीं श्लोक, हे गर्भावस्थेतील किंवा बीजरूपांतील लहानसें विष्णुसहस्रनामच होय, असें म्हणण्यास हरकत नाही. या विभूतियोगाच्या तत्त्वाचें मूळ बीज कोणी आपल्या हृदय-भूमिकेमध्ये आरोपित केले तर असल्या सहस्रनामांचे विस्तृत वटवृक्ष कोण-त्याही पवित्र कवीला निर्माण करण्याला अवघड जाणार नाही. आणि या विष्णुसहस्रनामांतील पुष्कळ नांवांची उपपत्ति लावतांना शंकराचार्यांनीही या विभूतियोगाचाच आश्रय करून अर्थ लाविले आहेत. आदित्यनामामहं विष्णुः (२१), वेदानां सामवेदोऽस्मि (२२), वसूनां पावकश्चास्मि (२३), सिद्धानां कपिलो मुनिः (२६), पवनः पवतामस्मि (३२), इत्यादि भगवद्गीतेच्या दहाव्या अध्यायांतील प्रतीकांवरून ही गोष्ट स्पष्ट होण्यासारखी आहे. सर्व विश्व हें परमेश्वराचें स्वरूप होय, असें जें एक आपल्यामध्ये प्रसिद्ध तत्त्व आहे, आणि त्यालाच इंग्रजीमध्ये Pantheism असें म्हणतात, त्याच्या अनुरोधानें हीं वर दिलेलीं आणि त्याच्याचसारखीं दुसरीं नांवे भगवंताच्या ठिकाणीं उपपन्न होतात. आदित्य, भानु, बृहद्भानु, सहस्रांशु, ज्योतिरादित्य, ज्योतिर्गणेश्वर, अर्क, सप्तवाहन, रवि, सूर्य, सविता, हीं (१) सूर्याचीं नांवे; वन्हि, अनल, सप्तजिह्व, सतैधम्, हुतंभुक्, हीं (२) अग्नीचीं नांवे; वरुण, अपानिधि, अंभोनिधि, पर्जन्य, हीं (३) जलसंबंधवाचक नांवे; समीरण, अनिल, पवन, वायु, हीं (४) वायुदेवतेचीं नांवे; हीं सगळीं Pantheism च्या तत्त्वाच्या अनुरोधानें विष्णूच्या ठिकाणीं संभवतात. आणि मूळ श्रुतिभागांमध्येही तीं याच तत्त्वाच्या अनुरोधानें आलेलीं आहेत, हें उघड आहे.

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम् ॥ या श्लोकांत म्हटल्याप्रमाणें प्रत्येक कोटींतील जें जें उत्कृष्ट असतें, तें तें परमेश्वराचेंच रूप होय, या न्यायानें हंस, सुपर्ण, भुज-गोत्तम, सिंह, शरभ, महोरग, न्यग्रोध, उदुंबर, अश्वत्थ, इत्यादि नांवे विष्णुवाचक झालेलीं आहेत.

या विश्वस्वरूपाच्या तत्त्वानें जशीं हीं कांहीं नांवे विष्णूला लागू झालीं आहेत, त्याचप्रमाणें विरोधाच्या तत्त्वानेंही या विष्णुसहस्रनामांतील कांहीं नांवे उत्पन्न केलेलीं आहेत. जो भगवान् विश्वरूपत्वानें सर्व कांहीं

आहे, त्याच्या ठिकाणी कांहीं कांहीं बाबतींमध्ये अन्योन्यविरोध संभवणेही सुळीच कठिण नाही. 'सदेव सोम्य इदमग्र आसीत्, असदेवेदधग्र आसीत्' (छां.), 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्' (कठ.), 'नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वे यदास्ति यन्नास्ति च विप्रवर्ध' (विष्णुपुराण), इत्यादि ठिकाणीं हे जे अन्योन्यविरोधाचे तत्त्व परमात्म्याच्यासंबंधाने प्रतिपादिले गेले आहे त्या तत्त्वानुसार पुढे दिलेल्या विरोधाच्या जोड्या विगलितद्वंद्वभाव न होतांही भगवत्संसर्गाने विष्णुपदाप्रत जाऊन पोहोचलेल्या आहेतः— निमिषोऽनिमिषः; कामहा कामकृत्; क्रोधहा क्रोधकृत्; सदसत्; क्षरमक्षरम्; भगवान् भगहा; अनिवर्ती निवृत्तात्मा; दर्पहा दर्पदः; अदृशो व्यक्तरूपः; वामनः प्रांशुः; अमूर्तिमान् अनेकमूर्तिः; एको नैकः; अचलः चलः; भयकृत् भयनाशनः; अणुर्वृहत्; कृशः स्थूलः; गुणभृत् निर्गुणः; शब्दातिगः शब्दसहः; यज्ञकृत् यज्ञांतकृत्.

या विश्वस्वरूपाच्या आणि विरोधाच्या तत्त्वाशिवाय दुसऱ्याही कित्येक उपायांचा अवलंब या हजार नांवांची रचना करण्यामध्ये करण्यांत आलेला आहे. अनुप्रासाच्या तत्त्वावरही यांतील बरीच नावे एकत्र करण्यांत आलेली आहेत हे त्या दृष्टीने विष्णुसहस्रनाम म्हणतांना कोणाच्याही लक्षांत येण्यासारखे आहे. 'विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः । भूतकृद्भूतभृद्भावी भूतात्मा भूतभावनः ॥' या पहिल्याच श्लोकामध्ये किती तरी सुंदर अनुप्रास भरलेले आहेत !

याशिवाय कित्येक सामासिक विशेषणांमध्ये, तद्धितांमध्ये, वगैरे तींच तींच पूर्वापरे ठेवूनही भगवान् व्यासांनी विष्णुकरितां पुष्कळ नवीन नावे आणि विष्णूच्या भक्तांकरितां पुष्कळ नवीन कौतुके निर्माण करून ठेविली आहेत. त्यांचीं कांहीं उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

अनंतः—अनंतजित्, अनंतरूप, अनंतश्री, अनंतात्मा.

अमृतः—अमृतप, अमृतवपुः, अमृतांशुर्द्रव, अमृताश.

कामः—कामकृत्, कामदेव, कामपाल, कामप्रद, कामहा, कामी.

चतुरः—चतुरस्र, चतुरात्मा, चतुर्गति, चतुर्दंष्ट्र, चतुर्बाहु, चतुर्भाव, चतुर्भुज, चतुर्मूर्ति, चतुर्वेदवित्, चतुर्व्यूह.

त्रिः—त्रिकुब्धाम, त्रिदशाध्यक्ष, त्रिपद, त्रिलोकधृक्, त्रिलोकात्मा, त्रिलोकेश, त्रिविक्रम, त्रिसामा.

दुस्—दुरतिक्रम, दुरार्धर्ष, दुरावास, दुर्ग, दुर्गम, दुर्जय, दुर्धर, दुर्मर्षण, दुर्लभ, दुष्कृतिहा, दुःस्वप्ननाशन.

धर्मः—धर्मकृत्, धर्मगुप्, धर्मयूप, धर्मविदुत्तम, धर्माध्यक्ष, धर्मी.

नैकः—नैककर्मकृत्, नैकज, नैकमाय, नैकरूप, नैकशृंग, नैकात्मा.

पद्मः—पद्मगर्भ, पद्मनाभ, पद्मनिभेक्षण, पद्मी.

पर आणि परमः—परमस्पष्ट, परमात्मा, परमेश्वर, परमेष्ठी, परार्धि, परायण.

ब्रह्मः—ब्रह्मकृत्, ब्रह्मज्ञ, ब्रह्मण्य, ब्रह्मवित्, ब्रह्मविवर्धन, ब्रह्मी, ब्राह्मण, ब्राह्मणप्रियं.

भूतः—भूतकृत्, भूतभव्यभवत्प्रद, भूतभव्यभवन्नाथ, भूतभावन, भूतभृत्, भूतमहेश्वर, भूतात्मा, भूतादि, भूतावास.

महत्—महानिधि, महाबल, महाबुद्धि, महाधन, महाभूत, महाभोग, महामख, महामना, महामाय, महामूर्ति, महायज्वा, महार्ह, महावराह, महावीर्य, महाशक्ति, महाशन, महाशृंग, महास्वन, महाहवि, महाहृद, महैज्य, महेंद्र, महेश्वास, महोत्साह, महोदधिशय, महोरग.

यज्ञः—यज्ञकृत्, यज्ञगुह्य, यज्ञपति, यज्ञभुक्, यज्ञभृत्, यज्ञवाहन, यज्ञसाधन, यज्ञांग, यज्ञांतकृत्, यज्ञी.

लोकः—लोकत्रयाश्रय, लोकनाथ, लोकबन्धु, लोकसारंग, लोकस्वामी, लोकाधिष्ठान, लोकाध्यक्ष.

विश्वः—विश्वकर्मा, विश्वदक्षिण, विश्वधृक्, विश्वयाहु, विश्वभुक्, विश्व, विश्वमूर्ति, विश्वयोनि, विश्वरेता, विश्वात्मा.

वृषः—वृषकर्मा, वृषपर्वा, वृषप्रिय, वृषभाक्ष, वृषाकपि, वृषाकृति, वृषाही, वृषोदर.

श्रीः—श्रीकर, श्रीगर्भ, श्रीद, श्रीघर, श्रीनिधि, श्रीवास, श्रीनिवास, श्रीपति, श्रीमान्, श्रीमतांवर, श्रीवत्सवक्षा, श्रीविभावन.

सतः—सत्कर्ता, सत्कृत, सत्कीर्ति, सतांगति, सत्पथाचार, सत्परायण, सद्गति, सद्भूति.

सत्यः—सत्यधर्मपराक्रम, सत्यधर्मपरायण, सत्यपराक्रम, सत्यमेधाः, सत्यसंध.

सर्वः—सर्वग, सर्वज्ञ, सर्वदृक्, सर्वादि, सर्वसह, सर्वकामद, सर्वत-
श्चक्षु, सर्वतोमुख, सर्वदर्शन, सर्वदर्शी, सर्वदृग्व्यास, सर्वयोगविनिःसृत,
सर्वप्रहरणायुध, सर्वलक्षणलक्षण्य, सर्ववागीश्वरेश्वर, सर्वविज्जयी, सर्वविद्भानु,
सर्वशस्त्रभृतांबर, सर्वेश्वर.

सहस्रः—सहस्रजित्, सहस्रपात्, सहस्रमूर्धा, सहस्राक्ष, सहस्रांशु,
सहस्रार्चिः.

यांत व इतरत्र पुष्कळ नांवें एकाच अर्थाचीं आलेलीं आहेत. पण अर्थ एकच असला, तरी शब्द भिन्न आहेत. आणि 'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति' या न्यायानें याची उपपत्ति लावतां येण्यासारखी आहे. शिवाय भक्तिरसाच्या उद्रेकामध्ये अर्थपौनरुक्त्याकडे प्रसंगविशेषी कमी लक्ष दिलें जातें, असें आपण व्यवहारांतही पुष्कळ ठिकाणीं पाहतों. प्रेमाच्या भरांत आलेली आई आपल्या मुलाला 'बाळा, बाबा, तान्हुल्या, चिमकुल्या,' अशा किती तरी त्याच त्याच अर्थाच्या, परंतु निरनिराळ्या अक्षरांच्या नांवांनीं हांका मारीत असते! तिला काय कोणी अर्थाची पुनरुक्ति केल्याबद्दल दोष देत असतो! भक्तीच्या अतिरेकामध्ये आणि अंतरंगामध्ये सर्व कांहीं क्षम्य आहे! 'मी भक्तीनें हें देवाचें नांव घेत आहे,' अशा भावनेनें मनुष्यानें देवाचें नांव उच्चारिलें असतां तीं नांवें कदाचित् समानार्थक उच्चारिलीं गेलीं, तरीही त्या प्रत्येक नांवाच्या उच्चार-
बरोबर एक एक नवीन अपूर्व उत्पन्न होत जाईल, व तितकीं पुण्यें त्याच्या खातेवद्दीमध्ये त्याच्या नांवावर जमा केलेलीं राहतील, यांत बिलकुल संदेह नाही, हा मीमांसाशास्त्राचा अदळ सिद्धांत आहे.

विष्णुसहस्रनामांतील नांवें हीं नुसतीं नांवें तर खरीच; व शुष्क दृष्टीनें आणि शुष्क अंतःकरणानें त्यांच्याकडे पाहिलें, तर एखाद्या कोशांतील शब्दसंग्रहाप्रमाणें हा एक हजार शब्दांचा कोशच आहे, असेंही कोणाला

कदाचित् वाटेल्; परंतु वस्तुस्थिति मात्र तशी नसून यामध्ये भगवान् व्यासांनी एक प्रकारचें विलक्षण चैतन्य आणि विद्युत्सामर्थ्य भरून ठेविलें आहे. त्याच्याजवळ आपण भक्तियुक्त अंतःकरणानें आणि सहृदयतेनें गेलों, तर त्यांतील चैतन्य आपल्या अंगांत शिरतें, त्यांतील विद्युच्छक्ति आपल्या रोमरोमांतून खेळूं लागते, आणि आपलें नाखुष असलेलेही मस्तक डुलूं लागतें आणि आपलें शुष्क असलेलेही डोळे प्रेमाश्रु गाळूं लागतात !

अशा रीतीनें या सहस्रनामांतील शब्द एकत्र गुंफितांना भगवान् व्यासांनीं एकापेक्षां एक वरचढ आणि एकावर एक कडी करणारे असेही जे कांहीं शब्द कित्येक ठिकाणीं एकापुढें एक मांडिले आहेत, त्यांच्यापासून उत्पन्न होणारी हृदयंगमताही वाखाणण्यासारखी आहे. तशा प्रकारचीं कांहीं उदाहरणें येणेंप्रमाणें आहेत:—

गुरुगुरुत्तम; सहस्रजिदनंतजित्; इज्यो महेज्यश्च; सनात्सनातनतमः; योगो योगविदां नेतां; भोजनं भोक्ता; अन्नमन्नाद एव च; योगी योगीशः; धाता विधाता धातुरुत्तमः. ही शब्दरचना एखाद्या श्रेणीप्रमाणें पायरी-पायरीनें चढत जात असल्यामुळें समुद्रांतील एकापेक्षां एक उंच उंच लाटांवरून पोहत जाणाऱ्या मनुष्याच्या मनाला जसा आनंद होतो, तसा चढता आनंद भक्तिसागरामध्ये पोहणाऱ्या मनाला होऊन चढत चढत भगवच्चरणारविंदापाशींच आपण चाललों आहों, अशी उदात्त भावना बद्धमूल होत जाते.

अशा अतिशय निपुणतेनें निर्माण केलेल्या या स्तोत्रराजामध्ये भगवंताचे कोणकोणते निरनिराळे गुणधर्म कोणकोणत्या निरनिराळ्या शब्दांनीं कसकसे वर्णिलेले आहेत, याच्याविषयींचें निरीक्षणही बोधप्रद आणि भक्तिप्रद होण्यासारखें असल्यामुळें त्याचाही आपण येथें थोडासा विचार करूं. समुद्राच्या वाळवंटांत सोन्याचे कण चोहोंकडे अस्ताव्यस्त पसरलेले असतात, ते नीट जुळवून एकत्र केले, म्हणजे त्यांचा जसा एखादा सुंदर अलंकार बनतो, त्याप्रमाणेंच या सहस्रनामाच्या विस्तारामध्ये निरनिराळ्या तत्त्वांचे सुवर्णकण जे चोहोंकडे पसरलेले आहेत, त्यांचें एकीकरण आणि वर्गीकरण करून हृदयभूषणभूत असा तत्त्वज्ञानाविषयक काय निष्कर्ष निघूं शकतो, तो

आपण पाहू. बादरायणाचीं ब्रह्मसूत्रे व्यवस्थित स्वरूपांत आपल्याला दिसतात, परंतु त्या सूत्रांतील मूलभूत तत्त्वे उपनिषदांतून सर्व एके ठिकाणी क्रमाने आलेलीं नसून तीं चोहोंकडे निरनिराळीं पसरलेलीं आहेत. आणि या सहस्रनामांतील नांवांचीही कांहीं अंशी तशीच स्थिति झालेली आहे. म्हणून त्यांचे क्रमपूर्वक वर्गीकरण करणे अवश्य आहे.

प्रकरणविषयीभूत विष्णु ब्रह्मरूपानें स्थित असून वस्तुतः तो कधीही जन्माला येत नाही, हें अज, अयोनिज, अनादि, या शब्दांनीं दाखविलें आहे. तो नित्य, स्थिर असतो, हें स्थाणु, स्थविरोध्रुव, शाश्वत, शाश्वतस्थाणु, स्थिर, ध्रुव, स्थावरस्थाणु, शाश्वतस्थिर, इत्यादि शब्दांनीं दाखविलें आहे. आणि त्याला जसा जन्म नाही, तसा त्याला नाशही नाही, हें जन्यमृत्यु-जरातिग, अव्यय, अक्षर, निधिरव्यय, अच्युत, अमृत, बीजमव्यय, अनंत, इत्यादि शब्दांनीं व्यक्त करण्यांत आलेले आहे.

हा ब्रह्मस्वरूपी भगवान् विष्णु स्वतः जरी जन्ममरणादिकांपासून अलिप्त आहे, तरी त्याच्यापासूनच या जगाची उत्पत्तिस्थितिलयादिक कार्ये संभवत असतात, हें भूतभव्यभवन्नाथ, भूतभव्यभवत्प्रभु, इत्यादि पदांवरून स्पष्ट होतें. तो या जगाला उत्पन्न करितो म्हणून त्याला संभव, भावन, प्रभव, विश्वयोनि, सर्ग, उद्भव, लघ्वा, धाता, विधाता, भूतकृत्, धातुरुत्तम, इत्यादि विशेषणें लाविलेलीं आहेत. तसेंच भर्ता, वर्धन, गोप्ता, भोक्ता भूतभृत्, शरीरभृत्, शरीरभूतभृत्, विश्वभृक्, विश्वधृक्, इत्यादि शब्दांवरून तो या जगाचें धारण करितो, हें उघड होतें; व अंतक आदिकरून जे शब्द आहेत, ते विष्णु या जगाचा संहारही करितो, हें दुष्ट जनांच्या दृष्टीस्पत्तीस आणून देतात.

परमेश्वर जरी आज, नित्य, शाश्वत, आणि पुराणही आहे, तरी 'तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' या श्रुतीप्रमाणें हें जग निर्माण केल्यानंतर त्यामध्ये त्यानें सर्वत्र प्रवेश केलेला आहे, हें अत्यंत उदात्त तत्त्व स्वयंजात, विष्णु, विश्व, सर्व, सर्वग, या शब्दांनीं प्रतिपादिलें आहे.

या यच्चायावत् विश्वामध्ये विष्णूनें प्रवेश केलेला असल्यामुळे या जगांतील ज्या निरनिराळ्या सुप्रसिद्ध देवता त्या विष्णूहून निराळ्या असणें शक्य नाही, हें दाखविण्याकरितांच प्रजापति, पुरंदर, महेंद्र, उपेंद्र, त्वष्टा, भानु,

वायु, वन्हि, वरुण, इत्यादि देवतांचीं नांवे विष्णूला लाविली आहेत; परंतु तो भगवान् विष्णु नुसता एतदेवदेवतास्वरूपीच फक्त आहे, असें नसून, तो सर्व देवदेवतांचा राजा आहे, ही गोष्ट अमरप्रभु, सुरेश, सर्वेश्वर, सुराध्यक्ष, आदिदेव, महादेव, देवेश, देवभृद्गुरु, त्रिदशाध्यक्ष, इत्यादि शब्द आपल्या मनामध्ये ठसवितात.

याच दयाघन भगवान् विष्णूने आपल्या भक्तजनांच्या परित्राणासाठी आणि दुष्ट जनांच्या विनाशासाठी जे निराळे अवतार घेतले आहेत, त्यांचाही उल्लेख महाशृंग (मत्स्य), वृषाकपि, कर्पाद्र, महावराह, नारसिंहवपुः, वामन, त्रिविक्रम, त्रिपद, राम, कृष्ण, इत्यादि शब्दांनीं करण्यांत आलेला आहे. परंतु त्यांतल्या त्यांत भगवान् श्रीकृष्णाचा अवतार हा पूर्णाने ज्ञालेला अवतार असल्यामुळे माधव, मधुसूदन, गोविंद, वासुदेव, शौरि, दाशार्ह, सात्वतां पति, मुकुंद, यदुश्रेष्ठ, देवकीनंदन, इत्यादि तद्वाचक शब्द यामध्ये साहजिकपणेच पुष्कळ आलेले आहेत. त्याचा भगवंताच्या ज्या अनेक लीला पुराणांतून वर्णन केलेल्या आहेत, त्यांचे आविष्करण करणारी वनमाली, सुयामुन, चाणूरान्निषूदन, मधुसूदन, केशिहा, कालनेमिनिहा, इत्यादि नांवे विष्णुसहस्रनामांत अंतर्भूत करण्यांत आलेली आहेत.

या मूळच्या अनाद्यनंत आणि रूपरहित परमात्म्याने या विश्वामध्ये प्रवेश करून देवतास्वरूपाने अवतार घेण्याला सुरुवात केल्यानंतर गुणरहितालाही गुण आणि रूपरहितालाही रूप प्राप्त होणे हे अपरिहार्यच आहे. तेव्हां जो भक्तांच्या भजनासाठी सगुणरूप झाला, त्या भगवंताचे सुंदर स्वरूप या विष्णुसहस्रनामामध्ये कसे सुंदर रीतीने वर्णिले आहे, ते पाहण्याची आणि पिण्याची तृष्णा कोणालाही या संसाराच्या संतापामध्ये लागणे अगदी साहजिक आहे. म्हणून आपण त्या भगवंताच्या स्वरूपाचे विष्णुसहस्रनामाच्या दृष्टीने ध्यान करू. तो भगवान् पुष्कराक्ष, पुंडरीकाक्ष, अरविंदाक्ष, स्वक्ष, शुभेक्षण, पद्मनिभेक्षण, सुलोचन, रविलोचन, सर्वतश्चक्षु, असून सुमुख आहे. तसेंच तो अव्यंग, स्वंग, वरांग, शुभांग आणि हेमांग, आणि सुवर्णवर्ण असून त्याचप्रमाणे नाभिस्थलाच्या दृष्टीने पद्मनाभ, रत्ननाभ, आणि हिरण्यनाभ असून, तो कुंडली, सखी, रुचिरांगद, चंदनांगदी, आणि कनकांगदी आहे. आणि अशा त्या भगवंताची प्रभा किती असेल याची

कल्पना येण्याकरितां भ्राजिष्णु, महाद्युति, प्रकाशन, ओजस्तेजोद्युतिधर, प्रकाशात्मा, चंद्रांशु, भास्करद्युति, गभस्तिनेमि, अर्चिष्मान्, इत्यादि अनेक विशेषणें त्याला लाविलीं आहेत.

परंतु तो भगवान् जरी आपल्या भक्तांना असा सुंदर आणि तेजस्वी दिसत असला, तरी दुष्ट जनांना शासन करण्याकरितां त्यानें आपल्या हातां-मध्ये जीं निरनिराळीं आयुधें धारण केलीं आहेत, त्याचें वर्णन धन्वी, सुधन्वा, शार्ङ्गधन्वा, रथांगपाणि, चक्री, चक्रगदाधर, खंडपरशु, शंखभृत्, नंदकी, हलायुध, सर्वप्रहरणायुध, या विशेषणांच्या द्वारानें करण्यांत आलेले आहे.

अशा त्या भगवंतानें जगताच्या व्यवहारासाठीं जो काल निर्माण केला आहे, त्याला अनुलक्षून निमिष, अहः, अहःसंवर्तक, ऋतु, वत्सर, संवत्सर, युगादिकृत, युगावर्त, इत्यादि नांवेंही भगवंताला देण्यांत आलेली आहेत.

या कालाच्या मर्यादेमध्ये राहणाऱ्या मनुष्याच्या व्यवहारला धर्मही आवश्यक असल्यामुळे त्या आद्य, सर्वधर्मप्रवर्तकाला धर्मकृत, धर्मगुप्, धर्माध्यक्ष, धर्मी, धर्मविदुत्तम, वृष, वृषभ, वृषप्रिय, वृषकर्मा, वृषाकृति, वृषपर्वा, वृकोदर, अशीं नांवें देण्यांत आलेली आहेत.

परंतु सगळा धर्म हा वेदाच्या पायावर उभारला गेलेला असल्यामुळे वेद, वेदवित्, वेदांग, श्रुतिसागर, मंत्र, इत्यादि नांवेंही त्या भगवान् विष्णूला प्राप्त झालेली आहेत.

वेदांपैकी चारही वेद भगवंताचें निःश्वसित असल्यामुळे त्याला चतुर्वेदवित् असें जरी म्हटलें आहे, तरी भगवद्गीतेंतील 'वेदानां सामवेदोऽस्मि' या वचनाप्रमाणेंच विष्णुसहस्रनामामध्येही सामवेदाचें विशेष वर्णन 'त्रिमासा, सामग, साम, सामगायन' इत्यादि शब्दांमध्ये दिसून येतें.

वेदांत यज्ञयागादिकांचाच विशेष प्रपंच मुख्यतः केलेला असल्याकारणानें तद्विषयक असे बरेचसे शब्द विष्णुवाचक होऊन ते या सहस्रनामामध्ये समाविष्ट झालेले आहेत. ते येणेंप्रमाणेंः—यज्ञ, महायज्ञ, ऋतु, महाऋतु, सत्र, हविः महाहविः, यज्वा, महायज्वा, यज्ञी, यज्ञांग यज्ञ-

वाहन, यज्ञभृत्, यज्ञकृत्, यज्ञभुक्, यज्ञपति, यज्ञसाधन, महामख, हविर्हरि, इज्य, महैज्य, भूरिदक्षिण, शिपिविष्ट, इत्यादि.

परंतु नुसत्या यज्ञयागादिकानें जरी चित्तशुद्धि झाली व स्वर्गादिक फलें प्राप्त झालीं, तरी 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति' या तत्त्वाच्या अनुरोधानें तीं फळें अविनाशी नव्हेत. आणि आपल्याला अविनाशी फळ प्राप्त व्हावें, अशी तर मनुष्याची नैसर्गिक इच्छा. त्या इच्छेच्या परितृप्त्यर्थ अनावृत्तिमार्गाचा उपदेश करण्याकरितां जीं षड्दर्शने प्रवृत्त झालीं आहेत, त्यांचाही उल्लेख या नामावळीमध्ये करण्यांत आलेला आहे. प्रधानपुरुषेश्वर, कपिल, महर्षिः कपिलाचार्यः, हे तीन शब्द सांख्यशास्त्राला स्पर्श करितात. व यम, नियम, विविक्त, योग, योगी, सदायोगी, योगीश, योगविदां नेता, हीं विष्णूला लाविलेलीं गुणवचनें योगाचें महत्त्व प्रख्यापित आणि प्रस्थापित करतात.

प्रसंगवशात् मध्यंतरी धनुर्वेद हें धनुर्वेदाचें नांव आलेलें असून व वैद्य, औषध, भिषक्, भेषज, अनामय, इत्यादि कांहीं आयुर्वेदाचेही उल्लेख आलेले असून कः, किं, यत्, तत्, हे व्याकरणांतील शब्दही आलेले आहेत. व चतुर्व्यूह, वासुदेव, अनिरुद्ध, प्रद्युम्न, संकर्षण, हे पारिभाषिक शब्द पांचरात्रमताचें दिग्दर्शन करीत आहेत, हें सांगितल्यावांचूनही तज्ज्ञांच्या लक्षामध्ये आल्यावांचून राहणार नाही.

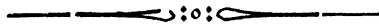
परंतु या कितीही घटपटादिक खटपटी केल्या तरी 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं' या सिद्धांतानुसार वेदांतशास्त्रावांचून गत्यंतर नाही, हें उघड आहे. म्हणून 'संन्यासकृत्' या पदानें संन्यासाश्रमाचें महत्त्व ध्वनित करून वेदांतशास्त्राची आद्यतत्त्वे अप्रमेय, अमेयात्मा, अनिर्देश्यवपुः, असंख्येय, अतींद्रिय, अदृश्य, अनंतात्मा, नैकमाय, महामाय, हिरण्यगर्भ, परमेष्ठी, जीव, प्रणव, ज्ञानगम्य, साक्षी, सत्, इत्यादि शब्दांनी या विष्णुसहस्रनामामध्ये ग्रथित केलेली आहेत.

हीं ब्रह्मात्म्यैक्याचीं तत्त्वे श्रवणमनननिदिध्यासानें मनामध्ये ठसलीं आणि तत्त्वमसीच्या द्वारानें 'अहं ब्रह्मास्मि' या महावाक्याचा प्रकाश अंतर्बाह्य पसरला, म्हणजे तो ज्ञानस्वरूपी भगवान् महाविष्णु प्रत्येक जीवाला

निःसंशयपणें मुक्ति देईल, हा ज्ञानडिंडिम सर्व जगतीतलावर एकसारखा दुमदुमत रहावा, या हेतूनें विष्णुसहस्रनामामध्ये विष्णूचें अपरपर्याय म्हणून जीं महत्त्वाचीं नांवे दिलेलीं आहेत, तीं भवहा, निर्वाण, सतां गतिः, गतिसत्तम, मुक्तानां परमा गतिः, हीं होत.

हें निर्वाणाचें वर्णन सांगितल्यानंतर विष्णुसहस्रनामाची आणखी कांहीं फलश्रुति सांगावयाची राहिली आहे, असें कोणालाही वाटणार नाही, हें उघडच आहे !

मेघदूतावरून कालिदासाविषयीं

कालिदासाच्या कालाविषयीं लोकांच्या मनामध्ये अतिशय उत्सुकता आहे व त्यासाठीं अनेक लोक अनेक दिशांनीं प्रयत्न करीत आहेत. या कार्मीं नवीन स्पष्ट प्रमाणांच्या अभावीं जुन्या गोष्टींवरून नवीन अनुमानें काढणें, हाच एक मार्ग शक्य आहे. व या मार्गांनंच पुष्कळ लोकांची विचारसरणी प्रस्तुतच्या प्रश्नासंबंधानें हळीं चालू आहे. कोणी जुन्या राजांच्या वंशावळींवरून कालिदासाचा काळ निश्चित करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, तर कोणी कालिदासाच्या ग्रंथांतील ज्योतिषासंबंधींच्या उल्लेखांवरून काय ठरेल हें पहात आहेत. कोणी भोजराजाच्याबरोबर कालिदासाला पुढें ढकलीत आहेत, तर कोणी हूण लोकांच्याबरोबर त्याला मार्गे ओढीत आहेत. अशा रीतीनें निरनिराळ्या साधनांवरून निरनिराळे तर्क चालू असतां भूगोलविषयक ज्ञानाच्या दृष्टीनें या विषयासंबंधानें काय अनुमानें निघू शकतील, याचा आपण येथें थोडासा विचार करूं.

कालिदासाच्या इतर ग्रंथांमधून भूगोलविषयक उल्लेख थोडेबहुत आलेले आहेत. परंतु मेघदूत या काव्यामध्ये जे भूगोलविषयक उल्लेख

आलेले आहेत, त्यांचे महत्त्व विशेष आहे. इतर ठिकाणचे उल्लेख हे तुटक आणि त्या त्या विषयांच्या स्थलापुरतेच आहेत. परंतु मेघदूतामधील स्थल-वर्णने ही कांहीं एका विशिष्ट क्रमाने संगतवार अशी आलेली आहेत. त्या-मुळे त्यांचे किती महत्त्व आहे, हे कोणाच्याही लक्षांत येईल. मेघदूतामधील गोष्ट अगदी साधी आहे. ती अशी की, कुबेराच्या शापामुळे अलकेंतील कोणी एक यक्ष एक वर्षभरपर्यंत रामगिरी या नांवाच्या पर्वतावर येऊन राहिलेला आहे; तेथे असतांना आषाढाच्या महिन्यांत अतिशय विरहोत्कंठित होऊन तो एका मेघाला दूत म्हणून आपल्या प्रियपत्नीकडे अलकेला पाठविण्याला प्रवृत्त झाला आहे. एवढीच काय ती या काव्यांतील गोष्ट आहे. या मेघाने अलकेला जातांना कोणत्या वाटेने जावे हे कालिदासाने आपल्या मेघदूतकाव्याच्या पहिल्या भागामध्ये वर्णिले आहे. मेघदूतामध्ये जी पर्वतांची नद्यांची, शहरांची वगैरे नावे आलेली आहेत, त्यांची हल्लींची नावे कोण-कोणती आहेत, वगैरेसंबंधाने शोधकांनी जे सिद्धांत ठरविलेले आहेत, त्यांत कदाचित् कांहीं ठिकाणी दोष असतील; किंवा दोन हजार वर्षांच्या सृष्टीतील घडामोडीने पर्वत, नद्या आणि शहरे, यांच्या केवळ नांवांतच नव्हे, तर ठिकाणांतही, फरक पडलेला असणे अगदी शक्य आहे. तरी पण असल्या कांहीं बारीकसारीक फेरफारांकडे दुर्लक्ष केले असतांही एकंदर स्थूल मानाने पाहतां जो कालिदासाने वर्णिलेला म्हणून मेघाचा मार्ग आहे, त्यावरून सामान्य कल्पना येण्याला अडचण पडणार नाही. कालिदासाने वर्णन केलेली प्राचीन ठिकाणे आणि त्यांच्यापैकी कित्येकांची अर्वाचीन नावे मेघदूतांतील श्लोकांच्या क्रमानुरोधाने पुढे दिली आहेत.

रामगिरी. (१) रामगड किंवा कित्येकांच्या मताप्रमाणे रामटेक, मध्यप्रांतांत उत्तरेस.

माल. (१६)

आम्रकूट. (१७) अमरकंटक, नर्मदेचे उद्गमस्थान.

रेवा. (१९) नर्मदा नदी.

दशार्ण. (२३) हे एका देशाचे नांव असून तो देश पूर्वी हल्लीच्या माळव्यांत असला पाहिजे अशी कल्पना आहे.

- विदिशा. (२४) वर जो दशार्ण नामक देश सांगितला आहे, त्या देशाची विदिशा नगरी ही राजधानी होय. हल्लीं जें भिलसा या नांवाचें माळव्यामध्ये शहर आहे, तेंच पूर्वीचें विदिशा नगर होय असें मानण्यांत येतें.
- वेत्रवती. (२४) ही नदी हल्लीं बेटवा या नांवानें प्रसिद्ध आहे. ही नदी माळव्यामध्येच असून विदिशा नगरी हिच्या कांठीं असावी.
- नीचैर्गिरि. (२५) हा नीचैः नांवाचा पर्वत विदिशा नगरी आणि वेत्रवती नदी यांच्याजवळच कोठें तरी असला पाहिजे. याच्यापुढें २६ व्या श्लोकांत १ वननदी म्हणून उल्लेख आहे, तें कदाचित् सामान्यनामही असेल. आणि तें विशेषनाम असल्यास हल्लींची बेस ही ती नदी असावी असें कोणी मानतात.
- उज्जयिनी. (२७) उज्जनी. हिलाच विशाला (३०) असेंही दुसरें नांव आहे.
- निर्विंध्या. (२८) } या दोन्ही नद्या विदिशा आणि उज्जयिनी यांच्या
सिंधु. (२९) } दरम्यान असाव्या. हल्लीं पार्वती नदी आणि काली-
सिंधु नदी अशा या ठिकाणी ज्या दोन नद्या
आहेत, त्याच ह्या असाव्यात, असा तर्क आहे.
- अवंति. (३०) 'प्राप्यावन्तीन्' ह्या ठिकाणी 'अवन्तीन्' असें अनेकवचनान्त पद असल्यावरून, अवन्ति हें येथें त्या देशाचें वाचक असें नाम आहे, हें उघड होत आहे. अवन्ति हें शहराचेंही नांव आहे. परंतु येथें तें जनपदवाचक आहे; व त्या जनपदामधील उज्जयिनी हें मुख्य शहर होय.
- सिप्रा. (३१) हें एका नदीचें नांव असून हिच्याच कांठीं उज्जयिनी किंवा अवन्ति हें शहर आहे.
- गंधवती. (३५) } या दोन लहान लहान नद्या सिप्रेच्या जवळच
गंभीरा. (४२) } कोठें तरी असल्या पाहिजेत.

- देवगिरी. (४४) देवगड या नांवाचा माळव्यामध्ये हल्लीं एक डोंगर आहे, तोच हा असावा. हा चंबळ नदीच्या जवळ आहे.
- चर्मण्वती. (४७) ही नदी माळव्यामध्ये चंबळ या नांवानें हल्लीं प्रसिद्ध आहे.
- दशपुर. (४९) माळव्यांतील हल्लींचें मंदोसर हेंच दशपूर असावें, असें मानण्यांत येतें.
- ब्रह्मावर्त. (५०) हल्लींचें जें ब्रह्मावर्त या नांवाचें शहर गंगेच्या कांठीं कानपूरजवळ आहे, तें हें नव्हे; 'ब्रह्मावर्त जनपदमयं च्छायया गाहमानः' यांत ब्रह्मावर्ताला जनपद असें स्पष्ट म्हटलें आहे. त्या ब्रह्मावर्त देशाचें वर्णन मनून पुढीलप्रमाणें केलें आहे. सरस्वतीदृशद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ याच ब्रह्मावर्त देशामध्ये 'क्षेत्रं क्षत्रपधनपिशुनं कौरवं' या शब्दांनीं वर्णन केलेलें कौरवपांडवांच्या लढाईचें ठिकाण जें कुरुक्षेत्र तें आहे.
- कनखल. (५२) हें कनखल तीर्थ हरिद्वाराजवळ आहे.
- क्रौंचरंध्र. (५९) क्रौंच पर्वत हिमालयामध्ये मानस सरोवराच्या अलीकडे असला पाहिजे. व याच्यामधून आरपार जातां येतां येण्यासारखा नैसर्गिक बोगदा असावा व तेंच हें क्रौंचरंध्र होय. हें रंध्र परशुरामानें आपल्या बाणानें पाडलें, अशी पौराणिक आख्यायिका आहे. याच बोगद्याच्या वाटेनें हंस पक्षी मानससरोवराकडे जात असल्याकारणानें ह्याला हंसद्वार असें म्हटलेलें आहे.
- कैलास. (६०) शंकराचें वसतिस्थान प्रसिद्ध कैलास पर्वत. याच्या जवळच कुबेराची अलका नामक नगरी असल्याचें वर्णिलें आहे.

हीं वर दिलेली पर्वत, नद्या, शहरे वगैरे ठिकाणे हिंदुस्थानच्या नकाशा-
 मध्ये क्रमाने कोठे आणि कसकशी आहेत, हे आपल्या डोळ्यांपुढे ठेवून
 आणि त्यावरून दिसणारी स्थिति लक्षांत घेऊन आपण ह्या मेघाच्या
 मार्गाचा विचार करू लागलों असतां, आपल्याला सकृद्दर्शनी काय बरे दिसून
 येते ? यक्ष आणि मेघ दोघेही रामगिरि पर्वतावर आहेत, आणि तेथून
 यक्षाच्या मनांतून मेघाला कैलास पर्वतावरील अलकानामक नगरीमध्ये
 पाठवावयाचें आहे; तर या प्रवासाला सरळ आणि स्वाभाविक मार्ग कोणता ?
 आपण नकाशाकडे पाहिलें, आणि आपण रामगिरि पर्वतावर उभे आहों व तेथून
 आपणाला आकाशपंथानें कैलास पर्वतावर जावयाचें आहे, अशी कल्पना केली,
 तर रामगिरि आणि कैलास यांच्यामधील सरळ आणि स्वाभाविक वाट कोणती
 बरें ठरविण्यांत येईल ? ही वाट रामगिरि आणि कैलास यांच्या दरम्यान
 नकाशावर एक सरळ रेषा मारून जी दाखवितां येईल तीच ठरल याच्याबद्दल
 वाद नाही. आतां मेघ हा कांहीं माणसासारखा नाही. एखादी मोठी नदी वाटेंत
 लागली आणि तिला पूल नसला, तर उताराची वाट भिळेपर्यंत त्या नदीच्या
 कांठाकांठानें मनुष्याला वांकडें जावें लागतें, तशी कांहीं मेघाची गोष्ट नाही.
 किंवा वाटेंत एखादा उंच आणि अनुलंघ्य पर्वत आडवा आला, तर त्या
 पर्वताची उंच शिखरे तशीच सोडून देऊन त्या पर्वतांत जेथे एखादी खिंड
 असेल, तेथपर्यंत ह्या पर्वताच्या पायथ्यापायथ्यानें मनुष्याला जसें जाणें भाग
 पडतें, तशीच कांहीं मेघाची गोष्ट नाही. नद्या कितीही खोल असोत किंवा
 पर्वत कितीही उंच असोत, पक्षांच्या किंवा विमानांच्या मार्गक्रमणाला
 ज्याप्रमाणें तीं आड येऊं शकत नाहीत, त्याचप्रमाणें मेघाचीही गोष्ट आहे.
 मेघदूतांतील यक्षाच्या मेघाला रामगिरीवरून निघून तडक आपल्या सरळ
 आणि स्वाभाविक मार्गानें आकाशांतून कैलास पर्वतावर जाण्याला कांहीं एक
 अडचण नव्हती, असें असूनही तो तिकडून गेला नाही, ही गोष्ट सिद्ध
 आहे. तर मग तो तिकडून कां गेला नाही ? सरळ वाट ही वांकड्या
 वाटेपेक्षां अर्थातच जवळची वाट होय. आणि मेघ आपला निरोप घेऊन
 आपल्या प्रियेच्या सात्वनाकरितां जितक्या लवकर जाईल तितका तो यक्षाला
 पाहिजेच होता, असें असतांनाही तो मेघ जवळच्या आणि लवकरच्या वाटेनें
 कां गेला नाही ? त्याला तिकडून कोणी जाऊं दिलें नाही ? आणि तो ज्या

वाटेनें गेला, ती लांबची आणि वेडीवांकडी वाट त्याला कोणी दाखवून दिली! रामगिरीपासून कैलासापर्यंतची सरळ रेषेची वाट आणि 'मेघ खरोखर ज्या वेड्यावांकड्या, वळसेखोर, द्राविडी प्राणायामाच्या आणि लांबच्या वाटेनें गेला, ती वाट, या दोन्ही मार्गांची लांबी नकाशांतील मैलांच्या स्केलाच्या मानानें मोजली, तर रामगिरीपासून कैलासापर्यंतची सरळ वाट जर सुमारे ६०० मैल भरली, तर दुसरी वांकडी वाट स्थूलमानानें १२०० मैलांच्यावर भरेल. ही दुपटीच्या फरकाची वाट मेघाला कोणी सांगितली ? मेघ हा तर बोलून चालून 'धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः!' त्याला ह्या मैलांच्या अंतराचें गणित काय समजणार ! मग हें त्याला कोणी सांगितलें ? अर्थात् यक्षानें त्याच्या 'डोक्यांत ही लांबच्या वळशाच्या वाटेनें जाण्याची कल्पना भरवून दिलेली आहे. 'मार्गे मत्तः शृणु कथयतः' या ठिकाणी यक्षाचा कबुलीजबाब स्पष्ट आहे. पण हा यक्ष तरी कोण ? हाही एक काल्पनिक विरही पुरुषच कीं नव्हे ? तर मग याच्या मार्गे खरा सूत्रचालक कोण आहे ? अर्थात् कालिदास ! तेव्हां आतां यावरून हें उघड होत आहे कीं, त्या बिचाऱ्या निर्बुद्ध मेघाला सरळ वाट सोडून माळव्यांतील दऱ्यांखोऱ्यांतून आणि नदीनाल्यांतून अडवळत आणि ठेंचाळत ज्यानें वळसे घालावयाला लाविले, तो बिचारा यक्ष नसून हें सगळें कारस्थान कालिदासाचेंच असलें पाहिजे. धूर्त लोक जड कोटींतील लोकांना कसे गोत्यांत आणतात आणि कसे खड्ड्यांत पाडतात, याचें कालिदासाच्या तावडींत सांपडलेला मेघ हें एक चांगलेंच उदाहरण आहे ! पण आतां कालिदास तरी असें कां करीत आहे ? त्याला काय जवळचा रस्ता आणि लांबचा रस्ता ह्यांच्यामधील अंतर समजत नव्हतें ? येथें कोणी कालिदासाच्या बाजूनें असें म्हणेल कीं, मेघाच्या प्रयाणाला अनुकूल (त्वत्प्रयाणानुरूप) असा मार्ग कालिदासाच्या मनांतून मेघाला सांगावयाचा होता; कारण, वाटेनें मेघ दमला तर त्याला बसावयाला जागा पाहिजे; आणि वाटेनें त्याला तहान लागली, तर पाणी पिण्याकरितां वाटेत त्याला नद्या मिळाल्या पाहिजेत; म्हणून 'खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि' यत्र । क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपभुज्य' अशा प्रकारचा हा रस्ता मुद्दाम कालिदासानें मेघाला दाखवून दिला असला पाहिजे. परंतु या म्हणण्यावर प्रत्युत्तर असें आहे कीं, कालिदासाचा एवढाच हेतु होता, तर तो या सरळ

वाटेनेही सफल होत नव्हता कीं काय ? या सरळ वाटेवरही पर्वत आणि नद्या कोणी नव्हत्याच कीं काय ? किंवा तिकडे विदिशा, उज्जयिनी वगैरे जशी मोठी शहरं होती, तशीं इकडेही कोणी शहरं नव्हतींच कीं काय ? बारीकसारीक पर्वत आणि नद्या ह्या तर चोहोंकडे आहेतच. परंतु गंगा-यमुनेसारख्या नद्या आणि प्रयागकाशीसारखीं शहरं या सरळ वाटेच्या आस-पास थोडी थोडकीं आहेत असें नाही. असें असून मग कालिदासानें ही सरळ वाट सोडून मुद्दाम वांकड्या वाटेचें अवलंबन कां केलें ?

संस्कृतांतील अलंकारशास्त्रामध्ये शब्दाच्या अर्थाचे मुख्यार्थ, लक्ष्यार्थ आणि व्यंग्यार्थ असे तीन सूक्ष्म भेद कल्पिलेले आहेत, हें सर्व तज्ज्ञ लोकांना माहीतच आहे. व या तीन जातीच्या अर्थाच्या स्पष्टीकरणासाठीं 'गंगायां घोषः' हें ठराविक उदाहरण नेहमीं देण्यांत येत असतें. 'गंगायां घोषः' याचा अक्षरशः मुख्य वाच्य अर्थ 'गंगेच्या पाण्यामध्ये एक गवळ्याचा वाडा आहे' असा होतो. पण पाण्याच्या प्रवाहांत वाडा टिकूं शकणार नसल्यामुळें हा पहिला मुख्यार्थ बाधित होतो. आणि दुसरा त्याच्यापुढील लक्ष्यार्थ असा सूचित होतो कीं, 'गंगायां' म्हणजे 'अगदीं गंगेच्या पाण्यांतच असा अर्थ ध्यावयाचा नसून 'गंगेच्या तीरावर एक गवळ्याचा वाडा आहे,' असा अर्थ बोलणाराच्या मनांतून अभिप्रेत आहे. परंतु मन फिरून अशी शंका काढतें कीं, 'गंगायां घोषः' हें वाक्य बोलणारानें 'गंगेच्या तीरावर एक वाडा आहे' असें म्हणण्याच्याऐवजीं 'गंगेमध्ये एक वाडा आहे' असें वांकडें कां म्हटलें ? असें मुद्दाम जर तो वांकडें बोलत आहे, तर त्यांत त्याचा कांहीं तरी हेतु असला पाहिजे. तो हेतु कोणता ? ही शंका बरोबर आहे. आणि या शंकेच्या समाधानासाठीं अलंकारशास्त्रवेत्ते येथें तिसरा जो व्यंग्यार्थ तो आणीत असतात, ते असें म्हणतात कीं, प्रत्यक्ष गंगेच्या पाण्यामध्ये तो गवळ्याचा वाडा असतांना त्याच्या ठिकाणीं जितकें शैत्य आणि पावनत्व उत्पन्न झालें असतें, तितकें या गंगेच्या तीरावर असणाऱ्या गवळवाड्यामध्ये शैत्य आणि पावनत्व आहे, असें दाखविण्याचा बोलणाराचा हेतु आहे, आणि तो व्यक्त करण्यासाठीं बोलणारानें सरळ मार्ग सोडून ही वांकडी वाक्यरचना मुद्दाम केली आहे.

हा केवळ एक दृष्टांत आहे. पण यांत जशी स्थिति आहे, तशीच

स्थिति कालिदासाची ह्या ठिकाणी झालेली आहे. 'कालिदासमध्यां सरळ वाट सोडली आहे आणि वांकडी वाट धरलेली आहे. नकाशाकडे पाहिले, तर ही सरळ वाट आणि वांकडी वाट मिळून जवळ जवळ एक मोठा थोरला त्रिकोण होत असलेला दिसेल. सरळ वाट ही या त्रिकोणाची एक बाजू असून वांकड्या वाटेने या त्रिकोणाच्या बाकी राहिलेल्या दोन बाजू बनविल्या आहेत. या त्रिकोणाच्या कल्पनेवरून सरळ वाटेपेक्षां कालिदासाची वांकडी वाट ही किती वांकडी वळश्याची आणि लांबीची आहे, याची कल्पना चांगली लक्ष्यामध्ये येते. उत्तरेकडे ज्याला जावयाचें आहे त्याला ही वाट वांकडी होत चालली आहे, याबद्दलचं भान कालिदासही अगदी विसरला होता, असें नाही. आपल्याला जावयाचें आहे कोठें आणि आपण चाललों आहों कोणीकडे, याच्याबद्दल मध्येच स्मरण होऊन कालिदासानें एके ठिकाणी, 'वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां' असें म्हटलें आहे. मग असें असून कालिदासानें ही वांकडी वाट कां पत्करली ? यांत त्याचा काय हेतु असावा ? असें होण्याचें कारण काय असावें ? यांत कांहीं व्यंग असावें काय ?

ह्या प्रश्नाचें असें उत्तर दिसतें कीं, कांहीं तरी कारणांमुळे ही विदिशेच्या बाजूची वाट कालिदासाच्या विशेष परिचयाची आणि प्रेमाची असली पाहिजे. आपल्या मेघाल उत्तरेकडे जावयाचें आहे ही जाणीव कालिदासाच्या मनामध्ये जागृत असतांनाही 'परि परिचिता त्या त्या वस्तू न राहिविती धिरा' या उत्तररामचरितांतील रामाच्या वचनाप्रमाणें कालिदासाचा त्या त्या चिरपरिचित स्थळांविषयींचा ओढा मेघाल उत्तर दिशेच्या ऐवजी पश्चिम दिशेकडेच- विदिशा नगरीकडे आणि वेत्रवती नदीकडेच- ओढून नेत आहे ! 'सद्यः सीरोत्कषणसुरभिक्षेत्रमारुह्य मालं किंचित् पश्चाद् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण' या ठिकाणी 'थोडासा पश्चिमेकडे चल, मग फिरून उत्तरेकडे जाशील,' असें कालिदास पूर्वमेघाच्या सोळाव्या श्लोकांत यक्षाच्या तोंडून मेघाला म्हणतो; आणि नंतर आम्रकूट म्हणजे अमरकंटकपर्वत, रेवा म्हणजे नर्मदा नदी, विदिशा नगरी, वेत्रवती नदी, इत्यादि ठिकाणांची एकामागून एक रांग सुरू होते. इतका या विदिशा नगरीच्या प्रदेशाकडे कालिदासाचा ओढा कां ? तूं आपली उत्तरे-

कडची वाट जराशी सोडून दे आणि पश्चिमेच्या दिशेला चल, असें कालिदासानें मेघाला कां म्हणावें ?

शिवाय, येथें दुसरी एक गोष्ट लक्ष्यांत घेण्यासारखी आहे. पूर्व-मेघाच्या २४ व्या श्लोकामध्ये विदिशेचें वर्णन आहे. आणि तेथपासून ४२ व्या श्लोकापर्यंत जीं वर्णनें आहेत, त्यांतील अवंति नगरी आणि सिप्रा नदी यांच्याशिवाय बाकीच्या ज्या स्थळांचे उल्लेख या मध्यंतरीच्या १८ श्लोकांमध्ये आलेले आहेत, तीं स्थळे कोणतीं आणि कोणत्या दर्जाचीं आहेत ? हीं स्थळे एकंदर सहा असून त्यांपैकी नीचैर्गिरि हा एक डोंगर आहे, आणि वननदी, निर्विंध्या, सिंधु, गंधवती आणि गंभीरा या पांच नद्या आहेत. यांपैकी नीचैर्गिरि हा एक आपल्या नांवाप्रमाणें लहानसा व ठेंगणासा डोंगर असावा आणि या पांच नद्या तर बोलून चालून अप्रसिद्धच आहेत. त्यांतील कांहीं हल्लींच्या नकाशांतून आणि जुन्या वर्णनांतून क्वचित् सांपडतात आणि कांहीं कालिदासानें वर्णिल्या आहेत म्हणून त्या उज्जनीच्या आणि विदिशेच्या आसपास कोठें तरी असल्या पाहिजेत, असें मानावें लागतें. मेघदूतामध्ये कांहीं क्षेपक श्लोक म्हणून मानण्यांत आलेले आहेत. ते कालिदासाचे असोत अगर दुसऱ्या कोणाचे असोत; परंतु त्यांपैकी एका श्लोकाचे पहिले दोन चरण येणेंप्रमाणें आहेत:—‘इत्याख्याते सुरपतिसखः शैल-कुल्यापुरीषु स्थित्वा स्थित्वा धनपतिपुरीं वासरैः कैश्चिदाप’ यांत ‘कुल्या’ हा शब्द जो कोणी घातला आहे, तो मोठा विलक्षणपणें सत्यवाचक शब्द तेथें पडला आहे ! ‘कुल्यात्पा कृत्रिमा सरित्’ असा अमर आहे, व ‘कृत्रिमा अल्पा च क्षेत्रसेकार्था कुल्या’ अशी त्याच्यावर टीका आहे. ‘कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूलाः’ असा कालिदासाचाही प्रयोग आहे. म्हणजे फुलझाडांना आणि शेतांना पाणी लावण्याचे जे कालवे त्यांना ‘कुल्या’ हा शब्द लावितात. असल्या कुल्यापदाला पात्र असलेल्या बारीकसारीक नद्यांचें कालिदास ह्या ठिकाणीं मेघाला उत्तरेकडे पाठविण्याचें यांबवून वर्णन करीत बसला आहे, याचा अर्थ काय ? या प्रश्नाचें एकच समाधान आहे. आणि तें उत्तररामचरितांत म्हटल्याप्रमाणें ‘तत् तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः’ हेंच होय. निर्विंध्या आणि सिंधु, गंधवती आणि गंभीरा, ह्या नद्या निर्मनोविकार बुद्धीच्या तुम्हां आम्हां लोकांना

कितीही बारीकसारीक असोत; परंतु कालिदासाला त्या फार महत्त्वाच्या वाटत असल्या पाहिजेत, असें दिसतें. एरवीं त्यांचें तो वर्णन करीत बसला नसता. “ उत्पतोदडमुखः खं ” असें १४ व्या श्लोकामध्ये म्हणून झालें नाहीं, तोंच लगेच “ किंचित्पश्चाद् (पश्चिमभागेन) ब्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ” या १६ व्या श्लोकामध्ये उत्तरदिशा सोडून मेघाला कालिदास पश्चिमेकडे नेत आहे, आणि “ वक्रः पंथा यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां ” या २७ व्या श्लोकांत उत्तरेकडे जाणाऱ्या मेघाची ही जरी वांकडी वाट होत आहे, तरी- ही उज्जयिनी नगरीकडे जाण्याचा कालिदास मेघाला आग्रह करीतच आहे, यांत कालिदासाचें ह्या प्रदेशावरील प्रेम स्पष्टपणें व्यक्त होत आहे. या दशार्ण आणि अवंति या जनपदांवर, विदिशा आणि उज्जयिनी या नगरां- वर, व त्यांच्या आसमंतात् भागांतील सिंधु आणि सिप्रा, गंधवती आणि गंभीरा, इत्यादि नद्यांवर कालिदासाचें अत्यंत प्रेम असलें पाहिजे, असें दिसतें. हें प्रेम जन्मभूमीच्या वात्सल्यामुळें असो, किंवा चिरसहवासाच्या बंधनानें असो, परंतु मुद्दाम वांकडी वाट काढून त्या वाटेतील बारीकसारीक नद्या वगैरेचें वर्णन करीत बसणाऱ्या कालिदासाचें त्या प्रांतावर प्रेम होतें, असें अनुमान काढण्याला येथें निर्विवाद जागा आहे. उज्जयिनीच्या पुढें चर्मण्वतीचें उल्लंघन करून ब्रह्मवर्त प्रदेशांतील कुरुक्षेत्रावरून कनखल तीर्थाकडे जाणारा मेघ हा उत्तरदिशेकडेच वळल्यामुळें वाटेच्या त्या भागासंबंधानें पुढें आक्षेप घेण्यासारखें कांहीं उरलेलें नाहीं. परंतु “ उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते ते ” यांत म्हटल्याप्रमाणें लौकर जाण्याच्या आवश्यकतेच्या प्रसंगीं उशीर लागत असतानांही वांकडी वाट पत्करून लहान लहान ओढ्यांचीं आणि नद्यांचीं वर्णनें कालिदास करीत बसतो, यावरून तो त्याच्या परिचयाचा आणि प्रेमाचा प्रदेश असला पाहिजे, असें उघड दिसतें. कालिदासानें जी सरळ वाट त्या मुख्यार्थाचा बाध करून ही जी वांकड्या वाटेची लक्षणा केली आहे, तिच्यांतून जर कांहीं व्यंग्यार्थ निघत असेल, तर तो हाच होय कीं, हा प्रांत ही कालिदासाची चिरपरिचयाची भूमि असावी.

भूगोलविषयक दृष्टीनें हें जें अनुमान निघत आहे, तें कालिदासाचा ऐतिहासिक दृष्ट्या कालनिर्णय करते वेळीं लक्षांत ठेवणें अत्यंत आवश्यक सा. सं. ७

आहे. चुकलेल्या इतिहास दृष्ट्या कालिदास भलत्याच एखाद्या शतकांत जाऊ लागला, आणि त्या कालाच्या ऐतिहासिक दृष्टीने त्याचा जर ह्या स्थळांशी संबंध येऊ शकला नाही, तर तो कालिदासाचा कालनिर्णय यथोचित होणार नाही, हे वरील प्रमाणांवरून अगदी उघड होत आहे. कालिदासाला ऐतिहासिक दृष्ट्या अशाच काळामध्ये ठेवणे भाग आहे की, ज्या काळाचा भूगोलविषयक दृष्टीने या उपरिनिर्दिष्ट विदिशा-उज्जयिनीच्या स्थळांशी संबंध येऊ शकेल. असा संबंध कोठे येतो, याच्याबद्दल आतां यापुढे आपण थोडासा विचार करू.

ज्या विदिशेचे वर्णन कालिदासाने मेघदूतामध्ये केलेले आहे, त्याच विदिशेचा उल्लेख कालिदासाच्या मालविकाग्निमित्रनामक नाटकामध्ये आलेला आहे. मालविकाग्निमित्रामध्ये विदिशा ही नदी आणि नगरी म्हणून दोन्ही रीतीने वर्णिलेली आहे. मेघदूतामध्ये विदिशा ही नगरी वेत्रवती नदीच्या कांठी असल्याचे वर्णिले आहे. बहुतकरून वेत्रवती आणि विदिशा ही एकाच नदीची दोन निरनिराळी नावे असली पाहिजेत. परंतु ते कांहीं असले, तरी मेघदूतांतील आणि मालविकाग्निमित्रांतील विदिशा नगरी ही एकच होय, हे निर्विवाद आहे. त्या विदिशेचा राजा अग्निमित्र हा ऐतिहासिक राजा आहे. पुराणांतील वंशावळीतून त्याचे नांव सांपडते, व ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वीच्या दुसऱ्या शतकामध्ये सुंगवंशांत पुष्पमित्र, अग्निमित्र, वसुमित्र, इत्यादि राजे होऊन गेल्याचे ऐतिहासिक पुराव्यावरून सिद्ध होत आहे. ह्यांपैकी अग्निमित्राला नायक कल्पून कालिदासाने मालविकाग्निमित्र हे नाटक लिहिले आहे. या नाटकांत अग्निमित्राच्या वेळेच्या कित्येक ऐतिहासिक ठळक गोष्टी वर्णिलेल्या आहेत. असली ठळक ठळक गोष्टींची वर्णने अग्निमित्राच्या पाठीमागून कितीही शतकांनी कालिदास जन्मास आला असला, तरी त्याला करणे इतिहासप्रसिद्धीवरून शक्य आहे. परंतु मालविकाग्निमित्र नाटकामध्ये कित्येक अशा कांहीं बारीकसारीक गोष्टी वर्णिलेल्या आहेत की, त्या काल्पनिक म्हणतां येत नाहीत किंवा इतिहासप्रसिद्ध मानणेही शक्य नाही. मोठ्या गोष्टी असतील, तर त्या इतिहासांत पुष्कळ दिवस टिकतील, परंतु बारीकसारीक गोष्टी इतिहासांत कोण लिहितो ? आणि त्या इतिहासांत लिहिल्या गेलेल्या नसल्या, तर अग्निमित्राच्या पाठीमागून कैक

शतकांनी जन्मास येणाऱ्या कालिदासाला त्या कशा माहीत व्हाव्या ? परंतु त्या तर कालिदासाला माहीत आहेत. तेव्हा त्यावरून असे अनुमान निघते की, अग्निमित्राच्या कारकीर्दीतील बारीकसारीक गोष्टी लोकांच्या लक्षांत होत्या. अशा वेळीं—म्हणजे अग्निमित्राच्या समानकाळींच किंवा त्याच्या पाठीमागून लौकरच, ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वाच्या पहिल्या किंवा दुसऱ्या शतकांत—कालिदास झाला असला पाहिजे. अग्निमित्राच्या राज्यांतील ह्या बारीकसारीक गोष्टींसंबंधीच्या मालविकाग्निमित्र नाटकांतील उल्लेखाबद्दल प्रो. विल्सन यांनी असे म्हटले आहे की, “The events of his reign, which are familiarly alluded to, were not of a character to have survived any very protracted interval in popular recollection.” मेघदूतांतील बारीकसारीक स्थळांच्या वर्णनावरून कालिदास हा त्या प्रांतांतील जन्मभूमीतील रहिवासी असावा, हे अनुमान काढण्याला जशी जागा मिळते, त्याचप्रमाणे अग्निमित्राच्या कारकीर्दीतील बारीकसारीक गोष्टींचा उल्लेख मालविकाग्निमित्र नाटकांत आलेला असल्यावरून कालिदास हा अग्निमित्राच्या किंवा त्याच्या जवळच्या काळांतील रहिवासी असावा, असे अनुमान काढण्याला जागा मिळते.

मालविकाग्निमित्रामध्ये मालविका ही मुख्य नायिका असून धारिणी आणि इरावती अशा दोन उपनायिका आहेत. नायिकेच्या पात्राला उठाव मिळण्याकरिता नाटकात उपनायिका कदाचित् येवो, पण अशा प्रकारची एक उपनायिका पुरेशी असतांना तेथे दोन उपनायिका कशाला ? काव्यनिक उपनायिकांची कल्पना योजावयाची झाल्यास एकीने काम भागत असतां आणखी दुसरीची योजना करून कोणीही चांगला कवि हा कल्पनागौरवाचा दोष आपल्या पदरी बांधून घेणार नाही. यावरून इरावती ही अग्निमित्र राजाची दुसरी एक राणी खरोखरच असली पाहिजे, असे दिसते.

तसेंच धारिणी राणीचा भाऊ वीरसेन हा जातीने कमी दर्जाचा होता, ही गोष्टही बारीकसारीक गोष्टींपैकीच असून आणि नाटकाच्या कथानकाला आवश्यक नसूनही कालिदासाने ती नाटकांत नमूद केली आहे.

त्याचप्रमाणे पहिल्या अंकामध्ये अग्निमित्राने विदर्भ देशच्या राजाला लिहिलेल्या पत्रांतील एक अवतरण आलेले आहे. ते असे की, ‘स

(माधवसेनः) त्वया मदपेक्षया सकलत्रसोदर्यो मोक्षव्यः' यांतील माधवसेनाची सोदर्या म्हणजे बहीण जी मालविका ती नाटकाला उपयोगी असल्यामुळे तिचा उल्लेख उचित आहे. परंतु माधवसेनाच्या कलत्राचा म्हणजे बायकोचा जो उल्लेख वरील वाक्यांत आलेला आहे, तो नाटकांत प्रकृतानुपयोगी असल्यामुळे वास्तविक अनावश्यक आहे. असें असूनही तो उल्लेख तेथे करण्यांत आलेला आहे. ही माधवसेनाची बायको सुद्धा इतरांच्या बरोबर पकडली गेली असल्याची गोष्ट अगदी बारीकसारीक गोष्टींपैकीच एक आहे. आणि शिवाय ती इतकी बारीकसारीक आहे की, कालिदास जर अग्निमित्राच्या किंवा त्याच्या जवळपासच्या काळामध्ये जन्मलेला नसेल, आणि जर तो पांचव्या शतकांतील गुप्त राजांच्या कारकीर्दीत अगर त्याच्याही पाठीमागूनच्या एखाद्या शतकामध्ये जन्मलेला असेल, तर वैदर्भाच्या अंतपालाने केलेल्या हल्ल्यामध्ये अग्निमित्र राजाच्या बायकोच्या भावाचे कलत्र सांपडलेले होतें, ही गोष्ट सहा-सातशे किंवा त्याहूनही अधिक वर्षांनंतर कोणाच्याही लक्षांत राहण्याइतकी महत्त्वाची खात्रीने नाही, हें स्पष्ट आहे.

वर उल्लेखिलेल्या वाक्याच्या नंतरच्याच एका भाषणांत 'तद् यातव्यपक्षे स्थितस्य पूर्वसंकल्पित (किंवा-संकल्पितं) समुन्मूलनाय वीरसेन-प्रमुखं दंडचक्रमाज्ञापय' असें एक वाक्य आले आहे. यांतील 'पूर्वसंकल्पित' याचा तात्पर्यार्थ काय? पूर्वसंकल्पित म्हणजे केव्हां संकल्पित? हें वाक्य येण्याच्या पूर्वी खुद्द मालविकाग्निमित्र नाटकामध्ये तर या संकल्पितत्वाबद्दलचा कोठेही उल्लेख नाही. मग कालिदास येथे 'पूर्वसंकल्पित' असें कसे म्हणतो? कोठे तरी 'पूर्वसंकल्पित' असल्यावांचून कोणी असा निर्देश करणार नाही. तेव्हां खुद्द नाटकांत असा पूर्वीचा उल्लेख कोठे नसेल, तर अर्थात् तो नाटकाच्या बाहेरचा कोठला तरी असला पाहिजे. आणि तो जर कालिदासाला माहीत असेल, तर ह्याही एका बारीकसारीक गोष्टीच्या ज्ञानावरून कालिदास हा अग्निमित्राच्या अगदी जवळच्या काळांतील रहिवासी असावा, हें अनुमान अपरिहार्य होतें.

त्याचप्रमाणे याच मालविकाग्निमित्र नाटकामध्ये पांचव्या अंकांत आणखी एक पुष्पाग्निमित्राकडून अग्निमित्राला आलेलें पत्र दिलेले आहे. या नाटकांत अशी पत्रे दाखल केलेली आहेत, ही एक विशेष गोष्ट आहे. परंतु त्याच्याहून विशेष

गोष्ट म्हटली म्हणजे या पांचव्या अंकांतील पत्रांतील 'विगतरोषचेतसा' हें पद होय. हें पद या ठिकाणीं कां घालण्यांत आलेलें आहे, हें एक मोठें कोडें आहे. टीकाकारांनीं कांहीं तरी काल्पनिक समाधानें सांगितलीं आहेत. परंतु तीं अगदींच असमाधानकारक आहेत. आणि तसलीं समाधानें म्हणजे किती झाले तरी त्या कल्पनाच ! तेव्हां त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करणें प्राप्त आहे. पण मग अशी शंका येते कीं, तर मग 'विगतरोषचेतसा' हे शब्द ह्या पत्रांत आले कसे ? साऱ्या नाटकांत पुष्पमित्र आणि अग्निमित्र यांच्या दरम्यान रोष उत्पन्न झाल्याचें कोठेही सांगितलेलें नाहीं; आणि मग हा एकदम रागाचा उल्लेख मध्येंच कसा येतो ? यावरून असें दिसतें कीं, हें पत्र कदाचित् खरें असेल. निदान आपल्याला अज्ञात अशा कांहीं कारणांनीं बाप आणि मुलगा यांच्यामध्ये रोष उत्पन्न झालेला असेल. परंतु त्याचा नाटकांत कांहीं उपयोग नसल्यामुळे त्या कथाभागाचा उल्लेख नाटकांत आणलेला नाहीं. परंतु ती हकीकत कालिदासाला माहीत असल्यामुळे 'विगतरोषचेतसा' हे शब्द कालिदासाच्या हातून सहजगत्या लिहिले गेले असावेत. त्या रोषाच्या कारणाचें कालिदासाला कांहीं गूढ वाटलें नाहीं, याचें कारण हें उघड आहे कीं, तें त्याला माहीत होतें. आणि त्या कारणासारखी खुल्लक गोष्टही त्याला माहीत होती, यावरून तो अग्निमित्राच्या किंवा त्याच्या जवळच्या काळांतील रहिवासी असावा, हेंच अनुमान जास्त दृढ होतें.

अशा आणखीही कित्येक बारीकसारीक गोष्टी दाखवितां येण्यासारख्या आहेत. परंतु त्या सगळ्यांवरून जें अनुमान काढावयाचें, तें एकच आहे. आणि तें अनुमान हें कीं, ह्या इतक्या बारीकसारीक गोष्टी असून सुद्धां त्या ज्या अर्थी कालिदासाला माहीत होत्या, त्या अर्थी त्या गोष्टी ज्या काळी घडल्या त्या अग्निमित्राच्या कारकीर्दीच्या जवळपासच्या काळामध्येंच कालिदास हा जन्माला आलेला असला पाहिजे. म्हणजे कालिदास हा ख्रिस्तीशकाच्या पूर्वीच्या पहिल्या किंवा दुसऱ्या शतकामध्यें होऊन गेलेला असला पाहिजे. आणि दुसऱ्या शतकामध्यें अग्निमित्र हा राजा विदिशा येथें राज्य करित होता, हें पूर्वी सांगितलेलेंच आहे. व हा विदिशेचा प्रदेश जन्मभूमीच्या किंवा परिचयाच्यासंबंधानें कालिदासाला प्रिय होता, हेंही वर दाखविलेंच आहे. यावरून साधारणपणें असा निष्कर्ष निघतो कीं,

मालविकाग्निमित्र नाटकावरून खिस्ती शकापूर्वीचें पहिलें किंवा दुसरें शतक हा जो कालिदासाचा समय म्हणून प्राप्त होतो, तो मेघदूतांतील भूगोल-विषयक स्थलांच्या अनुमानाशीं विरोधी नाहीं. मेघदूतामधून सूचित होणारें कालिदासाचें स्थळ आणि मालविकाग्निमित्रावरून दिसून येणारी कालिदासाची वेळ ही एकमेकांशीं विसंगत. नसून तीं एकमेकांना अनुकूल आहेत, त्यांची एकमेकांशीं एकवाक्यता आहे, आणि तीं एकमेकांना पुष्टि देणारी आहेत, एवढी गोष्ट मेघदूताच्या भूगोलविषयक आणि मालविकाग्निमित्राच्या इतिहासविषयक परीक्षणापासून निष्पन्न होते, यांत संशय नाहीं.

चारुदत्त आणि मृच्छकटिक

भास कवीचीं नाटके अलीकडे उपलब्ध झाल्यापासून संस्कृत वाङ्मयाच्या वाचकांना आपल्या वाडवडिलांनीं पुरून ठेवलेला निधि अकस्मात् सांपडून जसा आनंद व्हावा त्या प्रकारचा आनंद होत आहे. संस्कृत वाङ्मय हें अतिशय श्रीमंत वाङ्मयांपैकीं एक वाङ्मय आहे, हें खरें आहे. तरी पण असा कोण श्रीमंत आहे कीं, आणखी एखादा नवीन रत्नसंचय उपलब्ध झाला असतां तो त्याला नको आहे ? आणि वाङ्मयाच्या वाचकांची गोष्ट तर अशी आहे कीं, पहिलें उपलब्ध वाङ्मय कितीही विपुल असलें, तरी नवीन उपलब्धमान वाङ्मयाकरितां ते सदोदित बुभुक्षितच झालेले असतात. अशा दृष्टीनें पाहिलें असतां भास कवीच्या नवीन उपलब्ध झालेल्या नाटकांची किंमत फार मोठी आहे. या कवीचीं सुमारे बारा-तेरा नाटके आतांपर्यंत प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. त्यांपैकीं चारुदत्त हें (प्रसिद्धीच्या क्रमांतील) शेवटचें नाटक आहे. हें नाटक कोणीही वाचक वाचूं लागला असतां मृच्छकटिक नाटक आणि हें नाटक यांच्या

तुलनेची कल्पना मनामध्ये प्रादुर्भूत न होणे अगदी अपरिहार्य आहे, इतकें या दोन नाटकांमध्ये ऐक्य आहे. चारुदत्त नाटकाचे फक्त चारच अंक आहेत. आणि मृच्छकटिक नाटकांतील पहिले चार अंक आणि हे चार अंक बहुतेक सर्व अगदी एकसारखेच आहेत, असे सामान्यतः म्हटलें, तरी कांहीं हरकत नाही. तरी पण त्यांच्यामध्ये कांहीं फरकही आहेत. व ते फरक पाहिले म्हणजे असे फरक कां केलेले असावेत, असा प्रश्न मनामध्ये उत्पन्न झाल्यावांचून रहात नाही. या प्रश्नाचें समाधान करून घेण्याच्या मार्गामध्ये मन गुंतलेले असतांना त्याला पुष्कळ नवीन आणि मनोरंजक गोष्टी दिसून येतात. त्यांपैकी कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टींचें दिग्दर्शन पुढें करण्यांत येत आहे.

कालविचार

मृच्छकटिक नाटकाच्या आरंभापासून तों अखेरीपर्यंत जी गोष्ट वर्णिलेली आहे, ती घडून येण्याला एकंदर किती दिवसांचा अवधि लागलेला असावा, हा प्रश्न आपण विचाराकरितां घेऊं. तो अवधि चार दिवसांचा असावा, असें बुइल्सन साहेबांनी आपल्या 'हिंदु थिएटर' या नांवाच्या पुस्तकांतील मृच्छकटिकाच्या प्रास्ताविक टिपणांमध्ये नमूद केलें आहे. आणि मृच्छकटिक नाटकाचे अमेरिकन भाषांतरकार, आर्थर बुइल्यम, यांनी हा अवधि सहा दिवसांचा असावा, असें सांगितलें आहे. परंतु ही दोन्हीही मते बरोबर नाहीत.

षष्ठी, सप्तमी आणि अष्टमी

भास कवीच्या मूल चारुदत्त नाटकाच्या अनुरोधानें पाहिलें असतां पहिल्या अंकांतील गोष्ट घडून आली त्या दिवशीची तिथि षष्ठी असावी. कारण, शकार व विट हे पाठीस लागले असतां वसंतसेना चारुदत्ताच्या घरांत शिरून तेथून परत जाते वेळीं तिनें आपल्या अंगावरील दागिने चारुदत्ताच्या घरी ठेवण्याची इच्छा प्रदर्शित केली, तेव्हां ते दागिने तिच्यापासून घेऊन विदूषकानें रदनिकेपाशीं ठेवावयाला दिले व ते देतांना तो तिला म्हणाला, "रदनिके, हे सुवर्णालंकार तूं घे. षष्ठीच्या आणि सप्तमीच्या दिवशीं हे तुझ्यापाशीं असूं देत. अष्टमीच्या दिवशीं अनध्याय आहे त्या दिवशीं मी संभाळीन." यावरून पहिल्या अंकाच्या दिवशीं षष्ठी होती

हैं उघड होतें. तसेंच पहिल्या अंकाच्या प्रारंभीच कुसुमवासित प्रावरण देण्याकरितां विदूषक चारुदत्ताकडे जात असतां, त्याच्याबद्दल तो 'षष्ठी-कृतदेवकार्यस्य चारुदत्तस्य' असें म्हणतो. यावरूनही पहिल्या अंकाचे दिवशीं षष्ठीच होती, हें स्पष्ट होतें.

पुढें तिसऱ्या अंकाच्या दिवशीच्या रात्री चारुदत्त आणि विदूषक हे गाणें ऐकून मध्यरात्रीचे सुमारास घरीं परत आल्यानंतर विदूषकाच्या सांगण्याप्रमाणें रदनिका विदूषकाला म्हणते कीं, "हें सुवर्णभांड षष्ठीला आणि सप्तमीला मीं संभाळिलें. आज अष्टमी आहे. तेव्हां आतां तूं हें संभाळ." यावरून तिसऱ्या अंकांतील सज्जलकानें (शर्विलकानें) केलेली चोरी वगैरे गौष्ठी अष्टमीच्या दिवशीं रात्री झालेल्या असाव्यात, हेंही उघड होतें. तिसऱ्या अंकांतील गोष्ट अष्टमीच्या रात्रीच झालेली असली पाहिजे, याला भास कवीच्या नाटकांत आणखीही दोन प्रत्यंतरे आहेत. त्यांपैकी पहिलें असें कीं, चारुदत्त आणि विदूषक हे मध्यरात्रीचे सुमारास गाण्याहून परत येत असतांना 'हा अष्टमीचा चंद्र अस्ताला जात आहे' अशा प्रकार-चें वर्णन चारुदत्त "असौ हि दत्वा तिमिरावकाशमस्तं ब्रजत्यष्टमपक्षचंद्रः" या श्लोकामध्ये करित आहे. आणि दुसरें प्रत्यंतर असें कीं, वसंतसेनेनें ठेविलेले दागिने चोरीस गेल्याची बातमी ऐकून चारुदत्ताच्या बायकोला फार वाईट वाटलें, व त्या दागिन्यांची फेड करण्याचें कांहीं तरी साधन आपल्या नवऱ्याच्या हातांत द्यावें अशा हेतूनें विदूषकाला बोलावून आपल्याजवळची रत्नमाला ती त्याला देऊं लागली; तेव्हां ही रत्नमाला आतांच देण्याचें कारण काय, असा प्रश्न मंदबुद्धीच्या विदूषकानें साहजिकपणेंच विचारला. तेव्हां तिनें सांगितलें कीं, "मला षष्ठीचा उपवास आहे; त्यानिमित्त हें रत्नमालेंचें स्वस्तिवायन मी ब्राह्मणाला देत आहे." त्यावर विदूषक म्हणतो, "आज तर अष्टमी आहे (अष्टमी खल्वद्य)!" तेव्हां "माझ्या हातून प्रमादामुळे तो दिवस चुकला, म्हणून मी आज ब्राह्मणाची पूजा करित आहे," असें सांगून आणि विदूषकाची कशी तरी समजूत घालून तिनें ती रत्नमाला विदूषकाजवळ दिली. सारांश, त्या दिवशीं अष्टमी होती, हें खास आहे. आतां पहिल्या अंकांतील गोष्ट षष्ठीला आणि तिसऱ्या अंकांतील गोष्ट अष्टमीला घडली,

तर या दोहोंच्या मधील दुसऱ्या अंकांतील गोष्ट सप्तमीलाच घडली असली पाहिजे, हें अगदी निर्विवाद आहे. कारण, पहिल्या अंकाच्या दुसऱ्या दिवशी दुसरा अंक झाला असावा, असें दुसऱ्या अंकांतील भाषणावरून दिसते. सारांश, पहिला, दुसरा आणि तिसरा, हे अंक भासाच्या रचनेप्रमाणे अनुक्रमे षष्ठी, सप्तमी आणि अष्टमी याच दिवशी झालेले असले पाहिजेत. कालाचा स्पष्ट निर्देश होण्याकरितां तिथीचा उपयोग करण्याची भासाची पद्धत त्याच्या दुसऱ्या नाटकांतही दिसून येते. प्रतिज्ञायौगंधरायण या नाटकांत अष्टमी, चतुर्दशी या तिथींचे असेच उल्लेख केलेले आहेत.

महिना

षष्ठी, सप्तमी आणि अष्टमी ह्या तीन तिथि जरी निश्चित झाल्या, तरी ह्या तिथि कोणत्या महिन्यांतील आहेत, हें निश्चित करण्याला भास कवीच्या नाटकांत कांहीं साधन उपलब्ध होत नाही. चवथ्या अंकाच्या शेवटी जेव्हां वसंतसेना चारुदत्ताकडे अभिसारिकेच्या वेपानें जावयाला निघते, तेव्हां तिची चेटी “ एतत् पुनरभिसारिकासहायभूतं दुर्दिनमुन्नमितम् ” असें म्हणते. शूद्रकानें आपल्या मृच्छकटिकांत या वाक्यांत थोडा बदल केला आहे. त्यांतील वाक्य “ उन्नमत्यकालदुर्दिनम् ” असें आहे. शूद्रकाच्या म्हणण्याप्रमाणें ते अकाली उत्पन्न झालेले दग होते; म्हणजे ते पावसाचे दिवस नसावेत, असें दिसते. परंतु भासानें ‘दुर्दिनाला’ ‘अकाल’ हें विशेषण लाविलेलें नसल्यामुळे त्याच्या कल्पनेप्रमाणें तो महिना पावसाळ्याचा असेल किंवा कदाचित् नसेलही. परंतु भासानें ‘दुर्दिनाला’ ‘अकाल’ हें विशेषण जरी प्रत्यक्षपणें लाविलेलें नसलें, तरी त्याच्या नाटकांतही पहिल्याच अंकांत, म्हणजे षष्ठीच्या रात्री, निरभ्र चंद्रोदयाचें वर्णन आलेलें असल्यामुळे तो महिना पावसाळ्यांतील अंशण्यापेक्षां इतर कोणत्या तरी ऋतूंतील असावा, हेंच जास्त संभवनीय दिसते.

महिना ठरविण्याला आणखी एक साधन आहे. परंतु त्याचाही जसा उपयोग व्हावा तसा होत नाही. ज्या षष्ठीचा वर उल्लेख केलेला आहे, ती कोणत्या तरी व्रताची षष्ठी असली पाहिजे, हें उघड आहे. कारण, “ मला षष्ठीचा उपवास आहे ” असें चारुदत्ताची बायको विदूषकाला सांगत आहे. तसेंच पहिल्या अंकाच्या प्रारंभीच, म्हणजे षष्ठीच्या दिवशी सकाळीच,

आपल्याला असें आढळून येतें कीं, त्या दिवशीं सूत्रधाराची स्त्री जी नटी तीही “अभिरूपपति” या नांवाच्या व्रतानिमित्त उपवास करीत होती. परंतु एवढ्यावरून ही कोणत्या व्रताची षष्ठी असावी, याचा निर्णय करतां येत नाही. मृच्छकटिकामध्ये या षष्ठीला रत्नषष्ठी असें धूतेनें “अहं खलु रत्न-षष्ठीमुपोषितासम् । तत्र यथाविभवानुसारेण ब्राह्मणः प्रतिग्राहितव्यः । स च न प्रतिग्राहितः । तत् तस्य कृते प्रतीच्छेमां रत्नमालिकाम् ।” या वाक्यांत म्हटलें आहे. परंतु हल्लीं ज्या षष्ठ्या प्रसिद्ध आहेत, त्यांत ही रत्नषष्ठी नाही. तसेंच जुन्या आचारग्रंथांतून जीं कांहीं षष्ठीव्रताचीं नांवे दिलेलीं आहे, त्यांत ही रत्नषष्ठी हें नांव कोठेंच आढळत नाही. अशा रीतीनें हीं वर दिलेलीं दोन प्रमाणें संदिग्ध असल्याकारणानें आणि यांहून अन्य प्रमाणें उपलब्ध होत नसल्याकारणानें त्या वेळीं महिना कोणता होता, हें नक्की ठरवितां येणें शक्य नाही.

पक्ष

असो. याप्रमाणें महिन्यासंबंधानें विचार झाल्यानंतर हा पक्ष तरी कोणता होता, हें ठरवितां येईल किंवा नाही याचा आपण विचार करूं. भास कवीच्या पहिल्या अंकांत शकार आणि विट हे वसंतसेनेचा पाठलाग करतात, वसंतसेना पक्षद्वारानें चारुदत्ताच्या घरांत शिरते, विदूषक आणि रदनिका रस्त्यावर बळी ठेवण्याकरिता दिवा घेऊन बाहेर येतात, वगैरे गोष्टी घडत असतांना अवशीस कांहीं वेळपर्यंत काळोखच होता, असें ‘लिपतीव तमोऽग्नानि वर्षतीवांजनं नभः’ एतत्प्रभृति श्लोकादिकांतून वर्णन आहे. आणि पुढे कांहीं वेळानें जेव्हां वसंतसेना आपल्या घरीं परत जाऊं लागली, तेव्हां “उदयति हि शशांकः” इत्यादि चंद्रोदयाचें वर्णन दिलेलें आहे. यावरून ही वद्यपक्षांतील षष्ठी असावी, असें दिसतें. परंतु याच षष्ठीच्या पुढील अष्टमीच्या रात्री मध्यरात्रीचे सुमारास गाणें ऐकून जेव्हां चारुदत्त आणि विदूषक परत येतात, तेव्हां “असौ हि दत्त्वा तिमिरावकाशमस्तं गतो ह्यष्टमपक्षचंद्रः ।” असें चंद्रास्ताचें चारुदत्त वर्णन करतो व “सुष्ठु भवान् भणति । अन्तर्धीयमानचन्द्रलब्धावकाशोऽवत रतीव प्रासादादन्धकारः ।” अशा शब्दांनीं विदूषकही तोच अर्थ प्रकट करतो. या मध्यरात्री होणाऱ्या चंद्रास्तावरून ती अष्टमी शुक्लपक्षांतील असावी,

असें प्राप्त होतें. एवंच शुक्ल आणि कृष्ण असे दोन्हीही पक्ष येथें प्राप्त होऊं लागल्यामुळें कांहींच निर्णय करतां येणें शक्य नाहीं.

Unity of Time

तीन दिवसांच्या अवधींत एकदां वद्यपक्षाचें वर्णन आणि एकदां शुक्लपक्षाचें वर्णन, ही भास कवीची नजरचूक झालेली असावी, असें म्हणण्यावांचून दुसरें गत्यंतर नाहीं. असल्या बाबतांकडे भास कवीचें दुर्लक्ष झालेलें असल्याची आणखीही कांहीं उदाहरणें देतां येण्यासारखी आहेत.

पहिलें उदाहरण

भास कवीच्या याच 'चारुदत्त' नामक चार अंकी नाटकांतील पहिल्या अंकाच्या प्रारंभी सकाळची वेळ असल्याचा उल्लेख आलेला आहे. सूत्रधार प्रारंभीच म्हणतो की, "मला भूक लागली आहे; तेव्हां घरांत सकाळचा खाण्याचा कांहीं पदार्थ (प्रातराश) आहे किंवा नाहीं, हें आपल्या बायकोला हाक मारून विचारूं या." असें म्हणून तो नटीला हाक मारतो; नटीचें आणि त्याचें चूर्णवृद्धानें सांगितलेल्या षष्ठीच्या उपवासव्रतासंबंधानें कांहीं बोलणें होतें; आणि नंतर तो नटीच्या सांगण्याप्रमाणें कोणा तरी ब्राह्मणाला बोलावण्याकरितां निघत असतां विदूषकाची आणि त्याची गांठ पडून तो त्याला जेवावयाला बोलावतो. परंतु मला तुझे आमंत्रण घेण्याला सवड नाहीं, असें सांगून विदूषक चारुदत्ताच्या घरीं येऊन दोघांचें कांहीं बोलणें होतें न होतें तोंच 'लिपतीव तमोऽगानि' इत्यादि निबिड अंधकार पडल्याचीं वर्णनें सुरू होतात ! पण सूत्रधाराची सकाळीं विदूषकाशीं पडलेली गांठ आणि वसंतसेनेचा संध्याकाळचा प्रवेश यांच्यामध्ये खात्रीनें इतकी दहा बारा तासांची वेळ गेलेली नाहीं. ग्रीक नाटकांतून आणि त्यांचें अनुकरण करणाऱ्या इतरही कांहीं पाश्चिमात्य भाषांतील नाटकांमधून Unity of Time and Place चें तत्त्व पाळण्यांत येत असे. व तीच पद्धत आपल्या संस्कृत भाषेंतील नाटकांच्या अंकामधूनही पाळलेली असल्याचें बहुधा आढळून येतें. त्या नियमाप्रमाणें पाहिलें असतां 'चारुदत्त' नाटकाच्या संबंध पहिल्या अंकाची लागोपाठ एकच वेळ असली पाहिजे. व अशाच अर्थाचे त्या अंकामध्ये उल्लेखही

आहेत. आणि एका प्रवेशाचा सांधा त्याच्या पुढील दुसऱ्या प्रवेशाशी अशा रीतीने जोडून दिलेला आहे की, ते सगळे प्रवेश लागोपाठच्या एकाच वेळेत व्हावयाला पाहिजे आहेत. म्हणून सूत्रधाराचा प्रवेश सकाळी झाला असेल आणि वसंतसेनेचा प्रवेश संध्याकाळी झाला असेल अशी कल्पना करून वरील विसंगतपणाचे निरसन करणे शक्य नाही.

दुसरे उदाहरण

वेळेसंबंधाने भास कवीचे दुर्लक्ष झालेले असल्याचे दुसरे उदाहरण त्या कवीच्या 'अभिषेकनाटक' या नावाच्या नाटकांत दिसून येते. या नाटकाच्या दुसऱ्या अंकांत सीतेला भेटण्याकरितां मारुति अशोकवनामध्ये गेला असतां त्याच वेळीं रावण सीतेचे मन वळविण्याकरितां तेथे येतो. त्या वेळीं "उदयति गगने विजृम्भमाणः कुमुदवनप्रियवांधवः शशांकः" अशा रीतीने रावण चंद्र उगवल्याचे वर्णन करतो, आणि थोड्याशा वेळेच्या संभाषणामध्ये सीतेने त्याचा धिक्कार केल्यानंतर त्याला तेथून जाण्याला कांही तरी निमित्त पाहिजे म्हणून पडद्यातून "जयतु महाराजः। दश नाडिकाः पूर्णाः। अतिक्रामति स्नानवेला। इत इतो महाराजः।" असे शब्द उच्चारण्यांत येतात, आणि रावण रंगभूमीवरून नाहीसा होतो. दिवसाप्रमाणे रात्रीही कोणाला स्नान करतां येणार नाही, असे नाही. परंतु मुख्यार्थाच्या दृष्टीने, कविप्रसिद्धीच्या दृष्टीने, लोकव्यवहाराच्या दृष्टीने आणि नाटकांतील वर्णनांच्या परिपाठाच्या दृष्टीने पाहिले असतां स्नानवेला म्हणजे स्वाभाविकपणे दुपारच्याच स्नानाची वेळ होय. अशा विचारसरणीने पाहिले असतां रात्रीच्या चंद्रोदयाचे वर्णन आणि त्याच्यानंतरच्या सुमारे पाव घटकेच्या अवकाशाने स्नानाच्या वेळेचे वर्णन, यांच्यामध्ये वेळेची विसदृशता कशी आहे, हे कोणाच्याही लक्षांत येईल.

तिसरे उदाहरण

परंतु याच कवीच्या 'अविमारक' नामक नाटकामध्ये रात्रि-स्नाना-चाही एक उल्लेख (पान ३२) आलेला असल्याकारणाने वरील उदाहरण बरोबर नाही, असे कोणास वाटत असल्यास आपखी उदाहरणे देतां येण्या-जोगी आहेत. 'स्वप्रवासवदत्त' या नाटकाच्या पहिल्या अंकामध्ये कोणी

एक ब्रह्मचारी प्रवेश करतो, तेव्हां 'स्थितो मध्याह्नः' असे त्या वेळीं मध्याह्न असल्याचें तो दिव्दर्शन करतो, व पुढें लगेच थोडा वेळपर्यंत—फार तर सुमारे पाव घटका—पद्मावती, यौगन्धरायण, वासवदत्ता, कांचुकीय, इत्यादि पात्रांचें लावाणकांतील अभिदाहासंबंधीचें त्या ब्रह्मचाऱ्याशीं थोडेंसे संभाषण झाल्यानंतर पद्मावतीच्या जाण्याची आणि अंकाच्या समाप्तीचीही वेळ प्राप्त झाल्यामुळें भास कवि कांचुकीयाच्या तोंडामध्यें सूर्यास्ताचा पुढील श्लोक घालतो.

रवगा वासोपेताः सलिलमवगाढो मुनिजनः प्रदीप्तोऽग्निर्भाति प्रविचरति धूमो मुनिवनम् । परिभ्रष्टो दूराद् रविरपि च संक्षिप्तकिरणो रथं व्यावृत्यासौ प्रविशति शनैरस्तशिखरम् ॥

चवथें उदाहरण

'बालचरित' या नाटकामध्येंही भासानें कालासंबंधी असाच घोटाळा केलेला आहे. 'बालचरिता'मध्ये कृष्णाच्या बालचरित्राची कथा आहे. या नाटकाच्या पहिल्या अंकांत कृष्णाष्टमीच्या मध्यरात्री कृष्णजन्म झाल्यानंतर वसुदेव आपल्या पुत्राला घेऊन नंदाकडे देण्याकरितां गोकुळांत येतो. तेव्हां तेथें नंद आणि वसुदेव यांचें जें संभाषण होतें, त्यांत तें संभाषण चाललें असतां 'प्रभाता रजनी' असा उजाडल्याचा उल्लेख दोनदां आलेला आहे. पुढें इतकें उजाडल्यावर दुसऱ्या अंकांत वसुदेव मथुरेमध्ये परत येतो, आपल्या कारागृहामध्यें प्रवेश करतो, व कंस जाग्रत होऊन त्या सप्तम गर्भाला तो शिलेवर आपटतो, आणि तरी पण या वेळींही मथुरेंत कंसाच्या वाड्यांत अजून रात्रच आहे, व या सगळ्या गोष्टी झाल्यानंतर कंस इकडे तिकडे पहातो, तेव्हां त्याला दुसऱ्या अंकाच्या शेवटीं आढळून येतें कीं, 'अये, प्रभाता रजनी !' वसुदेव गोकुळांतून निघाला तेव्हां गोकुळांत जर उजाडलेलें होतें, तर तो मथुरेंत येऊन कंस कात्यायनीदेवीला शिलेवर आपटीपर्यंत मथुरेमध्ये काय उजडावयाचें थांबलें होतें ?

पांचवें उदाहरण

'अविमारक' नाटकामध्येंही असाच घोटाळा आढळून येतो. त्या नाटकाच्या तिसऱ्या अंकांत नायिकेची विलासिनी या नांवाची एक दासी

‘गतप्रायः प्रदोषः । आरूढा ज्योत्स्ना ।’ असें एक वाक्य म्हणते. म्हणजे यावरून संध्याकाळी थोडा वेळ जो प्रदोषकालीन काळोख होता, तो नाहीसा होऊन आतां चंद्राचें चांदणें बरेंच पडलेलें असावें, असा अर्थ निघतो. परंतु त्याच रात्री मध्यान्हान्हीचे सुमारास नायक जेव्हां नायिकेच्या राजवाड्याच्या भिंतीवरून चढून आंत जाण्याकरितां येतो, तेव्हा सज्जलकाच्या चोरीच्या वेळेप्रमाणें जिकडे तिकडे ‘तिमिरगहनभीमं वर्तते चार्धरात्रम्’, ‘अंतर्धानमिवोपयाति सकलं प्रच्छन्नरूपं जगत् ।’ ‘तिमिरमिव वहंति मार्गनद्यः पुलिननिभाः प्रतिभाति हर्म्यमालाः । तमासि दश दिशो निमग्नरूपाः प्लवतरणीय इवायमन्धकारः ॥’ अशी स्थिति यक्षिणीच्या कांडीनें एकदम होऊन जाते ! कवि निरंकुश असतात, हें खरें आहे. तेव्हां पहिली कल्याना त्यांनीं वाटेल तशी करावी. पण एकदां ती केल्यावर मग तिच्याविरुद्ध जाण्याला मात्र ते निरंकुश नसतात. परंतु या गोष्टीला जितकें महत्त्व द्यावयाला पाहिजे, तितकें भास कवि देत नसला पाहिजे, असें दिसतें.

शूद्रकाची सुधारणा

अशा प्रकारची—परंतु याच्याहूनही अधिक स्पष्ट आणि निःसंदेह अशी—विसदृशता ‘चारुदत्त’ नाटकांतील षष्ठीला चंद्रोदयाचें वर्णन आणि अष्टमीला मध्यरात्री चंद्रास्ताचें वर्णन यांमध्ये आहे. येथें या कामीं भास कवीची किती नजरचूक झालेली आहे, हें आपल्या लक्षांत आल्यानंतर आतां आपण तुलनेसाठीं क्षणभर शूद्रकाच्या कृतीकडे वळूं. ‘चारुदत्त नाटक’ आणि ‘मृच्छकटिक नाटक’ यांची सूक्ष्म रीतीनें तुलना करून पहात असतां जागोजागीं असें आढळून येतें कीं, भासाच्या मूळच्या रचनेमध्ये शूद्रकानें पुष्कळच चांगल्या चांगल्या सुधारणा केल्या आहेत. जो पहिली रचना करतो, त्याचें काम कठिण असतें, ही गोष्ट कांहीं खोटी नाही. व त्याच्या मागून येणाराचें काम आयत्या पिठावर रेघा ओढणाराप्रमाणें काहींसोपें असतें, हेंही खरें आहे. तरी पण शूद्रकानें भासकवीच्या मूळ नाटकांत जे फेरफार केलेले आहेत, ते महत्त्वाचे आणि मार्मिकपणाचे आहेत, हें त्यांच्या तुलनेवरून तेव्हांच लक्षांत येतें. प्रथम वरील वेळेच्या संबंधाचेंच उदाहरण आपण घेऊं. वर जो शुक्ल-कृष्णपक्षासंबंधीचा काल-

विरोध दाखविण्यांत आलेला आहे, त्याच्याबद्दल शूद्रकाच्या मृच्छकटिक नाटकामध्ये काय स्थिति आहे, हें आपण पाहू. मृच्छकटिकाच्या पहिल्या अंकांत 'उदयति हि शशांकः' हा श्लोक आहे, व तिसऱ्या अंकांत 'असौ हि दत्त्वा तिमिरावकाशम्' हा श्लोक आहे. तेव्हां भासाप्रमाणें शूद्रकामध्येही हा विरोध आहेच, असें सकृदर्शनीं कोणालाही वाटल्यावांचून राहणार नाही. व हा विरोध असल्याचें कित्येक लेखकांनीं नमूदही केलेले आहे ! परंतु अशा वर वर पाहण्यानें या प्रश्नाचें समाधान होण्यासारखें नाही. जों-पर्यंत भास कवीचें 'चारुदत्त नाटक' उपलब्ध नव्हतें, तोंपर्यंत हें चंद्रो-दयाचें आणि चंद्रास्ताचें वर्णन लागोपाठ देण्यांत शूद्रकाची चूक झालेली आहे, असें म्हणणें एक वेळ शक्य होतें. परंतु आतां तशी स्थिति नाही. ह्या वेळेसंबंधाचीं वर दिलेलीं बहुतेक सर्व भाषणें द्रशूकानें आपल्या नाटका-मध्ये बद्दलून घेतलेलीं आहेत, असें तुळनेवरून आढळून येतें. शूद्रकानें हा फेरबदल कसा केला आहे, हें आपण पाहू. भास कवीची अशी रचना आहे की, षष्ठीच्या दिवशीं वसंतसेनेनें आपले दागिने चारुदत्ताकडे ठेविले व ते षष्ठीसप्तमीच्या दिवशीं रदनिकेनें सांभाळून अष्टमीच्या अनध्यायाच्या दिवशीं विदूषकाच्या हवालीं केले. हे षष्ठी, सप्तमी आणि अष्टमी या तिथी-चे उल्लेख जेथे जेथे आलेले होते, तेथून तेथून शूद्रकानें ते अजिबात काढून टाकलेले आहेत, आणि वसंतसेनेचे दागिने वर्धमानक चेटानें दिवसा आणि विदूषकानें रात्रीं संभाळावे, अशी योजना शूद्रकानें तिथींच्याऐवजीं उप-योगांत आणलेली आहे. याचा सविस्तर खुलासा येणेंप्रमाणें:—

(१) विदूषकः—'तत् षष्ठीकृतदेवकार्यस्य तत्रभवतश्चारुदत्तस्य कारणाद् गृहीतः।' इत्यादि भासाच्या वाक्यांतील 'षष्ठीकृतदेवकार्यस्य' या ठिकाणीं 'सिद्धीकृतदेवकार्यस्य' असा शूद्रकानें पाठ घातला आहे. (अंक १)

(२) विदूषकः—'रदनिके गृहाणैतं सुवर्णलंकारं त्वम् । षष्ठ्यां सप्तम्यां च धारय । अहमष्टम्यामनध्याये धारयिष्यामि ।' हें जें भासाचें पहिल्या अंकांत वाक्य आहे, तें शूद्रकानें अजिबात काढून टाकलें आहे. व ते दागिने कोणत्या तिथीला कोणी संभाळावयाचे याच्याविषयींचां प्रश्न त्या वेळीं मुळींच उत्थापित न करतां शूद्रकाचा विदूषक आपल्याला इतके

दागिने मिळाल्याबद्दल आनंद मानतो, व ती वसंतसेनेची ठेव आहे असें चारुदत्ताने सांगितल्यावर 'ठेव असेल तर ती, चोर का घेऊन जाईना !' असें केवळ विनोदात्मक आणि सूचनात्मक भाषण मात्र विदूषक करतो.

(३) भासाच्या तिसऱ्या अंकांत 'अस्तं गतो ह्यष्टमपक्षचंद्रः' असें चारुदत्त चंद्रास्ताचें वर्णन करतो. परंतु शूद्रकाचा चारुदत्त त्याच्या-ऐवजी अष्टमीचा उल्लेख गाळून 'अस्तं व्रजत्युन्नतकोटिरिंदुः' असें म्हणतो.

(४) भासाच्या तिसऱ्या अंकांत विदूषकाच्या निजावयाच्या वेळीं चेटी त्याच्याजवळ येऊन म्हणते की, 'इदं सुवर्णभाण्डं षष्ठ्यां सप्तम्यां (परिवहोमि), अष्टमी खल्वद्य ।' परंतु कालासंबंधी घोटाळा उत्पन्न करणारे आणि या तीन अंकांच्या कालाचा तीन दिवसांमध्ये संकोच करणारे हे तिथीचे उल्लेख शूद्रकाला नकोसे असल्याकारणाने तिसऱ्या अंकांत विदूषकाच्या निजावयाच्या वेळीं शूद्रकाचा वर्धमानक चेष्ट विदूषकाला फक्त एवढेंच म्हणतो की, 'आर्य मैत्राया, हे तें सुवर्णभांड, दिवसा मी आणि रात्री तूं संभाळावयाचें; तर तूं आतां हें घे. (मम दिवा तव रात्रौ च).'

ही जी येथपर्यंत वर चार स्थळें दाखविण्यांत आली आहेत, त्या स्थळीं शूद्रकाने फेरफार केलेले आहेत. हे फेरफार उगीच कांहीं तरी केलेले नसून त्यांची सहेतुकता स्पष्ट दिसत आहे. या फेरफारांपासून काय अर्थ-निष्पत्ति झाली, याचा आढावा आपण काढूं. षष्ठी, सप्तमी आणि अष्टमी या लागोपाठच्या तीन तिथींची सांखळी जोंपर्यंत भास कवीच्या तीन अंकांना एकत्र जखडून ठेवीत होती, तोंपर्यंत षष्ठीचा चंद्रोदय आणि अष्टमीचा चंद्रास्त हे विरोधात्मक होत होते. परंतु ही तिथींची सांखळी अजिबात तोडून काढून टाकल्यानंतर मग कल्पनेला जास्त मोकळीक सांपडते. दुसरा अंक पहिल्या अंकाच्या दुसऱ्या दिवशींच झालेला असावा, याला कांहीं गमकें आहेत. परंतु तिथीचा संबंध सुटल्यानंतर तिसरा अंक हा तिसऱ्या दिवशीच्याच रात्री झाला, असें म्हणण्याला काय नियमन आहे ? तसें कांहीं नियमन नसल्यामुळे कदाचित् जास्त दिवसही मध्यंतरी गेले असतील. कदाचित् एक पंधरवडाही गेला असेल. आणि असें असेल, तर चंद्रोदयाचें वर्णन वद्यपक्षांतील आणि चंद्रास्ताचें वर्णन त्याच्या पुढें येणाऱ्या शुक्लपक्षांतील असें असणेंही शक्य होईल. अशी कल्पनेला

मोकळीक मिळाल्याने कालविरोध नाहीसा होऊन सर्व गोष्टी सुसंगत जमतात. दरिद्र चारुदत्ताचे घरी तेलाचा अभाव असल्यामुळे मशाल पेटवितां येत नसल्याकारणाने वसंतसेनेला घरी जाण्याचे वेळीं मार्ग दाखविण्याकरितां जो उजेड पाहिजे होता, त्याच्यासाठीं 'उदयति हि शशांकः' या गोड श्लोकांतील चंद्र एखाद्या कामुकाप्रमाणे बरोबर अगदीं वेळेवर हजर होतो. आणि 'घनतिमिरनिरुद्धसर्वभावा रजनिरियं जननीव संवृणोति' या श्लोकांत वर्णन केल्याप्रमाणे चारुदत्ताच्या घरांत चोरी करण्याकरितां शिरणाऱ्या चोरावर मातृवात्सल्याने रजनीला आपल्या काळोखाचे पांघरूण घालतां यावे म्हणून 'असौ हि दत्त्वा तिमिरावकाशम्' या श्लोकांतील चंद्र शुक्ल-कृष्णपक्षांच्या वगैरे कोणत्याही चुकीला पात्र न होतां अगदीं बरोबर वेळेवर अस्ताला जातो.

येणेंप्रमाणे विरोधपरिहारपूर्वक औचित्यसंपादनासाठीं शूद्रकाने आपल्या मृच्छकटिक नाटकामधून तिथीचे उल्लेख बुद्धिपुरःसर काढून टाकले असले पाहिजेत, हें उघड दिसतें. तरी पण शूद्रकाच्या कृतीमध्ये या तिथीचा एक उल्लेख शिल्लक राहिलेला आहे. मृच्छकटिकाच्या तिसऱ्या अंकांमध्ये चारुदत्ताची बायको धूता आपली रत्नमाला विदूषकाचे हवारीं करते वेळीं त्याचें निमित्त म्हणून असें म्हणते कीं, "मला रत्नषष्ठीचा उपवास होता; त्यासंबंधाने ब्राह्मणाला कांहीं दान द्यावयाचें होतें, तें दिलें नाहीं; म्हणून त्याच्याकरितां ही रत्नमाला मी देत आहे. ती तूं घे." भास कवीच्या तिसऱ्या अंकांत या ठिकाणीं 'ननु षष्ठीमुपवसामि' म्हणजे मला षष्ठीचा उपवास आहे, असा नुसत्या षष्ठीचा उल्लेख केलेला आहे. त्या नुसत्या षष्ठीला रत्नषष्ठी बनवून शूद्रकाने तिला आपल्या कृतीमध्ये कायम ठेविलें आहे. रत्नमाला द्यावयाची असल्याकारणाने साध्या षष्ठीला रत्नषष्ठी बनविण्यामध्ये शूद्रकाने सहज जातां जातां कसा काव्यचमत्कार साधला आहे, हेंही सहृदय वाचकांच्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. रत्नमाला देण्याला कांहीं तरी सधुक्तिक निमित्त पाहिजे, तें भासकवीच्या मूळांतून जर आयतेंच मिळत आहे, तर त्याचा फायदा आपण कां घेऊं नये, अशा हिशेबाने शूद्रकाने हा षष्ठीचा उल्लेख कायम ठेविला असावा, हें तर उघडच आहे. परंतु याशिवाय त्यानें असेंही पाहिलें असावें कीं, तिथीचे बाकीच्या सर्व ठिकाणचे उल्लेख काढून टाकले गेल्यानंतर हा जो एक षष्ठीचा सा. सं....८

उल्लेख आपण आपल्या प्रयोजनासाठी शिल्पक ठेवणार आहो, तो उल्लेख इतःपर कांहीं उपद्रव देणारा होणार नाही; कां की, तिसऱ्या अंकाच्या दिवशीं षष्ठी, सप्तमी किंवा अष्टमी, कोणतीही तीथ असली, तरी पहिल्या किंवा दुसऱ्या अंकाच्या वेळीं अमुकच दिवस होता, असें त्यावरून ठरविण्याला कोणाला कांहीं साधन मिळत नाही व त्यामुळे पूर्वीच्याप्रमाणें कांहीं कालविरोधही उत्पन्न होत नाही. अशा कारणांमुळे या उपयोगी आणि अनुपद्रवी षष्ठीच्या उल्लेखाला अर्धचंद्र मिळाला नसावा, असें दिसतें.

चवथ्या अंकाची वेळ

असो. येणेंप्रमाणें शूद्रकानें केलेल्या फेरफारांमुळे पहिल्या तीन अंकांच्या कालगणनेमध्ये कसा फेरफार सुचवितां येणें शक्य झालेलें आहे, हें येथपर्यंत दाखविण्यांत आलें. आतां आपण चवथ्या अंकाच्या वृत्तांताकडे वळूं. भास कवीच्या लिहिण्याप्रमाणें चारुदत्ताच्या घरीं अष्टमीच्या रात्रीं जर चोरी झाली असें धरलें, तर त्याच्या चवथ्या अंकांतील वृत्तांत नवमीच्या दिवशीं घडलेला असला पाहिजे, असें प्राप्त होतें. कारण, चारुदत्ताच्या घरीं चोरी करून बाहेर निघाल्यानंतर उजाडल्याबरोबर सज्जलक (शर्विलक) मदनिकेची प्राप्ति करून घेण्यासाठीं ते चोरीचे दागिने घेऊन तसाच वसंतसेनेच्या घरीं आल्याचें वर्णन आहे. आणि शूद्रकाच्या वर्णनाप्रमाणें मृच्छकटिकाचा चवथा अंकही त्याच दिवशीं झालेला असला पाहिजे. कारण, शूद्रकाला या अंकांच्या कालनिदर्शनांत कांहीं फेरफार करण्याचें कारणच नव्हतें, व त्याप्रमाणें त्यानें फेरफार केलाही नाही.

येथपर्यंत कथाभागाची मजल पोंचवून भासकवीचें चारुदत्त नामक नाटक येथें अवसित झालें आहे. त्यामुळे याच्यापुढील विवेचनाला अन्योन्य तुलनेचा फायदा मिळणें शक्य नाही. तरी पण आपण हा जो कालसंशोधनाचा प्रश्न हातीं घेतला आहे, तो चारुदत्त नाटकाबरोबर येथेंच न संपवितां पुढें एकट्या मृच्छकटिक नाटकाच्याच अनुषंगानें चालवून त्या बाबतींत आपल्याला काय निष्पन्न करून घेतां येतें, हें आपण पाहूं.

मृच्छकटिकाचा पांचवा अंक

चवथा अंक नवमीच्या दिवशीं झालेला असेल, तर पांचवा अंकही

त्याच नवमीच्या दिवशी संध्याकाळी झालेला असला पाहिजे. कारण त्याच दिवशी प्रदोषसमयी दुर्दिन उत्पन्न झाले असतां, वसंतसेना अभिसारिकेच्या वेषाने चारुदत्ताकडे जाते व तेथे त्या दोघांचा एकत्र समागम होतो. येणे-प्रमाणे पांचव्या अंकाचा उलगडा होऊन आतां सहाव्या अंकाकडे वळावयाचें. परंतु नवमीच्या- म्हणजे चवथ्या- दिवसाच्या संबंधानें जरी नव्हे, तरी पण इतर कांहीं महत्त्वाच्या बाबतींसंबंधानें या पांचव्या अंकांतील कांहीं वाक्यें विचार करण्यासारखीं असल्याकारणानें त्यांच्या विचाराकडेच आधीं आपण क्षणभर वळूं.

तिसरा अंक जर अष्टमीला झाला, तर पांचवा अंक नवमीच्या दिवशी संध्या-काळी झाला असला पाहिजे, हें वर सांगितलेंच आहे. आणि तिसऱ्या अंकांतील अष्टमी ही शुक्लपक्षाचीच अष्टमी असली पाहिजे, असें वर सुचविण्यांत आलें आहे. आणि ती जर शुक्लाष्टमी आहे, तर तिच्या पुढील पांचव्या अंकांतील नवमीचें वर्णन शुक्लपक्षाच्या कल्पनेला विरोध आणणारें असतां कामा नये, हें अगदीं जरूर आहे. आणि या दृष्टीनें पांचव्या अंकाकडे पाहिलें असतां त्यांत शुक्ल नवमीच्या कल्पनेला अनुकूल असे उल्लेख बरेच आलेले आहेत. ते असेः— (१) संन्यासः कुलदूषणैरिव जनैर्भैषैर्वृतश्चंद्रमाः । (२) हरति करसमूहं खे शशांकस्य मेघः । (३) ज्योत्स्ना दुर्बलभर्तृकेव वनिता प्रोत्सार्य मेघैर्हता । (४) विदूषकः—अथ किंनिमित्तं पुनरीदृशे प्रणष्टचंद्रालोके दुर्दिनान्धकार आगता भवति । (५) पतति चंद्रव्यसनाद्विमुक्ता दिवोऽश्रुधारा इव वारिधाराः । यांत असकृत् आलेल्या चंद्राच्या उल्लेखांवरून ती शुक्ल नवमी मानण्याला पुष्कळ पुष्टि मिळते. ‘निष्पंदीकृतपद्मपंडनयनं नेष्टक्षपावासरम्’ यांत ‘वासर’ हा शब्द जरी आलेला असला, तरी ‘त्या वेळीं दिवस होता’ असा अर्थ सुचविण्याला तो शब्द तेथें समर्थ नाही. ‘ही रात्र आहे किंवा दिवस आहे, हा भेद कांहींच समजत नाही,’ असा केवळ सामान्य अर्थ त्यापासून अभिप्रेत आहे. पण फिरून कोणी म्हणेल की, या वासर शब्दाची तुम्ही जी कशी तरी वाट लावतां, तें क्षणभर मान्य केले, तरी “एतैराद्रतमालपत्रमलिनैरापीतसूर्ये नभः” या चरणांतील सूर्य मेघांनीं झांकून टाकल्याच्या वर्णनामुळे तुमची शुक्लपक्षाची कल्पना कशी सिद्ध होणार? असें जो कोणी विचारील, त्याला उलट असें विचारलें

पाहिजे कीं, शुक्लपक्षाची नाही, पण 'आपीतसूर्ये नभः' यावरून दुसरी वक्ष पक्षाची तरी कल्पना कशी सिद्ध होणार? वस्तुतः पाहिले असतां हे वर्णन या ठिकाणी अगदी अस्थानी आलेले आहे, आणि इतर अनेक रात्रिवर्णनाच्या वचनांनीं नजरचुकीने केलेल्या सूर्यवर्णनाचे एकटे वचन बाधित झालेले आहे, असेंच समजले पाहिजे. किंवा कदाचित् हा पाठच चुकलेला असेल, 'आपीतचंद्रं नभः' असा सहज सुचणारा पाठ असेल, तर सगळाच वाद मिटला !

असो, या नाटकांतील महिना कोणता असावा, याबद्दल पूर्वी थोडीशी चर्चा केलेली वाचकांच्या लक्षांत असेलच. त्या प्रश्नाचा आणखी कांहीं ऊहापोह यां पांचव्या अंकांतील कित्येक वर्णनांच्या अनुरोधाने येथे जास्त केल्यास तो अस्थानी होणार नाही. म्हणून त्या बाबतींत येथे कांहीं अधिक माहिती मिळते कीं काय, हे आपण पाहू. भासाने आपल्या नाटकाच्या चवथ्या अंकाच्या शेवटी 'एतत् पुनरभिसारिकासहायभूतं दुर्दिनमुन्नमितम्' या वाक्यांत नुसतेच दुर्दिन उत्पन्न झाल्याचा उल्लेख केला आहे. परंतु मृच्छकटिकांत सदर ठिकाणी शूद्रकाने त्या दुर्दिनाला 'अकाल' असें एक जास्त विशेषण लाविले आहे. तसेंच पांचव्या अंकाच्या प्रारंभीही शूद्रकाने 'उन्नमत्यकालदुर्दिनम्' 'आकालिकं सपदि दुर्दिनमन्तारिक्षम्' इत्यादि ठिकाणी त्या दिवशीचा पाऊस हा वर्षाऋतूचा क्रमप्राप्त पाऊस नसून मध्येच अकाली वादळ होऊन आलेला असल्याचे व्यक्त केले आहे. त्यामुळे हा पावसाळ्याचा एखादा महिना असेल असें म्हणतां येत नाही, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. परंतु या दुर्दिनाला शूद्रकाने जरी 'अकाल दुर्दिन' असें म्हटले आहे, तरी त्या दुर्दिनाच्या परिणामासंबंधाने पांचव्या अंकामध्ये जी वर्णने आलेली आहेत, त्यांपैकी कांहीं अशी आहेत की, तीं चार महिन्यांच्या पावसाळ्यालाच लागू पडत असून आदल्या दिवशी चांदणे पडून त्याच्याच दुसऱ्या दिवशी पडणाऱ्या एखाद्या वळवाच्या पावसाच्या सरीला योग्य रीतीने लागू पडण्यासारखी तीं नाहीत. मोर नाचू लागले, हंस मानस-सरोवराकडे जाण्याला निघाले, कोकिला शब्द करीतनाशा झाल्या, आणि बक 'प्रावृट्, प्रावृट्' असें म्हणू लागले, इत्यादि वर्णने एक दिवसाच्या आकस्मिक पावसाच्या परिणामाला फारशी साजण्यासारखी नाहीत, हे

कोणाही मार्मिक वाचकाच्या लक्षांत येईल. पण भ्रांतिमान् अलंकाराच्या भूमिकेवरून कोणी या वर्णनांकडे पाहू लागल्यास त्याला कदाचित् ही वर्णने क्षम्य वाटतील, असे जरी क्षणभर गृहीत धरलें, तरी 'नीप वृक्ष प्रफुल्लित झाले आणि पृथ्वी नवहरितशष्पांकुरवती झाली', ही वर्णने तरी निदान विसंगत अशीच मानली पाहिजेत. कारण, आलंकारिक जरी पक्ष्यादिकांच्या ठिकाणी भ्रांतिमान् अलंकाराचा संभव मानीत असले, तरी वृक्ष, पृथ्वी इत्यादि अचेतन वस्तूंच्या ठिकाणी भ्रांतिमत्ता कोणाच्याही मते सर्वथैव अनुपपन्नच आहे. म्हणून हें अकाल दुर्दिन आहे किंवा कालप्राप्त दुर्दिन आहे, याविषयीं दृढ संशय उत्पन्न होतो. परंतु ज्या अर्थी शूद्रकानें मुद्दाम अकाल दुर्दिन असा निर्देश केलेला आहे, त्या अर्थी दुर्दिनाचें अकालिकत्वच त्याला अभिप्रेत असलें पाहिजे, व उपरिनिर्दिष्ट विरोधात्मक वर्णनें हीं केवळ सामान्य पावसाळ्याच्या वर्णनसादृश्याच्या अनुषंगानें आलेलीं असलीं पाहिजेत, असें मानणें हेंच जास्त सयुक्तिक होणार आहे. आणि म्हणून तो महिना पावसाळ्याचा होता असें ठरविणें शक्य होणार नाही.

अंक ६ ते १०

येणेंप्रमाणें पांचव्या अंकांतील प्रश्नांचा विचार केल्यानंतर आतां आपण सहाव्या अंकापासून तों दहाव्या अंकांतील नाटकसमाप्तीपर्यंतच्या कालासंबंधानें विवेचन करूं. भासाची तिथींची भाषा समजण्याला स्पष्ट आणि सोईची असल्याकारणानें तिचाच आपण पुढेंही तात्पुरता अवलंब करूं. षष्ठीच्या पहिल्या दिवशीं पहिला अंक, सप्तमीच्या दुसऱ्या दिवशीं दुसरा अंक, अष्टमीच्या तिसऱ्या दिवशीं तिसरा अंक, आणि नवमीच्या चवथ्या दिवशीं चवथा आणि पांचवा अंक, याप्रमाणें क्रम चालून दशमीच्या—म्हणजे पांचव्या—दिवशीं आपण सहाव्या अंकाच्या प्रारंभाला येऊन पोचतो. अमेरिकन लेखक रायडरसाहेब यांनीं सहा ते दहा या अंकांतील वेळ अशी ठरविली आहे कीं, सहा, सात व आठ, या तीन अंकांतील वसंतसेनेच्या वधापर्यंतची गोष्ट ज्या दिवशीं झाली, त्याच्या दुसऱ्या दिवशीं शकारानें न्यायाधिकरणापुढें फिर्याद मांडली व चारुदत्ताची चौकशी झाली; आणि त्या चौकशीनंतरच्या दुसऱ्या दिवशीं चारुदत्ताला वधस्तंभाकडे

नेण्याचीं वगैरे कृत्यें घडून आलीं. सारांश, रायडरसाहेबांच्या म्हणण्या-प्रमाणें सहाव्या अंकापासून दहाव्या अंकापर्यंतच्या गोष्टी घडून येण्याला तीन दिवस लागले असावेत. दुसरे कोणी सहा, सात व आठ या अंकांना एक दिवस आणि नऊ व दहा या अंकांना दुसरा दिवस, असे दोन दिवस देतात. परंतु हीं दोन्ही मते बरोबर नसून सहा ते दहा या पांचही अंकांची गोष्ट एकाच दिवसांत म्हणजे आपल्या पूर्वीच्या परिभाषेप्रमाणें दशमीच्या म्हणजे पांचव्या दिवशींच- झालेली असली पाहिजे, असें अंतःपरीक्षेवरून प्राप्त होतें.

सहाव्या अंकांतील प्रवहणाविषय, सातव्या अंकांतील चारुदत्त आणि आर्यक यांची भेट, आणि आठव्या अंकांतील वसंतसेनेचा वध, इतक्या गोष्टी या दशमीच्या- म्हणजे पांचव्या दिवशींच्या- दोन प्रहरपर्यंत झाल्या, याच्याबद्दल सर्वांची एकवाक्यता आहे. म्हणून त्याबद्दल वाटाघाट करण्याचें कांहीं कारण नाही. मतभेद काय तो नवव्या आणि दहाव्या अंकांतील गोष्टी कोणत्या दिवशीं घडल्या, याबद्दल आहे. परंतु सूक्ष्मदृष्ट्या पाहिलें असतां या बाबतींतही मतभेद न होतां एकवाक्यताच होण्यासारखी आहे. शकारानें वसंतसेनेला 'पुष्पकरंडकजीणोंद्यानामध्ये पांचव्या दिवशीं दुपारच्या सुमारास मारल्यानंतर 'स्नातोऽहं सलिलजलैः' इ. श्लोकामध्ये वर्णन केल्याप्रमाणें घरीं जाऊन स्नान वगैरे आटपून लगेच शकार न्यायाधिकाऱ्या कचेरीमध्ये आला असला पाहिजे, व त्याच दिवशीं संध्याकाळीं चारुदत्ताला वधस्तंभाकडे नेण्यांत आलें असलें पाहिजे. शकार दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आपली फिर्याद दाखल करण्याकरितां न्यायाच्या कचेरीमध्ये गेला; व त्या दिवशीं अगर त्याच्या दुसऱ्या दिवशीं चारुदत्ताला वधस्तंभाकडे नेण्यांत आलें, असें मागिलें असतां इतर पुष्कळ गोष्टी जमेनाशा होऊं लागतात.

(१) पांचव्या दिवशीं सकाळीं वसंतसेना उठली म्हणजे तिला आपल्या प्रवहणामधून पुष्पकरंडकजीणोंद्यानामध्ये धेऊन येण्याविषयी आपल्या वर्धमानक चेटाला सांगून चारुदत्त विदूषकासह पुढें गेलेला होता. तेथें त्याच्या गाडीतून वसंतसेना न येतां गाडीच्या अदलाबदलीमुळें तुरुंगांतून पळालेला आर्यक तेथें येतो; व त्याची आणि चारुदत्ताची तेथें गांठ

पडल्यानंतर चारुदत्त त्याची नीट व्यवस्था लावून उदार मनाने रवानगी करून देतो. परंतु हा सर्व वेळपर्यंत चारुदत्ताचे मन फार चिंताग्रस्त झालेले असते. सांगितल्याप्रमाणे वसंतसेना कां आली नाही, याबद्दल त्याला फार काळजी वाटू लागते. त्याचा डावा डोळा स्फुरण पावू लागतो, व पुढे श्रमणकदर्शनाने दुसराही एक अपशकुन त्याला होतो. त्यामुळे वसंतसेनेची स्थिति काय झाली आहे कोण जाणे, अशा साशंक चित्तवृत्तीने तो आपल्या घरी जातो. परंतु तेथे चारुदत्ताच्या घरीही वसंतसेना अर्थातच नव्हती. तेव्हां वसंतसेना कोठे असावी, याच्याबद्दल त्याच्या मनाचा स्वाभाविकपणे काय ग्रह झाला असावा? गार्डीत बसून ती येथून गेली एवढी बातमी चारुदत्ताच्या चेटीने त्याला अर्थात् सांगितलेलीच असली पाहिजे. तेव्हां जर ती गार्डीत बसून निघाली, पण पुष्पकरंडकजीर्णो-द्यानांत आली नाही, तर मग ती कोठे गेली असेल, या शंकेच्या उत्तरा-दाखल 'ती बहुधा आपल्या स्वतःच्या घरीच गेली असावी' असे अनुमान काढून चारुदत्त किंचित् स्थिर झाला असावा. परंतु एवढ्या अनुमानाने चारुदत्ताची शांति कशी होणार? नवव्या अंकातील चारुदत्ताच्या आणि विदूषकाच्या भाषणावरून असे दिसते की, असल्या संदिग्ध अनुमानावर अवलंबून स्वस्थ न बसतां चारुदत्ताने वसंतसेनेचा शोध करण्याकरितां विदूषकाला तिच्या घरी पाठविले. विदूषकाला पाठवून अगदी थोडा वेळ झाला असेल नसेल, तोंच चारुदत्ताला अधिकरणिकाकडून बोलावणे जाते, आणि तो त्याप्रमाणे न्यायाच्या कचेरीत येतो. वसंतसेनेने चारुदत्ताचा मुलगा रोहसेन याला सोन्याची गाडी करण्याकरितां आपल्या अंगावरील दागिने काढून दिले होते, तेही वसंतसेनेचे वसंतसेनेला परत नेऊन द्यावे, आणि तिचा शोधही घ्यावा, या दोन कामांसाठी चारुदत्ताने वसंतसेनेकडे पाठविलेला विदूषक तिच्याकडे जात असतां वाटेंत रेमिलाची आणि त्याची गांठ पडून, आर्ये चारुदत्ताला अधिकरणमंडपामधून बोलावणे आल्यावरून तो तिकडे गेला आहे, ही बातमी रेमिलाने विदूषकाला सांगितली. तेव्हां वसंतसेनेकडे न जातां विदूषक तसाच दागिन्यांसह चारुदत्तावर काय प्रसंग आला आहे, हें जाणण्याकरितां अधिकरणमंडपामध्ये आलेला आहे. ही सगळी हकीकत लक्षांत घेतली, म्हणजे कोणाचाही काय ग्रह होईल? दशमीच्या-

म्हणजे पांचव्या-दिवशीं दुपारपर्यंत वसंतसेना पुष्पकरंडकजीणोंघानांत आली नाही, तर तिच्या शोधाकरितां चारुदत्त कधी बरें मनुष्य पाठवील ? ताबड-तोब त्याच दिवशीं घरीं आल्याबरोबर पाठवील, किंवा घरीं येऊन स्वस्थ एक दिवस झोंप घेऊन दुसऱ्या दिवशीं पाठवील ? प्रेमपाशनिबद्ध मनुष्य आपल्या प्रियकरणीच्या कुशल प्रवृत्तीसाठीं किती तरी आतुर झालेला असला पाहिजे ! त्यांतून चारुदत्तासारखा मनुष्य वसंतसेनेबद्दल त्याला सातव्या अंकाच्या शेवटीं वर्णिलेली अपायसूचक दुश्चिन्हें होत असतांही गांवांतल्या गांवांत तिचा शोध घेतल्यावांचून एक दिवसपर्यंत स्वस्थ बसेल, हें बिलकूल संभवत नाही. म्हणून दशमीच्या-म्हणजे पांचव्या-दिवशीं दुपारीं पुष्पकरंडकजीणोंघानांतून घरीं आल्यानंतर त्याच दिवशीं वसंतसेनेच्या शोधाला चारुदत्तानें विदूषकाला तिच्या घराकडे पाठविलें असावें, व त्याच दिवशीं विदूषक तिकडे गेल्या नंतर अधिकरणाकडून चारुदत्ताला बोलावणें आलेलें असावें, हें अगदीं उघड आहे. म्हणजे ह्या सर्व गोष्टी वसंतसेनेच्या वधानंतरच्या दुसऱ्या दिवशीं झालेल्या नसून त्या त्याच दिवशीं तिसरे प्रहरच्या सुमारास घडून येत असल्या पाहिजेत, असें प्राप्त होतें.

(२) नवव्या अंकांतील चारुदत्ताच्या चौकशीचें काम दशमीच्या-पांचव्या दिवशींच्या-तिसऱ्या प्रहरीं चाललेलें असावें, इतकेंच नव्हे, तर चौकशीच्या नंतर चारुदत्ताला वधस्तंभाकडे नेण्याचें कृत्यही त्याच दिवशीं संध्याकाळीं घडून आलेलें असलें पाहिजे, आणि तें (कित्येकांच्या म्हणण्या-प्रमाणें) आणखी एक दिवस लांबणीवर पडलेलें नसलें पाहिजे, असें मानण्याला आणखी एक अंतर्गत प्रमाण पुढें आणतां येण्यासारखें आहे. तें असें:-आठव्या अंकाच्या अखेरीस वसंतसेनेला मारून, शकार निघून गेल्यानंतर बौद्धमिक्षु झालेला संवाहक तेथें येतो. आणि वाळलेल्या पानांच्या राशीवर आपली छाटी वाळत घालीत असतां त्याला वसंतसेनेचा हात बाहेर आलेला दिसतो. तो वसंतसेनेला ओळखतो. वसंतसेना शुद्धीवर येते. आणि तिला हुशारी वाटल्यानंतर तो तिला तिच्या घराकडे पोंचविण्याकरितां जात असतां वाटेमध्ये लोकांची गर्दी पाहून हें काय आहे, याची चौकशी करीत असतां आर्थ चारुदत्त वसंतसेनेच्या वधानिमित्त वधस्तंभाकडे नेला जात आहे, असें त्याला कळतें. या बौद्धमिक्षूच्या हकीकतीच्या क्रमावरूनही

वसंतसेनेचा आठव्या अंकांतील वध आणि चारुदत्ताचें शूलारोपण यांच्यामध्ये एक किंवा दोन दिवसांचा अवधि लोटला असेल, हें शक्य दिसत नाही. आठव्या अंकाच्या अखेरीसच—म्हणजे दशमीच्या—म्हणजे पांचव्या दिवशींच्या—दुपारीच जी वसंतसेना शुद्धीवर आली, ती तेव्हांपासून (कित्येकांच्या म्हणण्याप्रमाणें) एक किंवा दोन दिवसांनी चारुदत्ताला वधस्तंभाकडे नेण्याची वेळ येईपर्यंत मध्यंतरी होती कोठें, व करीत होती काय ? “ ह्या जवळच्या विहारामध्ये माझी एक धर्मभगिनी आहे, त्या ठिकाणीं जाऊन तुझ्या मनाला स्वस्थता वाटली म्हणजे, हे उपासिके वसंतसेने, तुला आपल्या घरीं जातां येईल,” असें त्या बौद्धभिक्षूनें आठव्या अंकाच्या शेवटीं वसंतसेनेला म्हटलें आहे, हें खरें आहे. परंतु त्यावरून ती एक किंवा दोन दिवस त्या भिक्षूच्या मठामध्येच राहिली होती, असें कोणाला म्हणतां यावयाचें नाही. आणि इतके दिवस तेथें राहण्याचें तिला कारणही नाही. मनाला स्वस्थता वाटल्याबरोबर तिला तेथून निघण्याला काय हरकत होती ? आणि जी मूर्च्छेंतून उठल्याबरोबर आपल्या पायांवर उभी राहण्याइतकी हुषार झाली, (कारण, त्या बौद्धभिक्षूनें तिला हस्तावलंब देणें हें त्याच्या संप्रदाया-विरुद्ध होतें; आणि म्हणूनच जवळच्या एका वेलीला धरून उठण्याविषयीं त्यानें तिला सांगितलें आहे;) ती आपला वाडा उज्जयिनीतल्या उज्जयिनीमध्ये असतां त्या भिक्षूच्या मठामध्ये उगीच एक दोन दिवस बसून काढील, हें संभवत नाही. बरें, यदाकदाचित् ती एक दोन दिवस त्या मठामध्ये राहिली, अशीही क्षणभर कल्पना केली, तरी अशा अशा कारणामुळें ती अमुक अमुक ठिकाणीं राहिलेली आहे, असा एखादा निरोप ती आपल्या आईला किंवा आपल्या प्रिय चारुदत्ताला इतक्या अवधीत पाठविल्याशिवाय स्वस्थ राहिल, हें तरी कधी संभवतें काय ? तेव्हां या सर्व असंभाव्य गोष्टी टाळण्याकरतां त्या भिक्षूच्या मठामध्ये फार वेळ न थांबतां ताबडतोब त्याच दिवशीं संध्याकाळच्या सुमाराला त्या भिक्षूला बरोबर घेऊन वसंतसेना चारुदत्ताच्या घराकडे येण्याकरितां निघालेली असली पाहिजे, अशी कल्पना करण्याशिवाय दुसरें गत्यंतरच नाही.

(३) वरील गोष्टीच्या दृढीकरणासाठीं आणखी एक प्रत्यंतर असें आहे कीं, शकाराचा स्थावरक चेट हा आठव्या अंकांतील वसंतसेनेच्या वधाची इकीकत जाणत होता. व तो कदाचित् आपल्या विरुद्ध साक्ष देईल या

भीतीने शकारानें त्याला आपल्या वाढ्याच्या बालाग्रप्रतोलिकेमध्ये कोंडून ठेविलें होतें. पुढें चारुदत्ताला शिक्षा होऊन वधस्तंभाकडे नेत असतां रस्त्यावरील चांडालांनीं पिटलेल्या दवंडीचा गलबला ऐकून निरपराधी चारुदत्ताला सोडविण्याच्या हेतूनें माडीवरून उडी टाकून रस्त्यावर आलेला चेट खरी हकीकत त्या चांडालांना सांगते वेळीं असें म्हणतो कीं:—“अस्तीदानीं मया पापेन प्रवहणपरिवर्तेन पुष्पकरंडकजीर्णोद्यानं वसंतसेना नीता ।” इत्यादि या वाक्यांतील “इदानीम्” हा शब्द फार महत्त्वाचा आहे. त्याच्या म्हणण्याचा रोख असा दिसतो कीं, “आतां इतक्यांत मी वसंतसेनेला गाडीच्या अदलाबदलीमुळे पुष्पकरंडकजीर्णोद्यानानं नेलें.” आठव्या अंकांत वसंतसेनेला मारल्यानंतर एक किंवा दोन दिवसांनीं चारुदत्ताला वधस्तंभाकडे नेणाऱ्या चांडालांना हकीकत सांगतांना स्थावरक चेटानें “इदानीम्” (आतां) हा शब्द कधीही वापरला नसता. पण तो ज्या अर्थी “इदानीम्” हा शब्द वापरीत आहे, त्या अर्थी आठवा, नववा, दहावा हे सगळे अंक एकाच दिवशीं घडून येत असले पाहिजेत, याच्याबद्दल बिलकूलच शंका उरत नाही.

नववा आणि दहावा अंक यांच्या दरम्यान एक दिवस गेला असल्याची कल्पना रायडरसाहेबांनीं केलेली असल्याचें पूर्वी सांगितलेंच आहे. पण या कल्पनेला बाध आणणारी अशीही कांहीं प्रमाणे नवव्या आणि दहाव्या अंकांत सांपडतात. तीं अशीं:—नवव्या अंकाच्या शेवटीं चारुदत्ताला वधाची शिक्षा सांगण्यांत आल्यानंतर चारुदत्त विदूषकापाशीं अशी प्रार्थना करतो कीं, माझा मुलगा रोहसेन याला पहाण्याची मला इच्छा झाली आहे, तेव्हां त्याला आणून तूं मला भेटव. असें चारुदत्तानें विदूषकाला सांगितल्यानंतर ते चांडाळ येऊन चारुदत्ताला वधस्तंभाकडे दहाव्या अंकांत नेत आहेत, व ते त्याला रस्त्यांतून नेत असतांना मध्येच विदूषक रोहसेनाला आणून चारुदत्ताशीं भेटवीत आहे, अशी ही एकंदर गोष्ट आहे. आतां आपल्या पुत्राची आणि आपली एकदां भेट करून देण्याविषयीं चारुदत्तानें ज्या आपल्या प्रिय मित्राला एवढ्या कळकळीनें आणि तांतडीनें सांगितलें, तो विदूषक मध्यंतरीं एक दिवस स्वस्थ बसून मग दुसऱ्या दिवशीं सावकाशपणानें रोहसेनाला घेऊन चारुदत्ताकडे येईल, हें संभवत नाही. तो ताबडतोब त्याच वेळीं रोहसेनाला घेऊन परत आला असला पाहिजे, हें

उघड आहे. तसेंच नवव्या अंकाच्या शेवटी चारुदत्त आपल्या बायकोच्या आणि मुलाच्या संबंधाने विदूषकाजवळ सर्व निरवानिरव करित आहे. त्यावरून सुद्धा वरील अनुमानालाच बळकटी येते. शिवाय, “विषसलिलतुलाग्निप्रार्थिते मे विचारे क्रकचमिह शरीरे वीक्ष्य दातव्यमद्य” या चारुदत्ताच्या श्लोकांतील ‘अद्य’ हें पदही तोच अर्थ द्योतित करतें. आणखी असेही एक पाहिलें पाहिजे कीं, चारुदत्ताला चांडाळांच्या हवाली करण्याविषयी जर नवव्या अंकाच्या शेवटी हुकूम झालेला आहे, तर दुसऱ्या दिवशी त्याला वधस्तंभाकडे न्यावें अशा प्रकारच्या एखाद्या स्पष्टोच्चारित आज्ञेच्या अभावीं ते त्याला त्याच दिवशी वधस्थानाकडे नेणार, हेंही अगदी उघड आहे. त्यांनीं मध्यंतरी एक दिवस थांबावें काय म्हणून ?

आर्यक आणि शर्विलक

या वर दिलेल्या आनुमानिक प्रमाणांवरून सहाव्या अंकापासून दहाव्या अंकापर्यंतची सर्व गोष्ट दशमी म्हणजे पांचवा दिवस या एकाच दिवसांत घडून आलेली असली पाहिजे, असें दिसतें. व ह्या म्हणण्याला दुसऱ्याही कोणत्या गोष्टीचा कालदृष्ट्या विरोध येऊं शकत नाही. गोपालपुत्र आर्यक ह्याला पालक राजानें कारागृहांत टाकल्याची बातमी नवमीच्या म्हणजे चवथ्या दिवशी सकाळीं शर्विलकाला मदनिकेची प्राप्ति झाल्यानंतर लगेच कळते, आणि त्याच वेळीं मदनिकेला रेमिलाच्या घरीं पोहोचती करण्याची व्यवस्था करून आर्यकाची सुटका करण्याच्या उद्योगाला शर्विलक जातो. पुढें त्याच चवथ्या दिवशी रात्रीं मेघगर्जना, विजा, पाऊस, अंधकार, यांतून अभिसारिकेच्या वेषानें आलेल्या वसंतसेनेपाशीं एकीकडे चारुदत्ताचे प्रेमविलास चाललेले असतां त्याच वेळीं दुसरीकडे त्याच दुर्दिनाचा फायदा घेऊन बहुतकरून शर्विलक मेघांच्या गर्जनांमध्ये तुरुंगाचे दरवाजे फोडून पावसाच्या निबिड अंधकारांमधून आर्यकाला मुक्त करण्याच्या कामांत गुंतलेला असावा ! परंतु आर्यकाला नुसता बंधमुक्त करून शर्विलकाचें काम संपलें नव्हतें. त्याला पालक राजाचा वधही करावयाचा होता. आणि बहुतकरून दशमीच्या पांचव्या दिवशी सकाळीं पुष्पकरंडकजीणोंद्यानांत चारुदत्त आणि आर्यक यांची सातव्या अंकांतील भाषणे

चालली असतां तेव्हांपासून संध्याकाळी यशवाटस्थानामध्ये पालक राजाचा वध होईपर्यंत शर्विलक याच राज्यक्रांतीच्या उद्योगामध्ये गुंतलेला असला पाहिजे. आणि गोपालदारकाला तुरुंगांतून सोडवून पालक राजाचें असें अपथ्य केल्यानंतर मध्यंतरी फार दिवस जाऊं न देतां शक्य तितक्या लवकर पालक राजाचा खून करून इष्ट ती राज्यक्रांति घडवून आणणेच शर्विलकाला अवश्य होतें. आणि या दृष्टीनेंही दशमीच्या, म्हणजे पांचव्या दिवशींच संध्याकाळी पालकाचा वध झालेला असला पाहिजे, असें दिसतें. सारांश, आर्यक आणि शर्विलक यांच्या या गोष्टींतील कालक्रमही चारुदत्त आणि वसंतसेना यांच्या गोष्टींतील पांचव्या दिवसाच्या कल्पनेला विरोधी नसून उलट अनुकूलच आहे.

वीरकाची उलट साक्ष

सहाव्या अंकापासून दहाव्या अंकापर्यंतची गोष्ट याप्रमाणें दशमीच्या म्हणजे पांचव्याच दिवशी घडून आली असली पाहिजे, हें वर दिलेल्या एकंदर प्रमाणांवरून इतक्या निःसंशय रीतीनें सिद्ध होत आहे की, प्रत्यक्ष शकार जरी असें म्हणेल की, मी आपली फिर्याद अधिकरणिकाकडे सहाव्या दिवशीं दिली होती, आणि प्रत्यक्ष चारुदत्त जरी असें म्हणेल की, मला सहाव्या किंवा सातव्या दिवशींच वधस्तंभाकडे नेत होते, तरी त्यांच्यावर देखील कोणी विश्वास ठेवणार नाही. कारण, अंतर्गत पुराव्याविरुद्ध कोणीही कांहीं बोलूं लागला, तरी त्याच्यावर कोण विश्वास ठेवणार ? मग एखादा वीरकासारखा तामसी शिपाई पुढें येऊन—

पादप्रहारपरिभवविमाननाबद्धगुरुकवैरस्य ।

अनुशोचत इयं कथमपि रात्रिः प्रभाता मे ॥

या आर्येत्त्याप्रमाणें भलतेंच बोलूं लागला, तर त्याच्या असंबद्ध भाषणावर कोणाचीच श्रद्धा बसणार नाही, हें तर सुतरामच सिद्ध आहे. सहाव्या अंकांत, म्हणजे दशमीच्या—अगर पांचव्या दिवसाच्या—सकाळीं, ज्या चारुदत्ताच्या गाडींत आर्यक बसून आला होता, ती गाडी चंदनकानें तपासून जाऊं देण्याविषयी हुकूम केला असतांही फिरून ती गाडी स्वतः तपा-

सण्याविषयी जेव्हां वीरक आग्रह धरू लागला, तेव्हां त्याच्याशी भांडण करून त्याला लाथ मारून चंदनकानें ज्या वीरकाला घालवून लाविलें, तो वीरक नवव्या अंकामध्ये व्यवहारमंडपांत चारुदत्ताची चौकशी चालली असतां तेथें येऊन म्हणतो कीं, “ काल चंदनकानें मला लाथ मारली, तो अपमान मला सहन होत नसल्याकारणानें ही गेली रात्र मी कशी तरी मोठ्या कष्टानें काढली व आतां प्रभात झाल्याबरोबर मी ही आपली फियार्द मांडण्याकरितां व्यवहारमंडपामध्ये आलों आहे.” या वीरकाच्या वाक्यावरून आठवा आणि नववा अंक यांच्या दरम्यान एक रात्र गेली असावी, अशी चुकीची कल्पना करण्याकडे आतांपर्यंतच्या बहुतेक टीकाकारांची प्रवृत्ति झाली आहे; परंतु ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे कीं, हा वीरक स्वतः चुकला आहे, आणि त्यानें आपल्याबरोबर दुसऱ्याही बिचाऱ्यांना चुकविलें आहे ! वीरकाचें हें वरील बोलणें अगदींच विसंगत आहे. मृच्छकटिकांतील सर्व पात्रें सहाव्या अंकापासून दहाव्या अंकापर्यंतची सगळी गोष्ट एकाच पांचव्या दिवशीं झाली, असें म्हणत असतां हाच एकटा जर मध्ये एक दिवस जास्त मागूं लागला, तर तो याला कोण देणार ? आणि याला मध्ये हा एक दिवस अथवा एक रात्र तरी कशाला पाहिजे होती ? “ अरे अहं त्वया विश्वस्तो राजाज्ञप्ति कुर्वन्सहसा केशेषु गृहीत्वा पादेन ताडितः । तच्छृणु रे । अधिकरणमध्ये यदि ते चतुरंगं न कल्पयामि तदा न भवामि वीरकः । ” असे गवौक्तीचे शब्द सहाव्या अंकांत—म्हणचे पांचव्या दिवशीं सकाळीं बोलून आणि अधिकरणांत फियार्द करण्याची धमकी देऊन जो वीरक निघाला, तो त्याच दिवशीं आणि त्याच आवेशात अधिकरणाकडे दुपारच्या वेळीं कसा गेला नाहीं ? आणि जो आपल्या शत्रूवर इतका रागावून गरम झाला होता, तो आपल्या घरीं जाऊन एक रात्रभर थंड होत स्वस्थ कसा बसला ? वस्तुतः असें कांहीं नसून तो पांचव्या दिवशीं दुपारींच न्यायमंडपामध्ये गेलेला असला पाहिजे. कारण पांचव्या दिवशीं चारुदत्ताची चौकशी झाली हें जर निर्विवाद आहे, तर हा साक्षीदार सहाव्या दिवशीं म्हणजे एक दिवस पाठीमागून कचेरीत जाऊन उपयोग काय ? तेव्हां वीरकाच्या या भाषणामध्ये कांहीं तरी दोष असला पाहिजे, किंवा हल्लीं उपलब्ध असलेला पाठ अशुद्ध असला पाहिजे, किंवा कदाचित् ग्रंथकाराचें या मुद्द्याकडे विशेष

लक्ष पोंचलेलें नसेल. परंतु जेथें अनेक प्रमाणें एका बाजूला असतात आणि एखादेंच प्रमाण त्यांच्या विरुद्ध असतें, तेथें त्यांच्या बलाबलाचा विचार करून जें एकटें प्रमाण असेल तें दूषित झालेलें आहे असें समजावें, असा मीमांसेचा जो सामान्य नियम आहे, त्याला अनुसरूनच या ठिकाणी ही व्यवस्था लाविली पाहिजे.

‘पुरा’ या शब्दाचा प्रयोग

सहाव्या अंकापासून दहाव्या अंकापर्यंतची सर्व गोष्ट एकाच पांचव्या दिवसामध्ये घडून आलेली असली पाहिजे, या कल्पनेला प्रतिरोध करणारें असें आणखीही एक वचन उपलब्ध होतें. त्याचा आपण थोडा विचार करूं. आर्यकानें पालक राजाचा विध्वंस केल्याची बातमी दहाव्या अंकाच्या शेवटीं शर्विलक येऊन चारुदत्ताला सांगतांना असें म्हणतो कीः—

त्वद्धानं यः समारुह्य गतस्त्वां शरणं पुरा ।

पशुवद्वितते यज्ञे हतस्तेनाद्य पालकः ॥

या श्लोकांत ‘पुरा’ हा शब्द फार वाईट पडलेला आहे. कारण हा पांचव्या किंवा सहाव्या कोणत्याच दिवसाच्या कल्पनेला अनुकूल नाही. दहावा अंक (कित्येकांच्या म्हणण्याप्रमाणें) सहाव्या दिवशीं घडून येत आहे असें जरी क्षणभर मानलें, तरी आदल्याच दिवशीं जो आर्यक चारुदत्ताच्या गाडींत बसून त्याच्याकडे आला, तो ‘पुरा’ म्हणजे कित्येक पुष्कळ दिवसांपूर्वी केव्हां तरी एकदां त्याच्याकडे आला होता, असें म्हणणें हे अगदींच अयोग्य आहे. परंतु वास्तविक पाहतां चारुदत्त आणि आर्यक यांची भेट आदल्या दिवशींही झालेली नसून त्याच दिवशीं सकाळीं झालेली होती, आणि या दृष्टीनें तर ‘पुरा’ हा शब्द सुतरामच अयोग्य आहे. तेव्हां येथेही कांहीं तरी अपपाठ प्रचारांत आलेला असावा. किंवा दुसराही एक मार्ग आहे. क्रियेचें निकटागामित्व दाखविण्याकरितां ‘पुरा’ या शब्दाचा एक प्रयोग होत असतो. त्यापैकी आगामित्वाचा अंश सोडून देऊन लक्षणेनें निकटत्व मात्र दाखविण्याकरितां हा ‘पुरा’ शब्दाचा प्रयोग केलेला आहे असें मानणें शक्य असेल, तर वरील सर्व अडचणी दूर होतात. कारण, मग ‘पुरा’ म्हणजे नुकताच जो तुझ्या गाडींत बसून तुझ्याकडे

आला होता, त्या आर्यकानें पालकाला मारिलें आहे, असा अर्थ होतो. आणि हा अर्थ सर्वथैव अदोष आणि अनुकूल असाच होतो.

याप्रमाणें या सर्व साधकबाधक प्रमाणांचा विचार करून पाहिलें असतां असेंच निष्पन्न होतें कीं, सहाव्या अंकापासून दहाव्या अंकापर्यंतची गोष्ट एकाच—म्हणजे—पांचव्या दिवसांतच झालेली असली पाहिजे, आणि सगळ्या नाटकांतील गोष्ट चार किंवा सहा दिवसांत झालेली नसून पांच दिवसांतच आटपलेली असली पाहिजे. परंतु पहिल्या आणि तिसऱ्या अंकांतील चंद्रवर्णनाचा विरोध एखाद्या चांगल्या पाठांतरानें दूर झाला नाही, किंवा तो कविबहुमानमूलक दृष्टीनें सहृदयतेला तसाच सह्य झाला नाही, तर पहिला आणि तिसरा या अंकांच्या दरम्यान एका पंधरवड्याची जास्त अवधि कल्पिली पाहिजे, याचें दिग्दर्शन वर केलेलेंच आहे.

अवांतर तुलना

भासकवीच्या चारुदत्त नाटकावरून आपलें मृच्छकटिक नाटक बनवितांना शूद्रकानें जे फेरफार केले आहेत, त्यांची मूळ रचनेशीं तुलना करून पहातां त्यापासून काय निष्पन्न होतें, याच्याविषयीं विचार करीत असतां पहिल्या प्रथम तिथीची कल्पना जी ठळक रीतीनें पुढें येते, तिच्यासंबंधानें व तिजवरून सुचलेल्या संबंध मृच्छकटिक नाटकांतील कालावधीसंबंधानें येथपर्यंत विवेचन झालें. आतां दुसऱ्या कांहीं किरकोळ बाबतींमध्ये या दोन कवींची आपण तुलना करून पाहूं.

अंक १

भास

सूत्र०:—किंनामधेय आर्याया उपवासः ।

नटी:—अभिरूपपतिर्नाम ।

सूत्र०:—किमन्यजात्याम् ।

नटी:—आम ।

शूद्रक

सूत्र०:—किंनामधेयोऽयमुपवासः ।

नटी:—अभिरूपपतिर्नाम ।

सूत्र०:—आर्ये ऐहलौकिकोऽथवा

पारलौकिकः ।

नटी:—आर्य पारलौकिकः ।

सूत्र०:-सर्वे तावत् तिष्ठतु । को
निवदानिमार्याया उपवासस्योपदेशि-
कः ।

नटी:-अनेन वीरवस्यकेन चूर्ण-
गोष्ठेन

सूत्र०:-साधु चूर्णगोष्ठ साधु ।

सूत्र०:-प्रेक्षंतां प्रेक्षंतामार्यामिश्राः ।
मदीयेन भक्तपरिव्ययेन पारलौकिको
भर्तान्विध्यते ।

नटी:-आर्य प्रसीद प्रसीद । त्व-
मेव मम जन्मांतरेऽपि भर्ता भवि-
ष्यसीत्युपोषितास्मि ।

सूत्र०:-अयमुपवासः केनोपदिष्टः ।

नटी:-आर्यस्यैव प्रियवयस्येन चूर्ण-
वृद्धेन ।

सूत्र०:-आः दास्याः पुत्र चूर्ण-
वृद्ध कदा नु खलु त्वां कुपितेन राज्ञा
पालकेन नववधूकेशकलापमिव ससु-
गंधं छेद्यमानं प्रेक्षिष्ये ।

वरील या दोन उताऱ्यांच्या तुलनेवरून असें दिसून येईल कीं, मुळांतील मुग्ध विनोद शूद्रकानें स्पष्ट करून फारच चांगला खुलवून दाखविला आहे. तसेंच असलें व्रत सांगणाऱ्या चूर्णवृद्धावर शूद्रकाचा सूत्रधार जो रागावला आहे, तें रागावणें अगदीं यथायोग्य आहे व त्या रागाच्या आवेशांतच सूत्रधाराच्या तोंडून शूद्रकानें पालकं राजाचा वगैरे जो उल्लेख आणिलेला आहे, त्यांतही त्याचें कौशल्य फार चांगलें दिसून येतें.

भास

विदू०:-आसमुद्रयानविपन्नविभवस्य
बहुलपक्षचंद्रस्य ज्योत्स्नापरिक्षय इव
भवत एव रमणीयोऽयं दरिद्रभावः ।

येथें भासाच्या 'आसमुद्रयानविपन्नविभवस्य' या विशेषणाच्या जागी 'प्रणयिजनसंक्रामितविभवस्य' हें विशेषण घालण्यांत शूद्रकानें जी मार्मिकता दाखविली आहे, तिचें आलंकारिक महत्त्व मार्मिकांच्या लक्षांत आल्या-
वांचून रहाणार नाही.

शूद्रक

विदू०:-प्रणयिजनसंक्रामितविभवस्य
सुरजनपीतशेषस्य प्रतिपच्चंद्रस्येव
परिक्षयोऽप्यधिकतरं रमणीयः ।

‘दारिद्र्यात्पुरुषस्य बांधवजनो वाक्ये न संतिष्ठते’ हा एक चांगल्या-पैकी श्लोक आहे. ‘सत्यं न मे विभवनाशकृतास्ति चिंता’ या श्लोकाच्या पुढे ‘दारिद्र्याद् ह्रियमेति’ इत्यादि श्लोक मृच्छकटिकांत जेथे आहे, तेथे भासाने हा चांगला श्लोक उगीच घालून ठेविलेला आहे. परंतु शूद्रकाने त्याला तेथून उचलून दुसरीकडे नेऊन त्याचा जास्त चांगला उपयोग केला आहे. चारुदत्ताचा जप झाल्यानंतर मातृदेवतांचा बलि बाहेर नेऊन ठेवण्या-विषयी चारुदत्त विदूषकाला सांगत असतां ‘मी जाणार नाहीं’ असे जेव्हां तो उत्तर देतो, तेव्हा तेथे शूद्रकाने हा श्लोक चारुदत्ताच्या तोंडीं घातला आहे. आणि हे स्थळ त्या श्लोकांतील पहिल्या चरणाला किती तरी अनुरूप आहे !

अशीच गोष्ट दुसऱ्याही एका श्लोकासंबंधाने झालेली आहे. ‘विभवानुवशा भार्या समदुःखसुखो भवान् । सत्यं च न परिभ्रष्टं यद् दरिद्रेषु दुर्लभम् ॥’ हा श्लोक चारुदत्त आणि विदूषक यांचे पहिल्या अंकांतील दारिद्र्याचे जे सामान्य संभाषण चालले आहे, त्यांत उगीच कोठे तरी एका ठिकाणी भासाने घालून ठेविला आहे. परंतु आतां शूद्रकाकडे पहा. तिसऱ्या अंकांत चोरी झाल्यानंतर जेव्हां धूतेने आपली रत्नमाला चारुदत्ताला दिली, तेव्हां त्याला असे वाटले कीं, बायकोचे द्रव्य घेण्यापर्यंत आपली पाळी आली, तेव्हां आतां मात्र मी खरा दरिद्री झालों; पण फिरून दुसऱ्या बाजूने पाहतां त्याला लगेच असे वाटले कीं, छेः ! मी दरिद्री नाहीं; जसा प्रसंग येईल तशी वागणारी स्त्री मला मिळाली आहे; तसेंच वसंतसेनेच्या दागिन्यांचा मोबदला या रत्नमालेच्या योगाने आपल्याला परत देतां येण्यासारखा असल्या-कारणाने सत्यापासून भ्रष्ट होण्याचीही आतां भीति उरली नाही; व अशी जर स्थिति आहे, तर मग मी खरोखरच दरिद्री नाहीं, असे मानून—

विभवानुगता भार्या सुखदुःखसुदृढवान् ।

सत्यं च न परिभ्रष्टं यद्दरिद्रेषु दुर्लभम् ॥

असे शूद्रकाचा चारुदत्त मोठ्या अभिमानाने म्हणतो. भार्या विभवानुगत आहे अशी रत्नमालेवरून प्रचीति आल्यावर आणि सत्यपरिभ्रंश होण्याची सा. सं....९

भीति राहिली नाही अशी खात्री झाल्यावर मग हा श्लोक उपयोगांत आणण्यांत जें स्वारस्य आहे, तें भासाच्या पहिल्या अंकांतील अप्रासंगिक स्थळीं मुळींच नाही.

चारुदत्त आणि विदूषक यांचें दारिद्र्यासंबंधाचें प्रास्ताविक सामान्य संभाषण झाल्यानंतर शकार, वसंतसेना, वगैरेंचा प्रवेश सुरू होतो, तो सुरू होऊन वसंतसेना चारुदत्ताच्या घरांत शिरेपर्यंत चारुदत्ताला भासाने रंग-भूमीवर उगीच रिकामे बसवून ठेविलें आहे. परंतु शूद्रकानें या ठिकाणीं भासापेक्षां जास्त कुशलता प्रदर्शित केली आहे. शूद्रकाचा चारुदत्त आधीं एकदां विदूषकाला बळी बाहेर नेऊन ठेवण्याविषयी सांगतो, तेव्हां विदूषक म्हणतो कीं, या संध्याकाळच्या वेळीं रस्त्यांतून गणिका, विट, व चेट, राजवल्लभ, इत्यादि अनेक प्रकारचे लोक हिंडत असतात, तेव्हां मी जाणार नाहीं. या वाक्याच्या द्वारानें शूद्रकानें वसंतसेना, शकार, विट व चेट, यांचा प्रवेश पर्यायाने सूचित केला आहे. भासाच्या कृतीत यांच्याबद्दल अशी पूर्व सूचना मुळींच नाही. मृच्छकटिकांतील चारुदत्त 'भवतु तिष्ठ तावदहं समाधिं निर्वर्तयामि।' असें म्हणून समाधि लावून बसतो, आणि त्याच्या समाधीच्या वेळांत वसंतसेना, शकार, वगैरेंचा प्रवेश होऊन तो प्रवेश संपण्याच्या सुमारास आपली समाधि उतरून बळी बाहेर नेऊन ठेवण्याच्या आपल्या पूर्व संभाषणाला चारुदत्त फिरून सुरुवात करतो. अशा रीतीनें शूद्रकानें या ठिकाणीं दोन गुण साधले आहेत.

भास

गणिका:- पल्लवक ! पल्लवक !
परभृतिके ! परभृतिके ! मधुकरक !

शूद्रक

वसन्त०:- पल्लवक ! पल्लवक !
परभृतिके ! परभृतिके !

मधुकरक ! शारिके ! शारिके ! हा
धिक् ! नष्टो मे परिजनः । अत्र स्वय-
मेवात्मा रक्षितव्यः ।

शकारः— (सभयम्) भाव भाव
मनुष्या मनुष्याः ।

विटः— न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

वसन्तः— माधविके माधविके ।

विटः— (सहासम्) मूर्ख परि-
जनोऽन्विष्यते ।

शकारः—भाव भाव स्त्रियमन्विच्छ-
ति ।

विटः— अथ किम् ।

शकारः— स्त्रीणां शतं मारयामि ।
शूरोऽहम् ।

वसन्तः— हा धिक् हा धिक् कथं
परिजनोऽपि परिभ्रष्टः । मयात्मा
स्वयमेव रक्षितव्यः ।

वर दिलेल्या भासाच्या एका वाक्याचे लहान लहान तुकडे पाहून
आणि त्यांच्या मधून मधून शकार व विट यांचीं प्रश्नोत्तरं घालून शूद्रकाने
येथील हास्यरस किती उत्कृष्ट रीतीने वाढविला आहे, हे या तुलनेवरून
कोणाच्याही लक्षांत येण्यासारखे आहे.

भास

शकारः— भाव ! नष्टा नष्टा ।

विटः— कथं नष्टा । अन्विष्यताम-
न्विष्यताम् ।

शकारः— भाव न दृश्यते ।

विटः— हन्त वंचिताः स्मः । वस-
न्तसेने ! उपलब्धेदानीमसि ।

शूद्रक

शकारः— भाव भाव अन्विष्यामि
वसन्तसेनिकाम् ।

विटः— काणेलीमातः अस्ति किंचि-
न्चिन्हं यदुपलक्षयसि ।

शकारः— भाव भाव किमिव ।

विटः— भूषणशब्दं सौरभ्यानुविद्धं
मात्यगंधं वा ।

कामं प्रदोषतिमिरेण न दृश्यसे त्वं
सौदामनीव जलदोदरसन्निभः ।
त्वां सूचयिष्यति हि वायवशोपनी-
तो गन्धश्च शब्दमुखराणि च
भूषणानि ॥

शकारः—शृणोमि माल्यगन्धम् ।
अन्धकारपूरितया पुनर्नासिकया न
सुव्यक्तं पश्यामि भूषणशब्दम् ।

विटः—(जनान्तिकम्) वसन्तसेने
कामं प्रदोषतिमिरेण न दृश्यसे त्वं
सौदामिनीव जलदोदरसन्धिनीना ।
त्वां सूचयिष्यति तु माल्यसमुद्भ-
वोऽयं गन्धश्च भीरु मुखराणि च
नूपुराणि ॥ श्रुतं वसन्तसेने ।

वसन्तः—(स्वगतम्) श्रुतं गृहीतं
च । (नाट्येन नूपुराण्युत्सार्य माल्यानि
चापनीय)

येथील 'कामं प्रदोषतिमिरेण' या श्लोकांतील सुंदर कल्पना मूळची भासाची खरी; पण तिचें सौंदर्य शूद्रकानें किती तरी जास्त खुलवून दाखविलें आहे. आणि तसें करतांना शकाराच्या विनोदाला आणखी एक अप्रतिम प्रसंग उत्पन्न करून दिला आहे, तो वेगळाच.

वसंतसेना चारुदत्ताच्या घरांत शिरून रदनिका रस्त्यांत आल्यानंतर वसंतसेनेला शोधीत असलेला शकार रदनिकेला धरण्याच्यापूर्वी वसंतसेना म्हणून एकदां विटाला धरतो, एकदां आपल्या चेटाला धरतो, वगैरे जो अत्यंत हास्यरसोत्पादक प्रसंग मृच्छकटिकमध्ये दिसून येतो, तो भासकवीच्या नाटकांत मुळीच नसून ही विनोदाची अवर्णनीय कल्पना शूद्रकानें नवीन उपयोगांत आणली आहे. यावरून शूद्रकाचें कल्पनाचातुर्य आणि विनोद-प्रियत्व फारच चांगलें व्यक्त होतें.

अंक २

दुसऱ्या अंकाच्या प्रारंभी वसंतसेना आणि तिची चेटी यांचें

संभाषण चाललेलं आहे. त्यांत वसंतसेनेचं कोणावर प्रेम बसलं आहे, हा प्रश्न निघाला असतां पुढीलप्रमाणें प्रश्नोत्तरें होतातः—

भास

गणिकाः— किं त्वं कामदेवानुयाने नागतासि ?

चेटीः— नन्वागतास्मि !

गणिकाः— केनोदासीनं मंत्रयसे ?

चेटीः— भणतु भणत्वज्जुका भणतु ।

गणिकाः— हंजे श्रुणु तावत् । अस्ति सार्थवाहपुत्रश्चारुदत्तो नाम ।

शूद्रक

वसंतः— हंजे त्वं मया सह कामदेवायतनोद्यानं गतासीः ।

मदः— आर्ये गतास्मि ।

वसंतः— तथापि मामुदासीनेव पृच्छसि ।

मदः— ज्ञातम् । किं स एव येनार्या शरणागताभ्युपपन्ना ।

वसंतः— किं नामधेयः खलु सः ।

मदः— स खलु श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति ।

वसंतः— अयि । नामास्य पृष्टासि ।

मदः— स खलु आर्ये सुगृहीतनामधेय आर्यचारुदत्तो नाम ।

भासानें चारुदत्ताचें नांव वसंतसेनेच्या तोंडून एकदम उच्चारविलें असल्यामुळें त्यांत कांहीं रसोत्पत्ति होत नाही; परंतु शूद्रकानें तसें केलें नाहीं. शूद्रकाची वसंतसेना चारुदत्ताचें नांव ऐकण्याविषयीं मनांतून उत्सुक आहे—तें नांव ती आपल्या मनामध्ये कदाचित् म्हणतही आहे. परंतु विनयामुळें तें नांव स्वतः मोठ्यानें उच्चारण्याला ती तयार नसून तें मदनिकेनें उच्चारिलेलें आपण ऐकावें अशी ती इच्छा करते. परंतु तिची उत्सुकता जास्त वाढविण्याकरितां मदनिकेला त्याचें नांव विचारलें असतांही तो श्रेष्ठिचत्वरामध्ये राहतो असेंच ती सांगते, आणि असे आढेवेढे घेऊन अखेरीस ती चारुदत्ताचें नांव घेते ! अशा रीतीनें ह्या सगळ्या संवादामध्ये शूद्रकानें फारच मौज केलेली आहे.

वरच्यासारखाच आणखी एक प्रसंग ह्याच दुसऱ्या अंकाच्या शेवटीं आलेला आहे. एका हत्तीच्या तडाक्यांतून एका बौद्ध परिव्राजकाला वसंत-सेनेच्या एका चेटानें सोडविल्याबद्दल त्याला चारुदत्तानें आपल्या अंगावरील पहिल्या अंकांतील जातीकुसुमवासित प्रावारक बक्षीस दिला. तो घेऊन आपल्या शौर्याची हकीकत सांगण्याकरितां तो चेट वसंतसेनेकडे आला असतां पुढील संवाद झालेला आहे:—

भास

गणिका:— को नु खल्वार्याचारु-
दत्तस्य गुणाननुकरोति ?

चेटी:— अज्जुके, ममापि कौतूहल-
मस्ति । कोऽनु खल्वेषः ।

गणिका:— केनापि साधुना पुरुषेण
भवितव्यम् ।

चेटी:— साधु पृच्छ्यतां तावत् ।

गणिका:— हञ्जे ! एकपुरुषपक्ष-
पातिता सर्वगुणान्दन्ति ।

चेटी:— भद्र अस्य नाम त्वं जानासि

चेट:— न खलु जानामि ।

गणिका:— अतिलघु त्वया कृतम्

शूद्रक

वसं०:— कर्णपूरक जानीहि तावत्
किमेष जातीकुसुमवासितः न वेति ।

कर्ण०:— आर्ये, मदगन्धेन सुष्ठु तं
गंधं न जानामि ।

वसं०:— नामापि तावत् प्रेक्षस्य ।

कर्ण०:— इदं नाम आर्यैव वाचयतु ।

वसं०:— आर्यचारुदत्तस्य (इति
वाचयित्वा सस्पृहं गृहीत्वा प्रावृणोति)

भासपेक्षां शूद्रकानें या ठिकाणीं जास्त काय विदग्धता दाखविली आहे, हें कोणाही रसिक वाचकाच्या तेव्हांच लक्षांत येईल.

याप्रमाणें चारुदत्त आणि मृच्छकटिक या दोन नाटकांची तुलना करून पहातां त्यांत जें विशेष महत्त्वाचे फरक दिसले, त्यांपैकीं कांहीं वर नमूद केले आहेत. त्यांवरून असें दिसून येतें कीं, भासाच्या कृतीमध्ये शूद्रकानें बऱ्याच चांगल्या नवीन सुधारणा केल्या आहेत. ह्या जशा किरकोळ सुधारणा शूद्रकानें कांहीं कांहीं भाषणांतून केलेल्या आहेत, तशा गोष्टीच्या रचनेमध्येही त्यानें सुधारणा केल्या आहेत. परंतु चारुदत्त नाटकाचे चारच

अंक उपलब्ध झालेले असल्यामुळे या बाबतीमध्ये जास्त तुलना करून पाहण्याला मिळावी तितकी जागा मिळत नाही. म्हणून निरुपायास्तव हा विषय येथेच थांबविला पाहिजे.

चारुदत्त नाटकाच्या चार अंकांच्या पुढील अंक अनुपलब्ध अवस्थेत अस्तित्वांत असतील काय ?

आतां या भासकृत चारुदत्त नाटकासंबंधानें आणखी असाही एक नवीन प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, त्याचे हल्लीं जेवढे चार अंक उपलब्ध झालेले आहेत, तेवढ्याच चार अंकांमध्ये हें नाटक समाप्त झालेलें आहे, किंवा मृच्छकटिक नाटकाप्रमाणें असलेले याचे आणखी कांहीं पुढील अंक अनुपलब्ध अवस्थेमध्ये पडलेले असतील ? चारुदत्त नाटकाच्या फक्त दोनच हस्तलिखित प्रति सांपडलेल्या आहेत; आणि त्यांपैकीही फक्त एका प्रतीच्याच शेवटीं “अवसितं चारुदत्तम्” असें लिहिलेलें आहे. भासार्ची हल्लीं जीं नाटके प्रसिद्ध झालेली आहेत, त्यांपैकी कांहीं एक-दोन नाटकांखेरीज बाकी सर्व नाटकांच्या समाप्तीच्या समर्थी ‘अवसित’ हें पद भासानें घातलें आहे. तसेंच चारुदत्त नाटकाच्या चवथ्या अंकाच्या समाप्तीच्या सुमारास चेटीच्या तोंडीं “प्रिये मे अमृतांकनाटकं संवृत्तम्” असें जें वाक्य आहे, तेंही नाटकाच्या समाप्तीचें द्योतक असावें, असें दिसतें. परंतु या दोन गौण गोष्टी वगळून क्षणभर आपण बाजूला ठेविल्या, तर हें चारुदत्त नाटक येथेच संपलेलें असलें पाहिजे, असें निश्चयात्मक रीतीनें ठरविण्याला त्या नाटकामध्ये अंतर्गत प्रमाण काय बरें आहे ? असें प्रमाण सांपडत नाही. इतकेंच नव्हे, तर उलट हें नाटक पुढें चालविण्याचा कवीचा उद्देश असावा, असें सुचविणारी कित्येक तरी स्थळे या चारुदत्त नाटकांत दृष्टोत्पत्तीस येतात.

(१) चवथ्या अंकाच्या शेवटींच गणिका आणि चेटी यांच्या तोंडीं पुढील वाक्ये आहेत.

गणिकाः— एहीममलंकारं गृहीत्वार्थचारुदत्तमभिसरिष्यावः ।

चेटीः— अज्जुके ! तथा । एतत्पुनरभिसारिकासहायभूतं
दुर्दिनमुन्नमितम् ।

जर भासाला येथेच नाटक संपवावयाचें होतें, तर “हे दागिने घेऊन अभिसारिकेच्या वेषानें चारुदत्ताकडे जाऊं या;” आणि “अभिसरणाला अनुकूल असें दुर्दिन उत्पन्न झालें आहे,” हीं विधानें कशाला पाहिजे होती ?

(२) चवथ्या अंकाच्या शेवटीं भरतवाक्य नाहीं तें नाहींच; पण पुढें नाटक चालू असल्याचीं द्योतक अशीं वरच्याप्रमाणें भाषणें त्या अंकाच्या शेवटीं आलेलीं आहेत.

(३) याच संबंधाचें आणखी एक गमक दुसऱ्या अंकांतील संवाहक आणि चवथ्या अंकांतील सज्जलक यांच्या शेवटच्या भाषणामध्ये दृश्यमान होतें. संवाहकाला द्यूतकारांचें कांहीं देणें होतें, तें देऊन वसंतसेनेनें त्याच्यावर उपकार केले, तेव्हां आपणही कांहीं तरी प्रत्युपकार करावा, अशी इच्छा साहजिकपणेंच त्याच्या मनांत उत्पन्न झाली. परंतु वसंतसेनेला ती गोष्ट इष्ट नव्हती. तेव्हां “निपुणं खलु प्रत्याख्यातोऽस्मि । को हि नामात्मना कृतं प्रत्युपकारेण विनाशयति ।” असें म्हणून आपली इच्छा मनांतल्या मनांत दाखून ठेवून तो बिचारा संवाहक प्रव्रजित होण्याकरितां तसाच निघून गेला. मृच्छकटिक नाटकामध्ये पुढें बौद्ध भिक्षु झालेल्या संवाहकाला वसंतसेनेवर प्रत्युपकार करण्याची संधि आठव्या आणि दहाव्या अंकांत देण्यांत आलेली आहे. तसें कांहीं चारुदत्त नाटकाच्या कर्त्याला पुढें करावयाचें नसतें, तर या दुसऱ्या अंकांत या प्रत्युपकाराची गोष्ट काढून ठेवण्यांत तितकें स्वारस्य नसल्यामुळें त्यानें तसें केलें नसतें. यावरून पुढील गोष्ट वाढविण्याचा हेतु या वेळीं कवीच्या मनांत असावा, असें दिसतें.

(४) अशीच गोष्ट सलज्जकाचीही झालेली आहे. चवथ्या अंकांत वसंतसेना मदनिकेला सज्जलकाच्या स्वाधीन करते, त्या वेळीं आपणही याबद्दल वसंतसेनेचें कांहीं तरी कार्य केलें पाहिजे, असें सज्जलकाला वाटतें. परंतु—

नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तौ लभते फलम् ।

द्विषतामेव कालोऽस्तु योऽस्या भवतु तस्य वा ॥

असा पोक्त विचार मनामध्ये आणून वेळ येईल तेव्हां पाहूं असें म्हणून सज्जलकानें ही प्रत्युपकाराची कल्पना आपल्या पोटांत दाखून ठेविली.

भास कवीच्या कृतींतील या प्रसंगावरूनही असें दिसतें कीं, भासाच्या मनांतून या पेरून ठेवलेल्या बीजाला पुढें योग्य काळीं फळ आणून दाखवावयाचें असलें पाहिजे.

(५) चारुदत्त नाटकाच्या पहिल्या अंकांत नायकाच्या तोंडीं पुढीलप्रमाणें एक उत्कृष्ट श्लोक भासानें घातला आहे:—

दारिद्र्यात्पुरुषस्य बांधवजनो वाक्ये न संतिष्ठते
सत्त्वं हास्यमुपैति शीलशशिनः क्रान्तिः परिम्लायते ।
निर्वैरा विमुखीभवन्ति सुहृदः स्फीता भवन्त्यापदः
पापं कर्म च यत्परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते ॥

यांतील शेवटचा चरण इतका सूचक आहे कीं, त्यांतील कटाक्ष अत्यंत अरसिकांच्याही लक्षांत आल्यावांचून रहावयाचा नाही. हा चरण ज्यानें पहिल्या अंकांत घातला, त्याच्या डोक्यांत शकाराकडून वसंतसेनेचा वध आणि त्याच्या आरोपाची चारुदत्तावर शाबिदी, या भावी गोष्टींची कल्पना नसावी, असें मानणें फार दुर्घट आहे.

(६) चारुदत्त नाटकाच्या चवथ्या अंकामध्ये वसंतसेना आणि चेटी बोलत बसल्या असतां दुसरी एक चेटी येऊन वसंतसेनेला तिच्या आईचा म्हणून असा एक निरोप सांगते कीं, “बाहेर शकाराची गाडी आली आहे, व त्यानें पुष्कळ सुवर्णालंकारही पाठविले आहेत.” हा निरोप ऐकून वसंतसेना फार रागावते, व ज्या वेळीं चारुदत्ताकडे अभिसारिकेच्या वेषानें जावयाचें, त्या वेळीं मी दागिने घालीन, असें म्हणते. यावरून व याच अंकाच्या शेवटच्या अभिसरणाच्या व दुर्दिनाच्या उल्लेखावरून कवीच्या मनामध्ये दुर्दिनाभिसरणाच्या पांचव्या अंकाची बहुतेक तयारी झालेली असली पाहिजे, असें दिसतें; व शकाराच्या गाडीच्या आणि दागिन्यांच्या उल्लेखांवरून हेही स्पष्ट होतें कीं, शकाराचें वसंतसेनेवरील प्रेम पहिल्या अंकांतील परिभवाबरोबरच समाप्त झालेलें नसून त्याचा दुर्विपाक अद्यापि पुढील अंकांतून कवीच्या मनांतून करावयाचा होता.

कल्पनासादृश्याचें प्रमाण

अशा प्रकारच्या ह्या अंतर्गत प्रमाणांवरून कदाचित् भास कवीनें लिहिलेले पुढलेही कांहीं अंक अजून उपलब्धमान व्हावयाच्या स्थितीमध्ये

असतील, असें एकपक्षीं वाटतें. आतां हा तर्क एवढ्या वर दिलेल्या थोड्याशा प्रमाणावरूनच सुप्रतिष्ठित होणें शक्य नाहीं, हें खरें. तरी पण या कल्पनेला पोषक असे दुसरेही कांहीं आधार दाखवितां येण्यासारखे आहेत. जर भासानें पुढले अंक लिहिलेले असतील, तर भासाचे पहिले चार अंक जसे शूद्रकाच्या मृच्छकटिकाच्या चार अंकांमधून हल्लीं दिसत आहेत, त्याप्रमाणें ते भासाचे पुढील अंकांही शूद्रकाच्या मृच्छकटिकाच्या पांच ते दहा या अंकांमधून आपल्याला आज पर्यायानें परिदृश्यमान होत असले पाहिजेत, असें मानण्याला कांहीं हरकत नाहीं. पण जर हे मृच्छकटिकाचे पांच ते दहा अंक भासाच्या मूळ कांहीं अंकांवरून रचलेले असले, तर भासाच्या कांहीं तरी विशिष्ट अशा कल्पना मृच्छकटिकाच्या ह्या सहा अंकांमधून कोठें तरी अभिज्ञायमान व्हावयाला पाहिजेत कीं नाहीं? होय; आणि त्याप्रमाणें त्या सूक्ष्म दृष्टीला होतातही ! त्यांपैकी कांहीं कल्पना पुढें दिल्या आहेत.

(१) सहाव्या अंकांमध्ये आर्यक पुढील चरण म्हणतो:—

भीमस्यानुकरिष्यामि बाहुः शस्त्रं भविष्यति ।

ही कल्पना मूळची भासाची आहे. व भासानें आपल्या इतर तीन नाटकांमध्ये या कल्पनेचा उपयोग केलेला आहे.

(१) मध्यमव्यायोग

घटोत्कचः— गृह्यतामायुधम् ।

भीमसेनः— आयुधमिति । गृहीतमेतत् ।

घटोः०— कथमिव ? ।

भीम०ः— कांचनस्तंभसदृशो रिपूणां निग्रहे रतः ।

अयं तु दक्षिणो बाहुरायुधं सदृशं मम ॥

(२) पंचरात्र, अंक २

भीम०ः— सहजौ मे प्रहरणं भुजौ पीनांसकोमलौ ।

तावाश्रित्य प्रयुध्येयं दुर्बलैर्गृह्यते धनुः ॥

(३) बालचरित, अंक ३

अरिष्टर्षभः— तेन हि गृह्यतां स्वजातिसदृशं प्रहरणम् ।

दामोदरः— प्रहरणमिति । हं भोः ।

गिरितटकठिनांसावेव बाहू ममैतौ

प्रहरणमपरं तु त्वादृशां दुर्बलानाम् ।

(२) मृच्छकटिकामध्ये पालक आणि गोपाल (आर्यक) अशीं दोन पात्रे आहेत. आपल्या इतर नाटकांतील कांहीं पात्रांचा निर्देश भासाने याच सारख्या नांवांनी केलेला आढळून येतोः—

अर्थशास्त्रगुणग्राही ज्येष्ठो गोपालकः सुतः ।

गान्धर्वद्वेषी व्यायामशाली चाप्यनुपालकः ।

—प्रतिज्ञायौगंधरायण, अंक २.

(३) मृच्छकटिकांतील नवव्या अंकांतील ‘वेदार्थान्प्राकृतस्त्वं वदसि’ इत्यादि (२१ वा) श्लोक सुमधुरा या वृत्तांत आहे. हें अप्रसिद्ध वृत्त नेहमी कवि आपल्या काव्यांत उपयोगांत आणीत नाहीत. म्हणून त्यावरून जर हें वृत्त कोठें उपयोगांत आणिलेलें असेल, तर ती त्या कवीची विशिष्ट आवड होय, असें म्हणावें लागतें. ही या वृत्ताबद्दलची भासाची आवड दोन ठिकाणी दिसून येते. ‘पंचरात्र’ नामक नाटकाच्या पहिल्या अंकांतील “ एषा दीप्तैकयूपा—” हा सहावा श्लोक या सुमधुरा वृत्तांत आहे. व ‘दूतवाक्य’ या नाटकांतील ‘आवासाः पार्थिवानां—’ हा पंधरावा श्लोकही याच वृत्तांत आहे.

(४) मृच्छकटिकाच्या नवव्या अंकांत चारुदत्त अधिकरणमंडपाकडे जावयाला निघतो, त्या वेळेला त्याला जे अपशकुन होतात, त्यांचें वर्णन असें आहेः—

रुक्षस्वरं वाशति वायसोऽयम् ।

शुष्कवृक्षस्थितो ध्वांक्ष आदित्याभिमुखस्तथा ॥

आणि पंचरात्र नाटकांत गोग्रहण करण्याकरितां कौरव येत होते, तेव्हां विराटराजाचा वृद्धगोपालक यालाही अगदीं अशाच प्रकारचे अपशकुन झाल्याचें पुढील वाक्यांत तशाच शब्दांनीं सांगितलें आहेः—

वृद्धगोपालकः—किं खल्वेष वायसः शुष्कवृक्षमारुह्य शुष्कशाखानि-
घट्टिततुण्डमादित्याभिमुखं विस्वरं विलपति ।

याशिवाय “ छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति”, “ योऽहं लतां कुसुमि-
तामपि”, “ तदनु जयाति भेत्ता षण्मुखः क्रौञ्चशत्रुः”, करीकरसमबाहुः”

इत्यादि श्लोकांमधील कल्पनांचें अर्थसादृश्य भासाच्या इतर ग्रंथांतून पुष्कळ ठिकाणी आढळतें. तसेंच मृच्छकटिकाच्या पांचव्या अंकाच्या समाप्तीची पद्धत भासाच्या 'अविमारक' नाटकाच्या पांचव्या अंकाच्या समाप्तीशीं इतकी जमते की, त्यांचें सोदरत्व जवळ जवळ सिद्धच झाल्यासारखें होतें.

(५) तसेंच मृच्छकटिकाच्या भरतवाक्यांत “ क्षीरिण्यः सन्तु गावो.....श्रीमन्तः पान्तु पृथ्वीं प्रशमितरिपवो धर्मनिष्ठाश्च भूपाः ” या ज्या दोन कल्पना आलेल्या आहेत, त्या भास कवीच्या नेहमीच्या भरतवाक्याच्या भवन्तरजसो गावः परचक्रं प्रशाम्यतु ।

इमामपि महीं कृत्स्नां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥

या श्लोकामधीलच आहेत, हें कोणाच्याही लक्ष्यांत येईल.

आतां जो शूद्रक भासाचे सगळे अंकच्या अंक उचलून घेतो, तो भासाच्या या वरील कल्पना घेऊन आपल्या मृच्छकटिक नाटकाच्या पुढील सहा अंकांतून घालूं शकणार नाही, असें नाही. परंतु एवढ्याच कल्पना मात्र शूद्रकानें भासाच्या इतर नाटकांतून उचलून घेऊन मृच्छकटिकांत घातल्या असतील आणि बाकीचा भाग त्यानें स्वतः लिहिला असेल असें मानावें, तर या कल्पनांत असें काय मोठें अद्वितीयत्व आहे, कीं ज्यासाठीं त्या कल्पना उचलून घेण्याचा कोणालाही अनिवार मोह उत्पन्न झालाच पाहिजे ! तसें त्यांच्यांत कांहीं विशेष सौंदर्य नाही. परंतु एकच कवि असला, म्हणजे तेच तेच कांहीं ठराविक विचार फिरून फिरून त्याच्या निरनिराळ्या लेखांतून स्वाभाविकपणेंच येतात, अशीं मात्र पुष्कळ उदाहरणें आढळतात. म्हणून हीं वर दिलेलीं सर्व प्रमाणें एकत्र केलीं, तर भासाचे पुढील अंक असणें असंभाव्य आहे, असें वाटत नाही. तरी याच्या उलट पुढल्या अंकांतील गोष्टीच्या परिपूर्णतेसाठीं रोहसेन, आर्यक, शकाराच चेट, इत्यादि जीं पात्रें आधीपासून यावयाला पाहिजेत, तीं भासाच्या 'चारदत्त' नाटकाच्या पहिल्या चार अंकांत उल्लेखित केली गेलेलीं नाहीत, अशा कांहीं गोष्टी वरील कल्पनेला विरोध करणाऱ्याही आहेत. त्यामुळे जास्त कांहीं साधनें उपलब्ध होईपर्यंत हा प्रश्न अशाच संशयात्मक स्थितीमध्ये सोडून हा विषय पुरा करणें भाग आहे.

प्रियदर्शिका, नागानंद हीं नाटके कोणाचीं ?

भास कवीचीं नाटके अलीकडे प्रसिद्ध झाल्यापासून तीं वाचण्याकडे संस्कृत वाचकांचे विशेष लक्ष लागले आहे. आतांपर्यंत भास कवीचीं तेरा नाटके उपलब्ध व प्रसिद्ध झालेली आहेत. परंतु याच्यापेक्षां आणखी पुष्कळ नाटके भास कवीने लिहिलेलीं असावीत, असा कित्येकांचा अंदाज आहे. व त्याबद्दल कांहीं प्रमाणेही पुढे आणण्यांत येत असतात. तीं प्रमाणे यथार्थ आहेत किंवा अयथार्थ आहेत, याचा निर्णय, भास कवीचीं अद्यापपर्यंत अनुपलब्ध असलेलीं नाटके जेव्हां उपलब्ध होतील, तेव्हां तर सहजगत्याच होणार आहे; तरी पण तोंपर्यंत तीं प्रमाणे यथार्थ परीक्षेमध्ये बरोबर कसोटीला उतरत असलीं, तरी त्यांच्यावर तूर्तातूर्त विश्वास ठेवण्याला कांहीं प्रत्यवाय आहे, असे नाही.

भास कवीने पुष्कळ नाटके लिहिलेलीं आहेत, असा पुष्कळांचा समज आहे. व त्या नाटकांमध्ये रत्नावलि, प्रियदर्शिका आणि नागानंद, या नाटकांचाही समावेश होतो, असे मानण्यांत येते. या उपरिनिर्दिष्ट तीन नाटकांचे कर्तृत्व त्या त्या नाटकांतील प्रस्तावनेमधील निर्देशाप्रमाणे श्रीहर्ष-नामक एका राजाकडे जाते. परंतु सुप्रसिद्ध काव्यप्रकाशकार मम्मटभट्ट याने 'काव्यं यशसेऽर्थकृते' या आपल्या काव्यप्रकाशांतील प्रारंभीच्याच एका कारिकेवर टीका लिहितांना काव्यरचनेपासून अर्थप्राप्ति कशी होते हे दाखविण्याकरितां 'श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्' असे एक उदाहरण दिले आहे. या उदाहरणांतील भावार्थ असा आहे कीः—श्रीहर्ष या नांवाचा पूर्वी कोणी एक राजा होऊन गेला. त्याच्या पदरीं धावक या नांवाचा कोणी एक कवि होता. त्या धावक नांवाच्या कवीने रत्नावलि, प्रियदर्शिका आणि नागानंद, अशीं नाटके लिहून तीं त्या राजाच्या नांवाने प्रसिद्ध केलीं आणि त्याबद्दल त्या श्रीहर्ष राजाकडून धावकाला पुष्कळ द्रव्य मिळाले. येणेंप्रमाणे

काव्यप्रकाशामधील वरील वाक्यांचा अर्थ निरनिराळ्या टीकाकारांनी दिलेला आहे. 'श्रीहर्षादिर्बाणादीनामिव धनम्' असाही कित्येक टीकाकारांनी एक पाठभेद स्वीकारलेला आहे, व त्या पाठभेदाप्रमाणे श्रीहर्षादिकांपासून बाणादिक कवींना द्रव्य प्राप्त झाले असाही एक अर्थ निघतो. यापैकी आधी धावकासंबंधाने काय निर्णय निष्पन्न होतो, याचा विचार करून नंतर मग जरूर लागलीच तर आपण बाण कवीच्या पाठभेदाकडे वळू.

या धावकासंबंधाने अशी एक हकीकत अलीकडे कित्येक* टीकाविषयक लेखांतून प्रसिद्ध झाली आहे की, भासकवि हाच धावक होय. धावक म्हणजे कपडे धुणारा परीट. भास हा जातीचा परीट होता, म्हणून त्याला धावक असेही म्हणत असत. या धावकाने, म्हणजे भासाने, पुष्कळ नाटके लिहिलेली असल्याचे उल्लेख पूर्वीच्या संस्कृत वाङ्मयामध्ये आढळतात.

भासनाटकचक्रेऽपि छेकैः क्षिते परीक्षितुम् ।

स्वप्रवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥

या श्लोकामध्ये भासाच्या अनेक नाटकांचा उल्लेख करण्यांत आलेला आहे. तसेच बाणभट्टानेही आपल्या हर्ष-चरितामध्ये—

सूत्रधारकृतारंभैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः ।

सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥

या श्लोकांत भासाच्या नाटकांचा उल्लेख केलेला आहे. आणि कालिदासाच्या मालविकाग्निमित्राच्या प्रारंभीही भासाचा उल्लेख आहे. भासार्ची प्रत्यक्ष नाटके जेव्हां उपलब्ध झालेली नव्हती, तेव्हां या जुन्या व मोघम उल्लेखांमध्ये एक प्रकारचे महत्त्व होतें. परंतु आतां जर भासार्ची तेरा नाटके आपल्याला प्रत्यक्ष वाचावयाला मिळत आहेत, तर या प्राचीन उल्लेखांमध्ये पूर्वीच्याइतके महत्त्व उरलेले नाही, हें उघड आहे. आतां महत्त्वाचा प्रश्न भास कवीच्या प्रसिद्ध झालेल्या नाटकांशिवाय आणखी त्या कवीची कोण-कोणती नाटके असावी, हा आहे. या प्रश्नाच्या समाधानाच्या उपयोगी थोड्याबहुत प्रमाणाने पडण्यासारखे पुढील श्लोक आहेत.

*श्रीवाणीविलास संस्कृत सीरीजमधील प्रियदर्शिका नाटकाची प्रस्तावना पहा.

कारणं तु कवित्वस्य न संपन्न कुलीनता ।
 धावकोऽपि हि यद्भासः कवीनामाग्रिमोऽभवत् ॥
 आदौ भासेन रचिता नाटिका प्रियदर्शिका ।
 निरीर्ष्यस्य रसज्ञस्य कस्य न प्रियदर्शना ॥
 तस्य रत्नावली नूनं रत्नमालेव राजते ।
 दशरूपककामिन्या वक्षस्यत्यन्तशोभना ॥
 नागानंद समालोक्य यस्य श्रीहर्षविक्रमः ।
 अमंदानंदभरितः स्वसभ्यमकरोत्कविम् ॥
 उदात्तराघवं नूनमुदात्तरसगुम्भितम् ।
 यद्वीक्ष्य भवभूत्याद्याः प्रणिन्युर्नाटकानि वै ॥
 शोकपर्यवसानास्य नवाका किरणावली ।
 माकंदस्येव कस्यात्र प्रददाति न निर्वृत्तिम् ॥
 भासनाटकचक्रेऽपि छेकैः क्षिते परीक्षितुम् ।
 स्वप्रवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥

या श्लोकांतील तात्पर्यार्थ असा आहे कीं, भासकवि हा धावक असूनही तो सर्व कवींमध्ये श्रेष्ठ होता. आणि त्यानें प्रियदर्शिका, रत्नावली, नागानंद, उदात्तराघव, किरणावली इत्यादि अनेक नाटके लिहिलेलीं आहेत. हे श्लोक राजशेखरनामक कवीच्या 'कविविमर्श' या नांवाच्या ग्रंथामधून घेतलेले असल्याचें सांगण्यांत येतें. राजशेखराचा 'कविविमर्श' हा ग्रंथ आहे किंवा नाही, आणि त्यामध्ये हे वर दिलेले श्लोक आहेत किंवा नाहीत, याविषयी वादविवाद करणें हा या प्रस्तुत लेखाचा विषय नाही; तर या श्लोकांवरून प्रियदर्शिका व नागानंद या नाटकांचा कर्ता भास हा होता, ही जी अनेक गोष्टींमध्ये एक गोष्ट पुढें आलेली आहे, तिच्यासंबंधानें निर्णय करण्याचा प्रस्तुत लेखांतील मुख्यउद्देश आहे. प्रियदर्शिका, नागानंद, हीं नाटके आज पुष्कळ दिवस प्रसिद्ध झालेलीं आहेत, आणि भासाचीं तेरा नाटके हींही अलीकडे प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. म्हणून श्रीहर्षाचीं म्हणून मानलीं जाणारी प्रियदर्शिका व नागानंद हीं नाटके आणि भास कवीचीं आतांपर्यंत प्रसिद्ध झालेलीं नाटके, हीं सर्व ज्या कोणी वाचलीं असतील, त्यांच्या मनांत या उभयकविकर्तृक नाटकांमध्ये काय साम्य किंवा वैषम्य आहे, याच्याबद्दल

कांहीं तुलनात्मक कल्पना स्वतंत्र रीतीने उत्पन्न होणे मोठेसे दुर्घट आहे असे नाही. ते सांगण्याला 'कविविमर्शा'तील श्लोकांचीच विशेष अपेक्षा आहे, असे नाही. एका बाजूला प्रियदर्शिका व नागानंद आणि दुसऱ्या बाजूला भासाची प्रसिद्ध नाटके, यांच्या निसर्गजन्य अन्योन्यतुलनेवरून ही एकाच बापापासून जन्म पावलेली एकमेकांची बहीणभावंडे आहेत, किंवा यांचे एकमेकांशी कांहीं नाते नाही, असा कोणाचा कांहीं एखादा ग्रह होणे अशक्य आहे, असे नाही. अशा रीतीने स्वाभाविकपणे उत्पन्न होणाऱ्या कल्पनेला 'कविविमर्शा'तील श्लोकांचा सहजगत्या दुजोरा मिळतो, एवढेच दाखविण्याकरिता हे श्लोक वर दिलेले आहेत. भासाची आणखी नवीन नवीन नाटके उपलब्ध होण्याचा संभव आहे. त्याप्रमाणे कालक्रमाने कविविमर्शामध्ये दिलेल्या वर्णनाच्या अनुरोधानुरूप ती नाटके सापडली, तर 'कविविमर्श' या काव्याचे अस्तित्व आणि सत्यत्व आपोआपच सिद्ध होणार आहे. तोंपर्यंत त्या काव्यांतील वचनांवर भार न टाकतां स्वतंत्र रीतीने भास कवीशी प्रियदर्शिकेचे व नागानंदाचे कांहीं नाते लागते किंवा काय, हा प्रश्न विचाराकरितां घेऊन त्यांपैकी प्रियदर्शिकेच्या विवेचनाकडे आपण प्रथम वळू.

प्रियदर्शिका

प्रत्येक ग्रंथकाराच्या लिहिण्यामध्ये त्याचा म्हणून कांहीं तरी एक विशेष धर्म असतो. तो विशेष धर्म त्या ग्रंथकाराला सोडीत नाही, आणि तो ग्रंथकार त्या विशेष धर्माला सोडीत नाही, अशी त्या दोघांच्यामधील साहचर्याची एक स्थिति असते. तो ग्रंथकार कांहींही लिहो, त्याच्या लिहिण्यांत त्याचे जे विशेष धर्म असतील, त्यांपैकी कोठे ना कोठे तरी, कोणते ना कोणते तरी त्याचे ते विशेष धर्म प्रादुर्भूत झाल्यावांचून रहावयाचेच नाहीत, हा नियम वाङ्मयाच्या शास्त्रांत अबाधित आहे. यावरून ग्रंथकार आपले नांव सांगो अथवा न सांगो, त्याचे लेख सूक्ष्म दृष्टीला बहुधा बिनचुकपणे ओळखितां येतात. अशा दृष्टीने भास कवीची आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेली तेरा नाटके काळजीपूर्वक रीतीने वाचलीं असतां भासाच्या भाषेची पावले ओळखण्याच्या खुणा साधारणपणे कोणकोणत्या आहेत, याबद्दलची कोणालाही कल्पना येणे फारसे कठिण आहे, असे नाही.

आतां भासाच्या भाषेच्या व विचाराच्या अशा कांहीं विशेष खुणा आहेत किंवा काय, आणि त्या प्रियदर्शिका या नाटिकेमध्ये आपल्याला आढळतात किंवा काय, याचा आपण विचार करूं. तसेंच प्रियदर्शिकेचें भासकर्तृकत्व सिद्ध होण्याला आणखी कांहीं अवांतर प्रमाणें मिळतात किंवा काय, याबद्दलही आपण विवेचन करूं. कल्पनासादृश्य कोठें आढळतें कीं काय, हें शोधून काढण्याच्या हेतूनें एका बाजूला भासाचीं नाटकें आणि दुसऱ्या बाजूला प्रियदर्शिका नाटिका, हीं टेवून उभयतांचें सूक्ष्म रीतीनें आणि चिकित्सक बुद्धीनें अध्ययन केलें, तर ठिकठिकाणीं अनेक सादृश्ये उपलब्ध होतात, व त्यांवरून प्रियदर्शिकेच्या भासकर्तृकत्वाची कल्पना मनाच्या गर्भाशयामध्ये प्रथमतः अस्पष्टपणें उत्पन्न होऊन पुढें ती हळूहळू वृद्धिगत होऊं लागते. सकृद्दर्शनीच भासाच्या इतर नाटकांतील भाषा जशी साधी, सरळ आणि जोरदार आहे, तशीच ती प्रियदर्शिकेमध्येही असल्याचें दिसून येऊं लागतें. तसेंच नाटकांतील प्रसंगविशेष जुळवून आणण्याची आणि रसपरिपाक उत्पन्न करण्याची भासाची जी एक विशेष तऱ्हा आणि तजवीज त्याच्या इतर नाटकांतून दिसते, तशीच ती प्रियदर्शिकेमध्येही भासमान होते. आणि त्या त्या प्रसंगविशेषी जी संभाषणांची परिपाटी भासाच्या इतर नाटकांतून वक्रोक्ति, विनोद, इत्यादिकांच्यासंबंधानें आढळते, तीच प्रियदर्शिकेमध्येही दृग्गोचर होते. अशा प्रकारच्या या अनेक सामान्य कारणांनीं उद्भूत होत चाललेल्या एककर्तृकत्वाच्या ग्रहाला कांहीं विशेष प्रमाणांनीं जास्तच बळकटी येते. त्या विशेष प्रमाणांपैकी कांहीं पुढें देण्यांत येत आहेत. भासाच्या काव्यांतील विशिष्ट धर्मांचीं उदाहरणें अनेक आहेत. परंतु त्या सगळ्यांचें येथें प्रयोजन नसल्यामुळे ज्या विशिष्ट धर्मांचीं प्रतिबिंबे प्रियदर्शिकेमध्ये पडलेलीं आढळून येतात, तेवढ्यांचाच फक्त येथें उल्लेख आणि उपयोग करण्यांत येत आहे.

१ अगस्त्यपूजन

नाटकांमधून सामान्यतः जे उल्लेख येतात, त्यांत अगस्त्यपूजनाचा उल्लेख हा कांहीं सहसा कोठें येत नाहीं. परंतु भास कवीच्या अविमारकनामक नाटकामध्ये याचा उल्लेख येणें प्रमाणें आलेला आहे.

अथ भगवन्तमगस्त्यमाराधयितुं मलयपर्वते विद्याधरैरुत्सवः प्रारब्धः ।
सा. सं. १०

तत्र वयमपि संकेतिताः । इह मुहूर्ते विश्रम्य गमिष्याव इत्यवतीर्णाः । एषोऽस्माकं वृन्तातः ।

आणि याच अगस्त्यपूजनाचा उल्लेख प्रियदर्शिकेच्या दुसऱ्या अंका-मध्ये सांपडतो, तो असाः—

आज्ञप्तास्मि देव्या वासवदत्तया, हञ्जे इन्दीवरिके, अद्य मया अगस्त्य-महर्षयेऽर्घो दातव्यः । तद्रच्छ त्वम् । शेफालिकाकुसुममालां लघु गृही-त्वागच्छ ।

इतकेंच नव्हे, तर पहिल्या अंकांत कञ्चुकीच्या भाषणांत एका तीर्थाचें नांवही अगस्त्यतीर्थ म्हणून आलेलें आहे.

चंद्रकामदेवादिकांच्या पूजांचे प्रसंग संस्कृत नाटकांमधून येतात. ते सामान्य आणि स्वाभाविक असल्यामुळे कोणाही कवीच्या मनाला ते सहज-गत्या सुचणें शक्य आहे. परंतु अगस्त्यपूजा ही कांहीं तशांतली नव्हे. असें असून ती जर अविमारक आणि प्रियदर्शिका या दोन नाटकांमधून आढळते, तर समानकर्तृकत्वाच्या कल्पनेवांचून अन्य रीतीने तिची उपपत्ति कशी लावतां येईल ?

२ शरदातप

याच्या उलट 'शरदृतूंमधील ऊन फारं कडक असतें,' ही गोष्ट अगदीं सामान्य आहे. परंतु ही सामान्य गोष्ट अशा प्रकारची आहे की, संस्कृत नाटकांतून तिचा कोठें सहसा उल्लेख आलेला आढळत नाही, हाच तिच्या-मध्ये विशेष आहे. आणि या विशेषामुळेच तुलनेच्या प्रसंगी या कल्पनेच्या उल्लेखाकडे कोणाचेंही लक्ष जाणें अगदीं स्वाभाविक आहे. ही कल्पना अगदीं सामान्य असूनही भासाच्या स्वप्नवासवदत्त या नाटकाच्या चवथ्या अंकांमध्ये विदूषक राजाला म्हणतोः—

शरत्कालतीक्ष्णो दुःसह आतपः । तदिमं तावन्माधवीमंडपं प्रविशावः ।

आणि ही कल्पना इतकी सामान्य असूनही प्रियदर्शिकेमध्ये तिचा दोनदां उपयोग करण्यांत आला आहे. एकदां पहिल्या अंकांत प्रारंभी कञ्चुकी म्हणतो कीं—

अहो अतिदारुणता शरदातपस्य । यदेवमनेकदुःखसंतापितेनापि मया तीक्ष्णोऽवगम्यते ।

आणि पुढें तिसऱ्या अंकांत प्रियदर्शिका म्हणते—

अधिकं खलु शरदातपेन संतप्तान्यद्यापि न मेंऽगानि संतापं मुञ्चन्ति ।

अशा रीतीनें सामान्य असूनही विशेषता पावलेली ही शरदातपाच्या तीक्ष्णतेची कल्पना समानकर्तृकत्वालाच सूचित करीत नाही काय ?

३ कन्यकादर्शन

‘निर्दोषदर्शना कन्यका’ हें वाक्य संस्कृत नाटकें वाचणारांच्या पुष्कळ परिचयाचें असले पाहिजे. यांतील कल्पना फार गोड आहे. ही कल्पना प्रियदर्शिकेच्या दुसऱ्या अंकांत राजाच्या तोंडीं घातलेली आढळते. प्रियदर्शिकेला पाहून राजा विदूषकाला म्हणतो—

इयं सा विन्ध्यकेतोर्दुहिता । चिरं मुषिताः स्मो वयम् । वयस्य, निर्दोष-दर्शना कन्यका खल्वियम् । विश्रब्धमिदानीं पश्यामः ।

ही कल्पना नागानंदाच्या पहिल्या अंकामध्ये ‘कन्यका हि निर्दोष-दर्शना भवन्ति’ ह्या वाक्यामध्ये आलेली आहे. पण ही कल्पना आली कोठून ? मूळची ही कल्पना कोणाची ? हीच कल्पना थोड्याशा शब्दविपर्यासानें आणि रूपांतरानें मृच्छकटिकांतही (अंक १) आलेली आहे. पण तेथे तरी कोठून आली ? या प्रश्नाचें उत्तर असे आहे कीं, ही कल्पना मूळची भासाची आहे. ‘प्रतिज्ञायौगंधरायण’ या नांवाचें जें भासाचें नाटक आहे, त्यांतील तिसऱ्या अंकांत वत्सराजाची आणि वासवदत्तेची पहिल्या प्रथम दृष्टादृष्ट कशी झाली याबद्दलची हकीकत यौगंधरायणाला सांगत असतां विदूषक म्हणतोः—

या सा कालाष्टमी अतिक्रान्ता तस्यां तत्रभवती वासवदत्ता नाम राजदारिका धात्रीद्वितीया कन्यकादर्शनं निर्दोषमिति कृत्वापनीतकंचुकया शिबिकयावघट्टितप्रणालीप्रलुप्तसलिलविषमं राजमार्गं परिहृत्य यत्तद्बन्धनद्वार-स्याग्रतो भगवत्या यक्षिण्याः स्थानं तस्मिन् देवकार्यं कर्तुं गतासीत् ।

या बरील उताऱ्यांत ‘कन्यकादर्शनं निर्दोषं’ ही जी कल्पना भासानें योजिली आहे, तीच कल्पना त्यानें निराळ्या स्वरूपामध्ये आपल्या

प्रतिमा नाटकाच्या पहिल्या अंकाच्या शेवटी लक्ष्मण व सीता यांसह अयोध्येच्या नगरांतून वनवासाला जाण्याकरितां निघालेल्या रामाच्या तोंडीं एका श्लोकामध्ये घातली आहे. तो श्लोक येणेंप्रमाणें:—

स्वैरं हि पश्यन्तु कलत्रमेतद् बाष्पाकुलाक्षैर्वदनैर्भवन्तः ।

निदोषदृश्या हि भवन्ति नायौ यज्ञे विवाहे व्यसने वने च ॥

या वर दिलेल्या उताऱ्यांवरून ही कल्पना मूळची भासाचीच होय, याबद्दल मुळीच शंका उरत नाही. मृच्छकटिकामध्ये ही कल्पना आलेली आहे, म्हणून वर सांगितलें आहे. परंतु 'मृच्छकटिक' तरी कोणाचें ? 'चारुदत्त' हें नाटक लिहिणाऱ्या भासाचेंच ! म्हणजे भासानें ह्या कल्पनेचा उपयोग केल्याचीं तीन स्थळें आपणापार्शी झालीं. आणि तीच कल्पना आतां जर आपल्याला प्रियदर्शिकेमध्ये चवथ्या ठिकाणीं आढळत आहे, तर ती कल्पना कोणाची असली पाहिजे ? आणि तिच्याचबरोबर 'प्रियदर्शिका' ही नाटिकाही कोणाची असली पाहिजे ?

४ आपस्तावत्

आतांपर्यंत वर दिलेल्या निरनिराळ्या लहान लहान प्रमाणांनीं प्रियदर्शिकेच्या कर्तृत्वासंबंधानें जें सत्य आपल्या मनामध्ये उपचीयमान होऊं लागलें आहे, त्याला विशेष पुष्टि देणारें असें जें एक प्रमाण आढळतें, त्याच्याकडे आपण वळूं. संस्कृत नाटकांतून जलाच्या उल्लेखाचे प्रसंग कदाचित् कोठें आले असतील; परंतु रंगभूमीवर प्रयोग चालला असतां तेथे कोणत्या ना कोणत्या तरी ओघानें पाणीं आणण्याच्या उल्लेखाचा प्रसंग संस्कृत नाटकांतून क्वचित् आढळतो. परंतु असले प्रसंग भासाच्या नाटकांमध्ये मात्र अनेक वेळां येतात. भासाची आतांपर्यंतची एकंदर तेरा नाटके प्रसिद्ध झाली आहेत. त्यांपैकीं सात नाटकांतून मिळून एकंदर दहा वेळां कोणाला तरी पाणीं आणावयाला सांगण्यासंबंधींचें 'आपस्तावत्' हें ठराविक किंवा तसलेच दुसरें कोणतें तरी एखादें वाक्य आलेलें आहे.

१ मध्यमव्यायोग

(१) घटोत्कचः—कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम् । किन्तु खलु करिष्ये ।

• भवतु, दृष्टम् । अस्ति मातृप्रसादलब्धो मायापाशः । तेन बद्धवैनं

नेष्यामि । कुतः खल्वापः । भो गिरे, आपस्तावत् । हन्त स्रवति ।
(आचम्य मंत्रं जपति)

- (२) भीमसेनः— कथं मायापाशेन बद्धोस्मि । किमिदानीं करिष्ये । अस्ति महेश्वरप्रसादलब्धो मायापाशमोक्षो मंत्रः । तं जपामि । कुतः खल्वापः । भवतु, भो ब्राह्मणकुमार, आनय कमण्डलुगता आपः ।

२ दूतवाक्यम्

- (३) सुदर्शनः— अथे अयं भगवान् हस्तिनपुरद्वारे दूतसमुदाचारेणोपस्थितः । कुतः खल्वापः । कुतः खल्वापः । भगवति, आकाशगंगे, आपस्तावत् । हन्त स्रवति । (आचम्योपसृत्य ।)

३ अभिषेक नाटक

- (४) वाली— हनुमन्, आपस्तावत् ।
हनुमान्— यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य) इमा आपः । वाली— (आचम्य) परित्यजन्तीव मां प्राणाः । इमा गंगाप्रभृतयो महानद्य एता उर्वश्यादयोऽप्सरसो मामभिगताः । एष सहस्रहंसप्रयुक्तो वीरवाही विमानः कालेन प्रेषितो मां नेतुमागतः । भवतु अयमहमागच्छामि ।

४ पंचरात्र

- (५) द्रोणः— पुत्र, ब्रवीमि खलु तावत् । बाष्पवेगस्तु मां बाधते । सर्वे— कथमाचार्योपि बाष्पमुत्सृजति ।
दुर्योधनः— कोऽत्र ।

(प्रविश्य)

भटः— जयतु महाराजः ।

दुर्योधनः— आपस्तावत् ।

भटः— यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महाराजः । इमा आपः ।

दुर्योधनः— आनय । (कलशं गृहीत्वा) । भो आचार्य अश्रुपातो-च्छिष्टस्य क्रियतां शौचम् ।

५ स्वप्नवासवदत्त

- (६) विदूषकः— अश्रुपातक्लिन्नं खलु तत्रभवतो मुखम् । यावन्मुखोदक-
मानयामि ।

६ प्रतिमा नाटक

- (७) राजाः— आपस्तावत् ।

कांचुकीयः— यदाज्ञापयति महाराजः (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु
महाराजः । इमा आपः ।

राजा— (आचम्यावलोक्य)

अयममरपतेः सखा दिलीपो रघुरयमत्र भवानजः पिता मे ।

किमभिगमनकारणं भवद्भिः सहवसने समयो ममापि तत्र ॥

राम ! वैदेहि ! लक्ष्मण ! अहमितः पितृणां सकाशं गच्छामि ।

हे पितरः अयमयमागच्छामि ।

- (८) सीता— रुदन्तमार्यपुत्रं पुनरपि रोदयति तातः ।

रामः— मैथिलि, एष पर्यवस्थापयाम्यात्मानम् । वत्स लक्ष्मण, आप-
स्तावत् ।

लक्ष्मणः— यदाज्ञापयत्यार्यः ।

भरतः— आर्य, न खलु न्याय्यम् । क्रमेण शुद्धयिष्ये । अहमेव
यास्यामि । (कलशं गृहीत्वा निष्क्रम्य प्रविश्य) इमा आपः ।

- (९) रामः— मैथिलि, पाद्यमानय भगवते ।

सीता— यदार्य आज्ञापयति । (निष्क्रम्य प्रविश्य) इमा आपः ।

७ प्रतिज्ञायौगंधरायण

- (१०) यौगंधरायणः— अहो नु खल्वत्रभवत्या राजवंशाश्रितं धीरवाक्यम-
भिहितम् । अत्रभवत्याः संभावनां पूजयामि । विजये, आपस्तावत् ।

प्रतीहारी— आर्य तथा । (निष्क्रम्य प्रविश्य) इमा आपः ।

यौगंधरायणः— आनय । (आचम्य) विजये किमाह तत्रभवती ।

हे जे पाणी मागण्याचे दहा प्रसंग वर दाखविले आहेत, त्यांचें

वर्गीकरण केलें असतां त्यापासून असें निष्पन्न होतें कीं, त्यांतील एका (९) प्रसंगीं पादप्रक्षालनासाठीं पाणी मागितलें आहे, दोन (४, ७) प्रसंगीं मरणसमयींच्या चित्तशुद्धीसाठीं नेत्रस्पर्श किंवा आचमन वगैरे करण्याकरितां पाणी मागितलेलें आहे, अश्रुप्रमार्जनाकरितां पाणी मागितल्याचे प्रसंग चार (५, ६, ८, १०) आहेत, आणि कांहीं तरी एखादा मंत्र वगैरे जपण्याच्या पूर्वी आचमनाकरितां म्हणून पाणी मागितल्याचे तीन (१, २, ३) प्रसंग आहेत. अशा रीतीनें कोणत्या ना कोणत्या तरी कारणासाठीं 'आपस्तावत्' चे भासाच्या तेरा उपलब्ध नाटकांपैकीं सात नाटकांमध्ये एकंदर दहा प्रसंग आलेले आहेत. यावरून भासाच्या नाटकांतील 'आपस्तावत्' हा एक संशयविरहित असा विशेष आहे, असें कोणालाही वाटल्यावांचून राहणार नाही. आणि हा अनन्यसाधारण विशेष जर दुसऱ्या एखाद्या नाटकामध्ये आढळून येईल, तर तें नाटक बहुतकरून भासाचेंच असलें पाहिजे, असा कोणाचाही ग्रह झाल्यावांचून राहणार नाही. आणि आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, ही पाणी मागण्याची भासाची विशेष खूण प्रियदर्शिका नाटिकेमध्येही अगदीं अचुक दृष्टोत्पत्तीस येते. सदर नाटकाच्या चवथ्या अंकांत प्रियदर्शिका ही विप्रप्राशनाच्या योगानें बेशुद्ध झालेली असतां तिच्यावर प्रेम करणारा नायक वत्सराज हा नागलोकांतून जाऊन आलेला असल्यामुळें त्याला विप्रविद्या चांगली माहीत असल्याकारणानें त्या विद्येतील मंत्राचा प्रयोग करून प्रियदर्शिकेला सावध करावें म्हणून सर्वजण त्याची विनंति करूं लागतात, तेव्हां त्या प्रसंगीं पुढील वाक्यें आढळतात.

राजा—सत्यमेवैतत् । (प्रियदर्शिकामालोक्य ।) मूढ एवाहमेतावती वेलाम् । तदहमेनां जीवयामि । सलिलं सलिलम् ।

विदूषकः—(निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) भोः एतत्सलिलम् ।

या वाक्यांत 'आपः' च्या जागीं 'सलिलम्' हा शब्द आलेला आहे, एवढाच काय तो शब्द भेद आहे. बाकी सर्व गोष्टी अगदीं तंतोतंत एकच आहेत. घटोत्कच, भीमसेन आणि सुदर्शन यांना मंत्रप्रयोगाच्या पूर्वी जशी जलाची अपेक्षा होती, तशाच प्रसंगाकरितां वत्सराजाला येथें जलाची अपेक्षा उत्पन्न झालेली आहे. पण इतकेंच नव्हे, तर (निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) हे रंगभूमीवरील सूचनेचे (Stage Direction)चे शब्दही अभिषेकनाटक, पंचराम,

प्रतिमानाटक, व प्रतिज्ञायौगंधरायण, ह्यांतल्याप्रमाणें अगदीं तेच आहेत. इतकें सादर्य एककर्तृकत्वाशिवाय अन्यथा क्वचित्च संभवूं शकेल. हें 'आप-स्तावत्' चें प्रमाण इतकें संशयोच्छेदक आहे कीं, 'प्रियदर्शिका' ही दुसऱ्या कोणाची नसून वत्सराजाप्रमाणें ती फक्त एका भासाचीच असली पाहिजे, याच्याबद्दल कोणाचीही खात्री झाल्यावांचून रहाणार नाही.

५ आणखी कांहीं किरकोळ प्रमाणें

इतक्या बलवत्तर प्रमाणांनीं ही गोष्ट सिद्धप्राय झाल्यानंतर आणखी अवांतर गौण प्रमाणें देण्याची कांहीं विशेष आवश्यकता आहे, असें नाही. तरी पण तंतोतंत कळाशीनें अगदीं बरोबर जमलेल्या जोडाच्या सांध्याला देखील आणखी चार खिळे जास्त ठोकले, तर ते कांहीं अस्थानीं होणार नाहीत, अशा न्यायानें आणखी कांहीं सादर्याच्या गोष्टी पुढें देण्यांत येत आहेत. (१) भासाच्या 'प्रतिज्ञायौगंधरायण' आणि 'स्वप्रवासवदत्त' या दोन नाटकांमध्ये वत्सराजासंबंधीचा ज्या स्वरूपाचा कथाभाग वर्णिलेला आहे, त्याच स्वरूपाचा कथाभाग 'प्रियदर्शिका' नाटिकेमध्ये आलेला आहे. (२) तसेंच गायन आणि वीणावादन यांच्याबद्दलचीं वर्णनें, हीही भासाची एक विशेष खूण दिसते. 'प्रतिज्ञायौगंधरायण' आणि 'स्वप्रवासवदत्त' या नाटकांतून तर ही खूण जागोजागी स्पष्टच दिसत आहे. पण 'अविमारक' नाटकाच्याही तिसऱ्या अंकामध्ये अविमारक हा राजकन्येच्या मंदिराकडे रात्रीचा जात असतां रस्त्यांत दिसणाऱ्या निरनिराळ्या चमत्कारजनक गोष्टींच्या वर्णनाच्या ओघामध्ये भासानें गायन आणि वीणावादन यांच्यासंबंधानें पुढील अत्यंत मार्मिक असे उद्गार अविमारकाच्या तोंडीं घातले आहेतः—

अविमारकः-अये गान्धर्वध्वनिरिव श्रूयते । को नु खल्वयं सार्वकालमुखी
पुरुषः कान्तया सह गान्धर्वमनुभवति । व्यक्तं स्वयं वीणां वादयति । कुतः

उच्चं हर्म्यं सन्निरुद्धाश्च जालाः तन्त्रीनादः श्रूयते सानुनादम् ।

बाह्यस्थानं व्यक्तमेवं प्रयोक्तुं किं सामर्थ्यं स्त्रीकराग्रांगुलीनाम् ॥

गीतं तु पुनः स्त्रियाः । इह हि

तानस्तु मन्दो विशदप्रवृत्तो जातश्च नादो मुखनासिकेन ।

स्थूलोऽपि हेतुः करतालनादः सञ्जायते सद्बलयस्वनेन ॥

तसेंच 'मृच्छकटिक'मध्ये म्हणजे पर्यायानें भासाच्या 'चारुदत्त' नाटकामध्ये, तिसऱ्या अंकांत वीणावादन आणि गायन यांचे जे उल्लेख आलेले आहेत, ते संस्कृत वाचकांच्या पूर्ण परिचयाचे आहेतच. अशा प्रकारची ही वीणावादनाच्या आणि गायनाच्या वर्णनाची जी विशेष खूण, तीही 'प्रियदर्शिके'मध्ये तिसऱ्या अंकांत आढळून येते.

(३) शिवाय आणखीही एक चमत्कारिक योगायोग घडून आलेला आढळून येतो, तो असा की, 'मृच्छकटिक' हें मूळचें नाटक 'चारुदत्त' या रूपानें भासकवीचें असून तें शूद्रक राजाला कोणाकडून तरी दत्तक देण्यांत आलेलें आहे, याबद्दल आतां शंका उरलेली नाही. येणेंप्रमाणें शूद्रक राजाच्या नांवावर विकल्या जाणाऱ्या या 'मृच्छकटिक' नाटकाप्रमाणेंच 'प्रियदर्शिका' या नाटकाचीही गोष्ट झालेली आहे. तें नाटकही कोणी तरी श्रीहर्ष राजाला दत्तक दिलें असून त्या दत्तविधानाबद्दल तें करणारा-ला काहीं पैसेही मिळालेले असावेत, अशाबद्दल पुरावा सांपडतो. त्यावरून-ही राजाला नांव बदलून दत्तक दिलेल्या 'चारुदत्ता'प्रमाणें 'प्रियदर्शिका' हें नाटकही मूळचें भासाचेंच असलें पाहिजे, असें दिसतें.

६ कालिदासाचें प्रमाण

हीं जीं येथपर्यंत अनेक प्रमाणें दाखविण्यांत आलेली आहेत, त्यांत आणखीही एका प्रमाणाची भर (जर ती अजूनही पाहिजे असेल तर) घालतां येण्यासारखी आहे. हें जें प्रमाण यापुढें देण्यांत येणार आहे, तें एका दृष्टीनें विशेष मनोरंजक आहे. कारण की, तें प्रमाण महाकवि कालिदासासंबंधाचें आहे. कालिदासासंबंधीचा आपणां सर्व लोकांचा असा ग्रह बनलेला आहे की, कालिदास हा प्रत्यक्ष सरस्वतीचा अवतार आहे. आणि कालिदासाच्या काव्यामध्ये इतकी विलक्षण सरसता भरलेली आहे की, तिला अनुलक्षून पहातां कालिदास हा सरस्वतीचा अवतार होय, असें मानण्यामध्ये यत्किंचितही अयथार्थता नाही. कालिदासासंबंधानें अशीही एक आख्यायिका व्याख्याकोविदांमध्ये प्रख्यात आहे की, रघुवंशाच्या रचनेच्या वेळीं त्या काव्याचा दररोज एक सर्ग रचून पुरा करावयाचा, असा कालि-

दासानें संकल्प केला होता. त्या क्रमाप्रमाणें पहिले चार सर्ग उत्पन्न होऊन पांचव्या दिवशीं पांचव्या सर्गातील श्लोक रचण्याचें काम चाललें असतां रात्री कालिदासाला झोंप लागली. तेव्हां प्रत्यक्ष सरस्वतीनें येऊन त्या सर्गातील शेवटले वसंततिलका वृत्तांतील श्लोक आपण स्वतः लिहून तो सर्ग पुरा केला. दुसरीही एक गोष्ट अशी सांगण्यांत येते कीं, कालिदास हा पूर्वी अगदीं वेडा होता. परंतु पुढें कालिदेवीच्या प्रसादानें त्याला कवित्वस्फूर्ति उत्पन्न झाली, आणि या गोष्टीवरूनच त्याचें कालिदास असें नांव पडलें. असल्या आख्यायिकांवरून कालिदासाची कवित्वशक्ति ही कांहीं तरी एक अपूर्व आणि दैवी प्रसादाची गोष्ट होती, असा कोणाचाही समज होणें अगदीं स्वाभाविक आहे. परंतु वास्तविक स्थिति अशी मुळींच नाही. ती दैवी चमत्काराच्या अगदीं उलट आहे. कालिदासाची बुद्धिमत्ता हा कांहीं एक विलक्षण दैवी चमत्कार नसून कालिदासानें ती बुद्धिमत्ता दीर्घ प्रयत्नानें आणि दृढ अभ्यासानेंच संपादन करून घेतलेली असली पाहिजे, असें मानण्याला बळकट पुरावा आहे. कोणतीही गोष्ट चांगली जुळून येण्याला ईश्वरी कृपाप्रसादाची केव्हांही अपेक्षा असते, याबद्दल वाद नाही. त्याप्रमाणें कालिदासाच्या बुद्धिमत्तेला ईश्वरी कृपा हें एक सामान्य कारण असलें पाहिजे, या उघड उघड सिद्ध असलेल्या गोष्टीचा प्रतिषेध करण्याची कोणाचीही इच्छा नाही. परंतु हें सामान्य कारण बाजूला ठेवून त्याच्या विशेष कारणांचा जेव्हां आपण विचार करूं लागतो, तेव्हां आपल्याला असें आढळून येतें कीं, कालिदासावर कोणत्याही देवीची किंवा देवतेची दैवी कृपा वगैरे कांहीं एक नसून मानवी दीर्घ प्रयत्नांची मात्र त्याच्यावर पूर्ण कृपा असली पाहिजे. कालिदास हा जो एवढा अत्युत्कृष्ट कवि झाला, त्याच्यामध्ये निसर्गजन्य कवित्वप्रतिभा तर मूळची अद्वितीय असलीच पाहिजे; परंतु

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥

या कारिकेमध्ये मम्मटानें सांगितल्याप्रमाणें ‘काव्याद्यवेक्षण’ आणि काव्यज्ञ-शिक्षयाभ्यास’ हीं जीं काव्यस्फूर्तीचीं साधनें, त्यांचाही कालिदासानें दृढ-

तर अवलंब केलेला असला पाहिजे, हें हल्लीं नवीन नवीन उपलब्ध झालेल्या प्रमाणांवरून व्यक्त होत आहे. कालिदासाच्या काव्यांतील ज्या सुंदर कल्पनांनीं संस्कृत वाचकांचीं मनं तल्लीन होऊन जातात, त्या सुंदर कल्पना कालिदासाच्या मनामध्ये कशा उत्पन्न झाल्या, याविषयींच्या शोधाचें काम स्वाभाविकपणेंच फार हृदयंगम आहे. एखादा पुष्पांचा समग्र हार फार रमणीय दिसतो. परंतु तो समग्र हार कांहीं एकदम निर्माण झालेला नसतो. तो गुंफणाराला त्यांतील प्रत्येक फूल निरनिराळ्या लतावृक्षांपासून निवडून आणि वेंचून आणावें लागतें. परिपक्व आणि परिपूर्ण झालेलें मधाचें पोलें अत्यंत मधुर असतें खरें; परंतु तें तयार करणाऱ्या भ्रमरांना अनेक फुलांच्याभोंवतीं धिरट्या घालाव्या लागतात, आणि त्यांतील एकेक मधुबिंदु घेऊन त्याचा संचय करावा लागतो. तशीच कालिदासाच्या काव्याची आणि कालिदासाची गोष्ट झालेली आहे. कालिदासाचें काव्य एखाद्या पुष्पहाराप्रमाणें अत्यंत परिमलास्वादयुक्त आणि एखाद्या मधुकोशाप्रमाणें अत्यंत माधुर्ययुक्त आहे, यांत शंका नाही; परंतु तें काव्य कांहीं एकदम नुसत्या स्फूर्तीनें तसें झालेलें नाही. मालाकाराप्रमाणें किंवा मधुकराप्रमाणें कालिदासालाही दुसऱ्या पूर्वे कवींच्या काव्यांच्या लताकुंजामध्ये तेथील काव्यकल्पनांचीं सुंदर फुलें वेंचण्याकरितां अनेक वेळां खेपा घालाव्या लागल्या असतील, आणि त्या फुलांतील रसांचे कण गोळा करण्याकरितां त्याला त्या फुलाच्या भोंवतीं अनेक वेळां धिरट्या घालाव्या लागल्या असतील. दुसऱ्याच्या काव्यामध्ये काय चांगल्या कल्पना आहेत त्या पहावयाच्या, आणि त्या आपल्या हृत्पटलावर लिहून ठेवून आपल्या काव्यामध्ये तसा प्रसंग आला असतां त्यांचा उपयोग करून आपल्याही काव्यामध्ये पूर्वे कवींच्या काव्याप्रमाणें सौंदर्य उत्पन्न करावयाचें, हा जो काव्याद्य-वेक्षणाच्या अभ्यासाचा जिज्ञासु विद्यार्थ्याचा मार्ग, त्याच मार्गानें महाकवि कालिदासासारखे महात्मे प्रथमतः जाऊन मग अखेरीस ते कविकुलगुरुत्वाच्या कैलासशिखराला पोहोचलेले आहेत. हा देखावा पाहिला, म्हणजे दीर्घ अभ्यासाच्या विलक्षण सामर्थ्यासंबंधानें कोणीही आश्चर्यचकित झाल्यावांचून राहणार नाही !

कालिदासाच्या मालविकाग्निमित्र नामक नाटकाच्या प्रस्तावनेमध्ये पुढील वाक्य आहे.

पारिपार्श्वकः—भाव, तावत् प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं परिषदो बहुमानः ।

यांत कालिदासानें भासाचा उल्लेख केलेला असल्यामुळें कालिदासाच्या पूर्वी भास होऊन गेला असल्याचें स्पष्ट आहे. या भास कवीबद्दल इतके दिवसपर्यंत कोणाला कांहीं फारशी माहिती नव्हती. परंतु हल्ली त्याचीं तेरा नाटके प्रसिद्ध झालेली आहेत. आणि त्यांवरून कालिदासाच्या काव्याद्यवेक्षणाच्या अभ्यासाच्या पद्धतीवर एक प्रकारचा विशेष प्रकाश पडलेला आहे. भास आणि कालिदास यांच्या काव्याच्या अन्योन्यतुलने-वरून असें दिसून येतें कीं, कालिदासानें भासाच्या नाटकांचें फार दृढतर परिशीलन केलेलें असावें. भासाच्या नाटकांतील अनेक चांगल्या कल्पना कालिदासाच्या मनामध्ये दीर्घ अभ्यासानें इतक्या दृढ आणि बद्धमूल होऊन गेलेल्या असल्या पाहिजेत कीं, त्या मूळच्या भासाच्या कल्पना कालिदासाच्या काव्यामधून कालिदासाला न कळतही अनेक वेळां शिरलेल्या असाव्यात. कालिदासाच्या मनामध्ये त्यांना इतका आपलेपणा उत्पन्न झालेला असावा कीं, ह्या दुर्लभाच्या कल्पना आपल्या नाटकांमधून येत आहेत, याची कल्पनाही कदाचित् कालिदासाला आलेली नसेल. परंतु हल्ली आपण या दोघांच्या नाटकांचें परीक्षण करूं लागलों असतां कालिदासानें आपल्या कांहीं चांगल्या कल्पना कोठून घेतल्या आहेत, आणि भासाच्या कांहीं चांगल्या कल्पना कालिदासाच्या नाटकांमध्ये कशा अनुस्यूत झालेल्या आहेत, हें आपल्याला चांगलें दिसून येतें. त्रिवेद्रम येथील पंडित गणपतिशास्त्री यांनी स्वप्रवासवदत्त आणि प्रतिमानाटक या दोन नाटकांच्या प्रस्तावनेमध्ये या विषयाबद्दलची कित्येक सादृश्यदर्शक उदाहरणे दिलेली आहेत. त्यांचें वाचन—मोठे कविही कशा लहान लहान उपायांनीं बनले जातात हें दाखविण्याच्या कामीं—फार उपयोगी असल्या-कारणानें तीं व दुसरींही कित्येक भासाच्या व कालिदासाच्या काव्यांतील सादृश्यदर्शक उदाहरणे पुढें देण्यांत येत आहेत.

भास आणि कालिदास यांच्यामधील साम्यसमालोचन

भास

१ यस्यां न प्रियमण्डनापि महिषी
देवस्य मन्दोदरी स्नेहालुम्पति पल्ल-
वान् न च पुनर्वीजन्ति यस्यां भयात् ।
वीजन्तो मलयानिला अपि कररैस्पृष्ट-
बालद्रुमा सेयं शक्ररिपोरशोकवनिका
भग्नेति विज्ञाप्यताम् ॥

अभिषेक-अंक ४

२ विस्त्रब्ध हरिणाश्चरंत्यचकिता
देशागतप्रत्ययाः । स्वप्नवा, अंक १

३ सर्वशोभनं सुरूपं नाम ।
प्रतिमा-अंक १

४ योऽस्याः करः श्राम्यति दर्पणेऽपि
स नैति खेदं कलशं वहन्त्याः । कष्टं
वनं स्त्रीजनसौकुमार्यं समं लताभिः
कठिनीकरोति ॥

प्रतिमा. ५

५ आपृच्छ पुत्रकृतकान् हरिणान्
द्रुमांश्च विंध्यं वनं तव सखीर्दायिता
लताश्च । प्रतिमा. ५

६ अप्युपलभ्यतेऽस्य सप्तपर्णस्याध-
स्ताच्छुक्लवाससं भरतं दृष्ट्वा परित्रस्तं
मृगयूथमासीत् । प्रतिमा. ७

कालिदास

१ पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं
युष्मास्वपीतेषु या नादत्ते प्रियमंडनापि
भवतां स्नेहेन या पल्लवम् । आद्ये वः
कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुंतला पतिगृहं सर्वैरनु-
ज्ञायताम् ॥

शा. अंक ४

२ विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दे
सहन्ते मृगाः । शा. अंक १

३ किमिव हि मधुराणां मंडन
नाकृतीनाम् । शा. १

४ इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां
छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥

शा. १

५ आपृच्छस्व प्रियसखममु । मेघ. १२
सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते
जहाति । शा. ४

६ तत्क्षणे स मे पुत्रकृतको दीर्घा-
पांगो नाम हरिणपोतक उपस्थितः ।
त्वयायं तावत्प्रथमं पिबत्वित्यनुकंपि-

७ न खलु न खलूत्सारणा कार्या ।
पश्य । परिहरतु भवान्नुपापवादं न
परुषमाश्रमवासिषु प्रयोज्यम् । नगर-
परिभवान् विमोक्तुं मेते वनमभिगम्य
मनस्विनो वसन्ति ॥

स्वप्न. १

८ श्रुतिसुखनिनदे कथं नु देव्याः
स्तनयुगले जघनस्थले च सुता । विह-
गगणरजोविकीर्णदंडा प्रतिभयमध्यु-
षितास्यरण्यवासम् ॥ स्वप्न. ६

९ कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना
चक्रारपंक्तिरिव गच्छति भाग्यपंक्तिः ।
स्वप्न. १

येथपर्यंत दिलेली हीं सादृश्यदर्शक उदाहरणे टी. गणपतिशास्त्री यांच्या
प्रस्तावनेतील आहेत. परंतु यांच्याशिवाय आणखीही कित्येक दुसरी उदा-
हरणे सांपडतात. त्यांपैकी कांहीं पुढे दिली आहेत.

१० यातः कृतार्थगणनामहमद्य
लोके राजेंद्रमौलिमणिरंजितपादपीठः ।
विप्रेन्द्रपादरजसा तु पवित्रमौलिः कर्णो
भवन्तमहमेष नमस्करोमि ॥

कर्णभार.

नोपच्छन्दित उदकेन । न पुनस्तेऽपरि-
चयाद्धस्ताभ्यासमुपगतः । पश्चात्तस्मि-
न्नेव मया गृहीते सलिले अनेन कृतः
प्रणयः । तदा त्वमिच्छं प्रहसितोऽसि ।
सर्वः सगंधेषु विश्वसिति द्वावप्यत्रार-
ण्यकाविति । शा. ५

७ यथा च सैनिकास्तपोवनं दूरादेव
परिहरंति तथा निषेद्धव्याः । पश्य ।
शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहा-
त्मकमस्ति तेजः । स्पर्शानुकूला इव
सूर्यकांतास्तदन्यतेजोऽभिभवाद्गमंति ॥

शा. २

८ तव सुचरितमंगुलीय नूनं प्रतनु
ममेव विभाव्यते फलेन । अरुणनख-
मनोहरासु तस्याः च्युतमसि लब्धपदं
यदंगुलीषु ॥ शा. ६

९ कस्यात्यंतं सुखमुपनतं दुःख-
मेकान्ततो वा नीचैर्गच्छत्युपरि च
दशाचक्रनेमिक्रमेण । मेघ. १११

१० सामंतमौलिमणिरंजितपाद-
पीठमेकातपत्रमवनेर्न तथा प्रभुत्वम् ।
अस्याः सखे चरणयोरहमद्य कांत-
माशकरत्वमभिगम्य यथा कृतार्थः ॥

विक्रमो. ३

११ ज्याघातप्रचितकिणोत्खणप्र-
कोष्ठः । अवि. १

११ ज्ञास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति
मौर्वीकिणांक इति ॥ शा. १
अनतिलुलितज्याघातांकं मुहुर्मणि-
बंधनात् । शा. ३

१२ संघचारिणोऽनर्थाः ।
अवि. २

१२ अये परावृत्तभागधेयानां दुःखं
दुःखानुबन्धि । विक्रमो. ४

१३ अभितस्तपोवनेन भवितव्यम् ।
तथा हि ।
विसब्धं हरिणाश्चरंत्यचक्रिता देशागत-
प्रत्यया वृक्षाः पुष्पफलैः समृद्धविभवा
सर्वे दयारक्षिताः । भूयिष्ठं कपिलानि
गोकुलधनान्यक्षेत्रवत्यो दिशो निः-
संदिग्धमिदं तपोवनमयं धूमो हि
बह्वाश्रयः ॥ स्वप्न. १

१३ सूत अकथितोऽपि ज्ञायत एव
यथायमाभोगस्ततोवनस्येति । किं न
पश्यति भवान् । इह हि
विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं
सहन्ते मृगाः । शा. १

१४ भरतः—(रथवेगं निरूप्य)
अहो नु खलु रथवेगः । एते ते
द्रुमा धावन्तीव द्रुतरथगतिक्षीणविषया
नदीवोद्वृत्तांशुर्निपतति मही नेमिवि-
वरे । अरव्यक्तिर्नष्टा स्थितमिव जवा-
च्चक्रवल्यं रजश्चाश्चोद्धूतं पतति पुरतो
नानुपतति ॥ प्रतिमा. ३

१४ अग्रे यांति रथस्य रेणुपदवीं
चूर्णीभवन्तो धनाश्चक्रप्रांतिररांतरेषु
जनयत्यन्यामिवारावलीं । चित्रारंभवि-
निश्चलं हरिशिरस्यायामवच्चांमरं
यन्मध्ये समवस्थितो ध्वजपटः प्रांते च
वेगानिलात् ।
आणि—यदा लोके सूक्ष्मं इत्यादि, शा. १

१५ राजा—बाढम् । प्रथमः कल्पः ।
स्वप्न. ४

१५ गणदासः— प्रथमः कल्पः ।
मालविका १

याशिवाय ऊरुभंग, मध्यमव्यायोग,
पंचरात्र, बालचरित, अभिषेक, आणि
अविमारक, या नाटकांतूनही हाच
प्रयोग आलेला आढळतो.

मातलिः— प्रथमः कल्पः । शा. ७

१६ कन्याया वरसंपत्तिः पितुःप्रायः
प्रयत्नतः । भाग्येषु शेषभायत्तं दृष्टपूर्वं
न चान्यथा ॥ प्रतिज्ञा. २

१७ काष्ठादग्निर्जायते मथ्यमानात् ।
प्रतिज्ञा. १

१८ आकर्ष्य स्वरमस्य धीरमधुरं
चित्रार्पितांगा इव । उत्कर्णस्तिमितां-
चिताक्षिवालितग्रीवार्पिताग्राननास्तिष्ठ
न्त्यस्ववशांगयष्टि सहसा यान्तो ममैते
हयाः ॥ कर्णभार.

१९ अहं हि दुःखमत्यंतमसह्यं ज्वल-
नोपमम् । नैव सोढुं न संहर्तुं शक्नोमि
मुषितेन्द्रियः ॥ प्रतिमा. २

२० बाष्पस्तंभितकंठत्वादनुक्तवैव
वनं गतः । प्रतिमा. २

२१ पंचेषुर्मदनो यदा कथमयं षष्ठः
शरः पातितः । स्वप्न. ४

१६ भाग्यायत्तमतः परं न खलु
तद्वाच्यं वधूबंधुभिः । शा. ४

१७ ज्वलति चलितेधनोऽग्निः ।
शा. ६

१८ चित्रार्पितारंभ इवावतस्थे ।
रघु. २-३१

आणि—चित्रन्यस्ताभिवाचलम् ।
विक्र. १

१९ न च खलु परिभोक्तुं नैव
शक्नोमि हातुम् । शा. ५

२० कंठस्तंभितबाष्पवृत्तिकलुषं
चिंताजडं दर्शनम् । शा. ४

२१ पथिकजनयुवतिलक्ष्यः पंचाभ्य-
धिकः शरो भव । शा. ६

रघुवंशांतील वंशावळ आणि प्रतिमा नाटकांतील वंशावळ यांचे समानत्व

२२. भास आणि कालिदास यांच्यांतील जीं एकवीस साम्यस्थळें
वर दिलेलीं आहेत, त्यांच्यापेक्षां विशेष विलक्षण अशी एक साम्याची गोष्ट
या दोन कवींमध्ये दृष्टोत्पत्तीस येते. पूर्वी रा. रा. सी. के. दामले, माजी
संपादक, राष्ट्रमत, हे राष्ट्रोदय या नांवाचे जें एक मासिक पुस्तक काढीत
असत, त्याच्या १९१० च्या जानेवारीच्या अंकामध्ये 'रघुवंशाविषयी
कांहीं विचार' या विषयावर एक लेख प्रसिद्ध करण्यांत आलेल्या असून
त्यांत रघुवंशांतील वंशावळ ही रामायणांतील किंवा कोणत्याही पुराणांतील

राजांच्या पूर्ववशावळीशीं कशी जमत नाही, हें सविस्तर रीतीनें दाखवून ती कालिदासानें कोणत्या आधारावरून घेतलेली असावी, अशाविषयी पृच्छा करण्यांत आलेली होती. त्या प्रभावर हल्लीं प्रसिद्ध झालेल्या भासाच्या प्रतिमा नाटकाच्या योगानें कांहीं थोडासा प्रकाश पडला आहे. दिलीप, रघु, अज, दशरथ आणि राम, ही जी कालिदासाची रघुवंशांतील परंपरा, ती अगदीं जशीच्या तशी— आणि अगदीं त्याच पौर्वापर्यक्रमानें— भासाच्या प्रतिमा नाटकामध्ये चार वेळां आढळून येते.

(१) आसन्नमरण झालेल्या दशरथाला दुसऱ्या अंकाचे शेवटीं त्याचे पितर दिसतात, तेव्हां त्यांचें वर्णन पुढील श्लोकांत येणेंप्रमाणें केलेलें आहेः—
अयममरपतेः सखा दिलीपो रघुरयमत्रभवानजः पिता मे ।

किमभिगमनकारणं भवद्भिः सह वसने समयो ममापि तत्र ॥

(२) पुढें तिसऱ्या अंकांत भरत आपल्या मातुलाच्या नगराहून अयोध्येला परत येत असतां अयोध्येजवळ त्याला एक प्रतिमागृह दिसतें. त्यामध्ये दिलीप, रघु, अज, आणि दशरथ, हा चार इक्ष्वाकुवंशांतील मृत-राजांच्या प्रतिमा त्याला आढळतात. या कोणाच्या प्रतिमा आहेत, असें भरत तेथील रक्षण करणाऱ्या देवकुलिकाला विचारतो. तेव्हां तो क्रमानें त्यांचें येणेंप्रमाणें वर्णन करतोः—

देवकुलिकः— अयं खलु तावत् सन्निहितसर्वरत्नस्य विश्वजितो यज्ञस्य प्रवर्तयिता प्रज्वलितधर्मप्रदीपो दिलीपः ।

अयं खलु तावत् संवेशनोत्थापनयोरनेकब्राह्मणजनसहस्रप्रयुक्तपुण्याह-शब्दरवो रघुः ।

अयं खलु तावत् प्रियावियोगनिर्वेदपरित्यक्तराज्यभारो नित्यावभृथ-स्नानप्रशांतरजा अजः ।

देवकुलिकः— अयं दिलीपः ।

भरतः— पितृपितामहो महाराजस्य । ततस्ततः ।

देवकुलिकः— अत्रभवान् रघुः ।

भरतः— पिता तातस्य ।

(३) त्यानंतर चवथ्या अंकांत सुमंत्र पूर्वजवर्णनपूर्वक भरताचें वर्णन येणेंप्रमाणें दोन ठिकाणीं करतो:—

दैत्येन्द्रमानमथनस्य नृपस्य पुत्रो यज्ञोपयुक्तविभवस्य नृपस्य पौत्रः ।

भ्राता पितुः प्रियकरस्य जगत्प्रियस्य रामस्य रामसदृशेन पथा प्रयाति ॥

(४) रघोश्चतुर्थोऽयमजातृ तृतीयः पितुः प्रकाशस्य तव द्वितीयः ।

यस्यानुजस्त्वं स्वकुलस्य केतोस्तस्यानुजोऽयं भरतः कुमारः ॥

या सगळ्या उताऱ्यांवरून दिलीप, रघु, अज आणि दशरथ, असाच भासाऱ्याही वंशावळीचा क्रम होता, हें स्पष्ट होत आहे. आणि त्या भासाऱ्याच्या क्रमाला अनुसरूनच कालिदासानेंही आपल्या रघुवंशाच्या वंशावळीचा क्रम स्वीकारलेला होता, हें उघड आहे. आतां कालिदासानें भासापासून जशा इतर पुष्कळ गोष्टी घेतल्या आहेत, त्याचप्रमाणें हा क्रमही त्यानें भासापासून घेतला आहे, हें जरी निर्विवाद आहे, तरी पण भासानें तरी हा क्रम कोठून घेतला, हा प्रश्न शिळक राहतो. हा क्रम कोठल्याही पुराणांतल्या क्रमाशी जुळत नाही, हें वर सांगितलेल्या राष्ट्रोदयांतील लेखामध्ये दाखविण्यांत आलेलें आहे. त्यांत उल्लेखिलेल्या पुराणग्रंथांशिवाय रामायणाची गोष्ट निराळ्या रीतीनें ज्यांत वर्णिलेली आहे, असे कित्येक प्रबंध आहेत. बौद्धांच्या जातककथांमध्ये दशरथ जातकाची एक गोष्ट आहे, व जैनांचेंही एक रामायण पद्मपुराण ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. तसेंच कथासरित्सागरांतील आठव्या लम्बकाच्या प्रारंभीच रामचरित्राची एक हकीकत आहे. बौद्धांचें आणि जैनांचें रामचरित्र व रामायणांतील रामचरित्र यांच्यामध्ये जमीन अस्मानाचें अंतर आहे, आणि तें तसें असलें तर त्यांत कांहीं मोठेंसें आश्चर्य आहे, असेंही नाही. परंतु कथासरित्सागरांतील रामचरित्रामध्येही कांहीं भिन्नता आहे. लव आणि कुश यांपैकी कुश हा वाल्मीकीनें कुशांपासून म्हणजे दर्भांपासून उत्पन्न केल्याची कथा यांत आहे. परंतु या तिन्ही ठिकाणीं इतकी भिन्नता असूनही त्यांत सुद्धा हा वंशावळीचा भिन्न क्रम कोठेही आढळून येत नाही. मग भासानें हा क्रम कोणत्या आधारावरून घेतलेला असेल तो असो. रामचरित्रावरील 'अभिषेक नाटक' आणि 'प्रतिमा नाटक' ही नाटके लिहीत असतांना भासानें वाल्मीकि रामायणाचें

परिशालन केलेलें असलें पाहिजे, असें ह्या दोन नाटकांतील अंतर्गत प्रमाणांवरून दिसून येतें.

भासाचा वाल्मीकिरामायणविषयक परिचय

(१) अभिषेक नाटकामध्ये पहिल्या अंकांत वालिवधाच्या संबंधानें पुढील श्लोक आलेला आहे.

वागुराच्छन्नमाश्रित्य मृगाणामिष्यते वधः ।

वध्यत्वाच्च मृगत्वाच्च भवाञ्छन्नेन दण्डितः ॥

आणि वाल्मीकिरामायणाच्या किष्किंधाकाण्डामध्ये याच प्रश्नाला अनु-
लक्षून पुढील श्लोक आलेले आहेत.

वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर्नराः ।

प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च गृह्णन्ति सुबहून्मृगान् ।

प्रधावितान्वा वित्रस्तान् विस्त्रब्धानतिविष्टितान् ॥

प्रमत्तानप्रमत्तान्वा नरा मांसाशिनो भृशम् ।

विध्यन्ति विमुखांश्चापि न च दोषोऽत्र विद्यते ॥ सर्ग १८.

या दोषांच्या तुलनेवरून वाल्मीकिरामायणामधूनच ही वालिवधाच्या निर्दोषतेची सप्रमाणता भासानें घेतलेली असावी, असें उघड दिसतें.

(२) अशी आणखीही कांहीं बारीकसारीक स्थळें अभिषेक नाटकांत सांपडतात. परंतु असलीं स्थळें प्रतिमा नाटकांमध्ये याहूनही जास्त आहेत.

गोपहीना यथा गावो विलयं यान्त्यपालिताः ।

एवं नृपतिहीना हि विलयं यान्ति वै प्रजाः ॥

हा प्रतिमा नाटकाच्या तिसऱ्या अंकांतील श्लोक आणि

यथा ह्यपालाः पशवो यथा सेना ह्यनायका ।

यथा चंद्रं विना रात्रिर्यथा गावो विना वृषम् ।

एवं हि भविता राष्ट्रं यत्र राजा न ईक्ष्यते ॥

अयोध्या १५-५४-५.

किंवा

अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ।

अयोध्या ६७-२९.

हे श्लोक बांच्यामध्ये शब्दसाम्य आणि अर्थसाम्य इतकें आहे कीं, भासानें आपला अराजकाच्या परिणामाचा श्लोक वाल्मीकिरामायणांतील वर दिलेल्या श्लोकांना अनुसरूनच लिहिलेला असला पाहिजे, याबद्दल कोणालाही शंका उरण्याचें कारण नाही.

(३) भासाच्या प्रतिमा नाटकामध्ये आणखी एक विशेष लक्षांत ठेवण्या सारखी गोष्ट दृष्टोत्पत्तीस येते. ती अशीः— भरताकरितां कैकेयीनें जें राज्य मागितलें, त्याच्याबद्दलचें कारण असें कीं, कैकेयीपासून जो मुलगा होईल, त्याला मी आपलें राज्य देईन, अशी राज्यशुल्काची कबुली दशरथ राजानें दिलेली होती. या शुल्काच्या कल्पनेचा भासानें प्रतिमा नाटकांत पुष्कळ वेळां उपयोग केलेला आहे. देवासुरसंग्रामांत कैकेयीनें दशरथाला जें साहाय्य केलें, त्याबद्दल प्रसन्न होऊन त्यानें तिला वर दिला होता आणि त्या वराच्या अनुरोधानें तिनें भरताकरितां राज्य मागितलें ही जी नेहमींची सामान्य गोष्ट, ती फारशी पुढें न आणतां भासानें ह्या नाटकांत जागोजागी शुल्काच्या कल्पनेलाच प्राधान्य दिलेलें आहे. यापैकी वराची गोष्ट तर रामायणामध्ये आहेच, परंतु या राजशुल्काच्या कल्पनेचाही उल्लेख वाल्मीकिरामायणामध्ये एके ठिकाणीं सांपडतो.

पुरा भ्रातः पिता नः स मातरं ते समुद्रहन् ।

मातामहे समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् ॥

अयोध्या १०७-३०.

या श्लोकांत शुल्काचा उल्लेख स्पष्ट आहे. व मी कैकेयीच्या मुलाला राज्य देईन असा कैकेयीचें पाणिग्रहण करते वेळीं दशरथानें राज्यशुल्काचा करार केलेला असला पाहिजे, असें दुसऱ्याही एका प्रमाणावरून दिसतें. कैकेयीशीं लग्न केल्यानंतर कौसल्या, सुमित्रा व कैकेयी यांना राम, लक्ष्मण, शत्रुघ्न व भरत असे पुत्र झाले असतां, त्यांपैकी राम हा सर्वांत ज्येष्ठ आणि जास्त आवडता असल्याकारणानें त्यालाच यौवराज्याभिषेक करावा अशी दशरथाच्या मनामध्ये स्वाभाविकपणें इच्छा उत्पन्न होऊन त्यानें रामाला युवराजपद देण्याचा निश्चय केला. यासंबंधाचे अयोध्याकांडाच्या चवथ्या सर्गांत दशरथाच्या भाषणाचे जे श्लोक आहेत, त्यांत—

विप्रोषितश्च भरतो यावदेव पुरादिह ।

तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्तकालो मतो मम ॥

असा एक श्लोक आलेला आहे. पण दशरथानें असें म्हणण्याचें कारण काय ? वास्तविक राम हा ज्येष्ठ असल्यामुळें यौवराज्याला तो अधिकारीच होता. त्याच्या अभिषेकसमारम्भाच्या वेळीं त्याच्या बांधवादिकांना मुद्दाम बोलावून आणवावयाचें, असा प्रसंग असतां 'भरत ह्या ठिकाणीं नाहीं तोंपर्यंतच तुझा राज्याभिषेक मला उरकून घेऊं दे,' असें दशरथ, रामाला काय म्हणून म्हणतो ? यावरून कैकेयीच्या मुलाला राज्य देण्याचा राज्यशुल्काचा करार झालेला असून तो मोडून आतां रामाला राज्य देण्याचा दशरथाचा विचार असला पाहिजे, असें दिसतें. यावरून तात्पर्य एवढें निश्चित होतें कीं, राज्यशुल्काचा करार प्रथमतः झालेला असला पाहिजे. व त्या राज्यशुल्काच्या कल्पनेवरच भासानें आपली बरीचशी भिस्त प्रतिमा नाटकामध्ये ठेविलेली आहे.

या वर दिलेल्या उल्लेखांवरून भास हा वाल्मीकिरामायणाचा उपयोग करीत असला पाहिजे असें दिसतें. पण असें असूनही त्यानें दिलीप, रघु, अज, ह्या वंशावळीचा क्रम वाल्मीकिरामायणांतल्या क्रमाहून अगदीं भिन्न असा घेतला आहे. आतां तो त्यानें कोटून घेतला आहे, हें जरी अद्यापि निश्चित करितां येत नाहीं, तरी कालिदासानें मात्र हा क्रम भासापासून घेतला आहे, हें अगदीं स्पष्टपणें निश्चित होत आहे.

ही जी कालिदासानें भासामधून आपल्या कल्पना उचलून घेतल्याची एकंदर बावीस उदाहरणें येथपर्यंत दाखविण्यांत आलेली आहेत, त्यांवरून सामान्यतः असें म्हणण्यास हरकत नाहीं कीं, कालिदास हा भासाचें अनुकरण करीत असतो. तेव्हां या पूर्वपरामर्शापासून आपल्याला प्रस्तुतच्या 'प्रियदर्शिके'च्या कर्तृत्वासंबंधानें निश्चय करण्याला कांहीं मदत होते कीं काय, या प्रश्नाचा आतां आपण विचार करूं. भास आणि कालिदास यांच्यामधील साम्यसमालोचन, प्रतिमा नाटकांतील वंशावळ आणि रघुवंशांतील वंशावळ यांचें समानत्व, भासाचें वाल्मीकिरामायणविषयक परिशीलन, इत्यादि कित्येक प्रश्न मध्यंतरी उपस्थित होऊन त्यांच्याकडे वळणें प्राप्त झाल्याकारणानें जरी थोडें विषयांतर झालें आहे, तरी तें विषयांतर प्रभुत

विषयाला उपकारक आणि आवश्यक असेंच असल्यामुळे झालेले आहे, हे 'प्रियदर्शिका' नाटकाच्या कर्तृत्वासंबंधाने यापुढे जे मनोरंजक प्रमाण प्रतिपादित करण्यांत येणार आहे, यावरून कोणाच्याही लक्षांत येईल.

प्रियदर्शिका आणि कालिदास यांच्यामधील साम्य

एखाद्या ग्रंथामध्ये कांही कल्पनासाम्य आढळले, म्हणजे ते नमूद करून ठेवण्याची टीकाकारांची पद्धति आहे, त्याचप्रमाणे 'प्रियदर्शिका' नाटकावर आतांपर्यंत ज्यांनी संस्कृतमध्ये किंवा इंग्रजीमध्ये टीका आणि टिप्पण्या लिहिल्या आहेत त्यांनीही या पद्धतीचा अंगीकार केलेला असल्याचे आढळून येते आणि त्यावरून 'प्रियदर्शिका' नाटकामध्ये कालिदासाच्या कृतीचे साम्य असल्याचे फार वेळां दिसून येते. त्या साम्याचे तुलनात्मक कोष्टक वाचकांच्या पुढे येथे आधी सादर करून नंतर मग त्यासंबंधाचे आपण विशेष विवेचन करू.

प्रियदर्शिका

१ अरण्यका—(भ्रमरसंवाधं नाटयन्ती) हा धिक् हा धिक् । एते खल्वपरे परित्यज्य कमलिनीं निलोत्पलवनानि समापतन्तो निपुणतरं बाधमाना आयासयन्ति मां दुष्टमधुकराः। हला इन्दीवरिके, परित्रायस्व मां परित्रायस्व माम् । एते दुष्टमधुकराः परिभविष्यन्ति । इन्दीवरिके, लघूपसर्प । लघूपसर्प । आकुलीकृतास्मि दुष्टमधुकैः

अंक २

२ विदूषकः—भवति, सकलपृथ्वी-परित्राणसमर्थेन वत्सराजेन परित्रायमाणा चेटीमिदीवरिकामाक्रन्दसि ।

अंक २

कालिदास

१ शकुन्तला—(ससंभ्रमं) 'अम्मो सलिलसेकसंभ्रमाश्रवमालिकामुज्झित्वा वदनं मे मधुकरोऽभिवर्तते । (भ्रमरबाधां निरूपयति) न एष दुष्टो विरमति । अन्यतो गमिष्यामि । कथमितोप्यागच्छति । हला परित्रायेथां मामेतेन दुर्विनीतेन मधुकरेण अभिभूयमानाम् ।

शा० १

२ शकुन्तलाः—हला अशरणास्मि । अन्यतरा युवयोरागच्छतु ।

उभे—पृथिव्या यः शरणं स तव समीपे वर्तते ।

शा० ३

३ राजा—कथं गता । सखे वसन्तक,
न खल्वविधनमभिलषितमधन्यैः
प्राप्यते । अंक २

४ मनोरमा—आज्ञप्तास्मि देव्या
वासवदत्तया—“ हंजे मनोरमे, यः स
सांकृत्यायन्यार्यपुत्रस्य मम च वृत्तान्तो
नाटकोपनिबद्धः तस्य नर्तितव्यशे-
षमद्य युष्माभिः कौमुदीमहोत्सवे
नर्तितव्यम् ” इति । ह्यः खल्वारण्यकया
प्रियसख्या शून्यहृदययान्यथैव नर्ति-
तम् । अद्य पुनर्वासवदत्ताभूमिकया
तया यदि तथा क्रियते ततोऽवश्यं
देवी कोपिष्यति । अंक ३

५ आरण्यका—कस्मै तावदेतं
वृत्तांतं निवेद्य सख्यवेदनमिव दुःखं
करिष्यामि । अंक ३

६ आरण्यका—अयं सखीजनः पक्ष-
पातेन मन्त्रयते । अयि सखि पक्षपा-
तिनि, देवीगुणनिगलनिबद्धे खलु
तस्मिन् जने कुत एतत् ।

मनोरमा—हला अपण्डिते, कमलि-
नीबद्धानुरागोपि मधुकरो मालतीं
प्रेक्ष्याभिनवरसास्वादलंपटः कुतस्ताम-
नासाद्य स्थितिं करोति । अंक ३

७ सांकृत्यायनी— अंक ३

८ व्यक्तिर्व्यजनधातुना दशविधे-
नाप्यत्र लब्धाधुना—इत्यादि. अंक ३

३ अहो विधनवत्यः खलु प्रार्थि-
तार्थसिद्धयः ।

४ प्रियं०—ननूटजसंनिहिता शकुंतला ।
अनसूया—अद्य पुनर्हृदयेनासंहिता ।
प्रियंवदा—हा धिक् हा धिक् कस्मि-
न्नपि पूजाहोऽपराद्धा शून्यहृदया शकुं-
तला । शा. ४

आणि, विक्रमोर्वशीय नाटकाच्या
तिसऱ्या अंकाच्या आरंभीच्या
विष्कभकांतील 'लक्ष्मीस्वयंवर' नाट-
काचा प्रयोग व त्यांतील उर्वशीची
चुकी यांबद्दलचें वर्णन.

५ संविभक्तं हि दुःखं सख्यवेदनं
भवति शा. ३

६ हला, देवीं चिन्तयित्वा न मे
हृदयं विश्वसिति ।

मुग्धे भ्रमरसंघाध इति वसन्ता-
वतारसर्वस्वभूतः किं न च्युतप्रसवोऽ
वतंसनीयः ।

मालाविका. ३.

७ परिव्राजिका— मालाविका.

८ वामं संधिस्तिमितवलयं न्यस्य
हस्तं नितम्बे इ. मालाविका. २

९ (वासवदत्ता सखेदमासना-
दुत्तिष्ठति)

राजा—किं मुक्तमासनमलं मयि
सम्प्रमेण नोत्थातुमित्थमुचितं मम
तान्तमध्ये । अंक ३

१० विदूषक—ईदृशेऽभ्युदयेऽस्मिन्
राजकुले एतत्करणीयम् । गुरुपूजा ।
ब्राह्मणस्य सत्कारः । सर्वबन्धनमोक्ष
इति । अंक ४

११ आरण्यका—(कदलीगृहाभि-
मुखमवलोक्य) हंजे इंदीवरिके, अति-
शिशिरतया सलिलस्योरुस्तंभ इव
समुत्पन्नः । तत् शनैर्गच्छावः ।

९ (शकुन्तलाम्भुत्थातुमिच्छति)
राजा—अलमलमायासेन ।

संदष्टकुसुमशयनान्याशुक्लान्तबिस
भंगसुरभीणि । गुरुपरितापानि न ते
गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥ शा. ३

१० विदूषक—दैवचिन्तकैर्विज्ञापितो
राजा । सोपसर्गो वो नक्षत्रम् । सर्व-
बंधनमोक्षः क्रियतामिति ।
मालविका. ४

११ शकुन्तला—(राजानमवलोक-
यन्ती सव्याजं विलंब्य सहस्रस्त्रीभ्यां
निष्क्रान्ता) शा. १

राजा—दर्भाकुरेण चरणः क्षत इत्य-
कांडे तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि
गत्वा आसीद्विवृत्तवदना च विमोच-
यन्ती शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमा-
णाम् ॥ शा. २

उर्वशी—(उत्पतनभंगं रूपयित्वा)
अहो लताविटपे एषैकावलीवैजयंतिका
मे लग्ना । (सव्याजमुपसृत्य राजाञ्ज-
पश्यन्ती) सखि चित्रलेखे मोचय
तावदेनाम् । विक्रमो. १

हीं कांहीं मुख्य मुख्य साम्ये वर दिलीं आहेत. परंतु यांच्याशिवाय
बारीकसारीक समान कल्पना आणखीही कित्येक सांपडतील. या प्रियदर्शिका
आणि कालिदास यांच्यामधील कल्पनासाम्याच्या प्रश्नाबद्दलचं टीकाकारांचें
आतांपर्यंतचें प्रत्युत्तर असें होतें कीं, कालिदासामधून प्रियदर्शिकेच्या
कर्त्यानें या कल्पना आपल्या नाटिकेमध्ये घातलेल्या आहेत. परंतु हें

समाधान आतां भासाचीं नाटकें उपलब्ध होऊन लोक वाचूं लागल्यानंतर समाधानकारक होऊं शकणार नाही. कारण, प्रियदर्शिकेच्या कर्त्यानें या कल्पना कालिदासामधून घेतलेल्या नसून उलट प्रियदर्शिकेच्या कर्त्याच्या प्रियदर्शिका या नाटिकेपासूनच कालिदासानें या उपरिनिर्दिष्ट कल्पना घेतलेल्या आहेत, अशी वस्तुस्थिति आहे. या लेखाच्या प्रारंभीच्या विवेचनावरून आपली अशी निःसंशय खात्री झालेली आहे की, प्रियदर्शिका हें नाटक भासानें लिहिलेलें असलें पाहिजे. आणि त्यानंतरच्या कालिदासासंबंधीच्या विवेचनावरून आपण असेही पाहिलें आहे की, कालिदास हा भासाच्या नाटकांमधून पुष्कळ वेळां पुष्कळ कल्पना उचलून घेतो. त्याचप्रमाणें कालिदासानें प्रियदर्शिकेमधून वरील कल्पना उचलून घेतल्या असल्या पाहिजेत, हें निःसंशय होय. आणि या गोष्टीवरूनही फिरून आपली एकदां हेंच सिद्ध होतें की, प्रियदर्शिका ही भासानेंच लिहिलेली असली पाहिजे. आणि हें जर खरें आहे, तर राजशेखराच्या कविविमर्शामधील प्रारंभी दिलेलें अवतरण हें सत्य आणि साधार असलें पाहिजे, असें निष्पन्न होतें. आणि त्याचप्रमाणें 'श्रीहर्षादेर्बाणादीनामिव धनम्' हा पाठही निराधार असला पाहिजे, हेंही मग ओघानेंच प्राप्त होतें.

'चारुदत्त' हें मूळचें नाटक भासाचेंच असून त्याचें जसें 'मृच्छकटिक' हें नाटक बनविण्यांत येऊन तें शुद्रक राजाच्या नांवानें पुढें प्रसिद्धीस आणण्यांत आलेलें आहे, त्याचप्रमाणें प्रियदर्शिकेचीही गोष्ट झालेली असली पाहिजे. प्रियदर्शिका ही नाटिका हल्लीं श्रीहर्षराजाच्या नांवावर विकली जात आहे, आणि मृच्छकटिकामध्ये ज्याप्रमाणें भासाच्या नेहमींच्या पद्धतीहून भिन्न अशी लांबलचक नांदी, प्रस्तावना, वगैरे घालण्यांत आली आहे, तसाच प्रकार प्रियदर्शिका नाटिकेमध्येही करण्यांत आलेला आहे. आतां प्रियदर्शिका नाटिकेच्या प्रस्तावनेचा असा एक विशेष आढळून येतो की, ह्या बहुतेक अक्षरशः एकाच प्रकारच्या प्रस्तावनेचें टोपण प्रियदर्शिकेप्रमाणें रत्नावलि आणि नागानंद या नाटकांच्याही मूळच्या टोकांला बसविण्यांत आलेलें आहे. तेव्हां आतां श्रीहर्षाच्या प्रस्तावनेचें हें टोपण प्रियदर्शिकेच्या मूळाकडील टोकावर चढविलेलें असूनही ती प्रियदर्शिका ज्याप्रमाणें श्रीहर्षानें लिहिलेली नसून दुसऱ्याच कोणी तरी लिहिलेली आहे

असें आढळून येतें, त्याचप्रमाणें या श्रीहर्षाच्या प्रस्तावनेचा शिक्षा ज्या रत्नावलि आणि नागानंद या नाटकांवरही मारण्यांत आलेला आहे, तींही दोन्ही नाटके श्रीहर्षाचीं नसून दुसऱ्या कोणाचीं तरी असलीं पाहिजेत, असें प्राप्त होतें. आणि प्रियदर्शिकेमधील कित्येक शब्द, कल्पना, वाक्ये आणि श्लोक रत्नावलि आणि नागानंद ह्या नाटकांतून आढळून येत असल्याकारणानें जर प्रियदर्शिका ही भासाची आहे, तर रत्नावलि, नागानंद, हीं नाटकेही भासाचींच असलीं पाहिजेत, असें अगदीं ओघानें प्राप्त होतें. तरी पण त्या प्रत्येक नाटकाचा निरनिराळा विचार करून त्या त्या बद्दलचा हा सिद्धान्त अस्तिपक्षीं किंवा नास्तिपक्षीं निश्चित करणें, व त्या त्या नाटकांतील स्वतंत्र प्रमाणांच्या परीक्षणाच्या अंती जें कांहीं फलित होईल तेंच प्रतिपादन करणें, हें सोईचें आणि सरळ असल्याकारणानें फक्त प्रियदर्शिकेमधील अंतःप्रमाणांवरून जेवढें प्रमेय प्रस्थापित करतां येण्यासारखें होतें, तेवढ्याचेंच येथपर्यंत प्रतिपादन केलें आहे.

२ नागानंद

—:०*०:—

आतां आपण नागानंद हें नाटक भासाचें आहे किंवा काय, या प्रश्नाचा विचार करूं. प्रियदर्शिकेप्रमाणेंच हें नाटक आजपर्यंत श्रीहर्षाच्या नांवावर विकत आलेलें आहे; परंतु तें खरोखर श्रीहर्षाचें आहे किंवा भासाचें आहे, ह्याच्याबद्दल त्या नाटकांतील अंतर्गत प्रमाणांवरून काय तो निर्णय ठरविला पाहिजे. नाटकाच्या प्रस्तावनेमध्ये कोणाचें तरी नांव घालून दिलें असलें, तरी तेवढ्यावरून तें नाटक त्या कवीला त्यांतील अनेक अंतर्गत प्रमाणें कधीही पचूं देत नाहीत. हीं अंतर्गत प्रमाणें जी हकीकत सांगत असतात, ती नेहमीं खरी असते. ह्या प्रमाणांनीं कोणाही धनिक राजापासून यात्किंचितही द्रव्य कधीं घेतलें नसल्याकारणानें त्यांना खोटें बोलण्याची कांहीं आवश्यकता नसते. त्यांचा पुरावा नेहमीं पायाशुद्ध आणि

विश्वसनीय असाच असतो. म्हणून या नागानंदाच्या बाबतींमध्ये तो काय व कशा प्रकारचा आहे, याचें आपण परीक्षण करूं.

प्रियदर्शिकेच्या कर्तृत्वाच्या विवेचनामध्ये ज्या स्वरूपाचीं प्रमाणें उपयोगांत आणण्यांत आलीं होती, तेंच स्वरूप नागानंदाच्या विवेचनांतील प्रमाणांचें असणार, हें उघडच आहे. म्हणून त्यांच्यासंबंधानें उपोद्धाता-दाखल आतां येथें निराळा ऊहापोह न करितां भासाचीं नाटकें आणि नागानंद नाटक यांच्यांतील समानकर्तृकत्वप्रतिपादनोपयोगी अशीं जीं कांहीं ठळक ठळक कल्पनादृश्यें बुद्धिगोचर होतात, त्यांचें आपण प्रथमतः निरीक्षण करूं.

१ कन्यकादर्शन आणि शरदातप

कन्यकादर्शनाचें निर्दोषत्व आणि शरदातपाचें असह्यत्व, ह्या दोन कल्पना मूळच्या खुद्द भासाच्याच असल्याबद्दल प्रियदर्शिकेच्या विवेचनामध्ये दाखविण्यांत आलेलेंच आहे. त्या दोन्ही कल्पना नागानंदामध्येही आलेल्या आढळून येतात.

नायकः—वयस्य कदाचिद् दृष्टुमनर्होऽयं स्त्रीजनो भविष्यति । तदनेन तावत् तमालगुल्मकेनान्तरितौ देवतादर्शनावसरं प्रतिपालयावः ।

विदूषकः—भो वयस्य कन्यका खल्वेषा तर्त्तिक न प्रेक्षवाहे ।

नायकः—को दोषः । कन्यका निर्दोषदर्शना भवन्ति ।

अंक १.

हा कन्यकादर्शनाच्या निर्दोषत्वाचा उल्लेख नागानंदामध्ये फक्त एकदांच आलेला आहे. परंतु शरदातपाच्या तीव्रतेचा उल्लेख नागानंदामध्ये दोन ठिकाणीं आढळतो.

(१) द्वितीयाः—हला मनोहारिके, आज्ञाप्तास्मि भर्तृदारिकया मलय-वत्या । हंजे चतुरिके, कुसुमावचयपरिश्रमनिःसहं मे शरीरं शरदातपजमितोऽयं मे संतापोऽधिकतरं बाधते । तद्रच्छ त्वं बालकदलीदलपरिक्षिते चंदन-लतागृहे चंद्रमणिशिलातलं सजीकुरु इति ।

अंक २.

(२) विदूषकः—एषा खलु तमालवीथिका । एतच्छरत्संतापखेदितं
भवत्या वदनं लक्ष्यते । तदिह स्फटिकशिलातल उपविशतु ।

अंक ३

२ लतावृक्षांवरील प्रेम

कन्यकादर्शन आणि शरदातप ह्या संबंधींच्या भासाच्या ठराविक कल्पना नागानंदामध्ये आढळत असल्यामुळे नागानंद हे नाटक भासाचेच असले पाहिजे, असे वाटू लागते. व या कल्पनेला नागानंदाच्या पहिल्या अंकातील आश्रमवर्णनाच्या प्रसंगीच्या “ वासोर्थे दययेव नातिपृथवः कृत्ता-स्तरूणां त्वचः ” या चरणाने जास्तच दृढता प्राप्त होते. मागे प्रियदर्शिकेच्या विवेचनामध्ये भासाच्या अभिषेक नाटकाच्या चवथ्या अंकातील “ यस्यां न प्रियमंडनापि महिषी देवस्य मन्दोदरी स्नेहालुपति पल्लवान् ” हा श्लोक देण्यांत आलेलाच आहे. तेथे “ पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलम् ” इत्यादि शाकुंतल नाटकाच्या चवथ्या अंकातील श्लोकार्शी या कल्पना भासामधून कशा घेतल्या आहेत हे दाखविण्याकरितां “ यस्यां न प्रियमंडनापि ” इत्यादि श्लोक उद्धृत केलेला होता. परंतु तेथे त्याचे फळ वरच्याप्रमाणे परंपरित नसून प्रत्यक्ष आहे. आपल्याला फार इच्छा असली, तरी देखील वृक्षादिकांबद्दलच्या स्नेहातिशयामुळे त्यांना इजा होईल म्हणून त्यांचीं पाने देखील तोडावयाचीं नाहीत, ही निर्जीवांच्या सजीवतेची आणि तन्मूलक दयार्द्रतेची सुंदर कल्पना मूळची भासाची असून ती त्याच्या अभिषेक नाटकामध्ये व्यक्त झालेली आहे. आणि तीच कल्पना “ वासोर्थे दययेव ” या श्लोकामध्ये दृग्गोचर होत आहे. यावरूनही नागानंदाच्या भासकर्तृत्वाचाच येथेही बोध उत्पन्न होतो.

३ गायन आणि वादन

नायकः—यथा कोमलांगुलितलांभिहन्यमाना नातिस्फुटं कणन्ति तन्म्यः काकलीप्रधानं च गीयते तथा तर्कयामि अस्मिन् देवतायतने देवतामाराधयन्ती काचिद् दिव्ययोषिदुपवी-णयति ।

नागानंद नाटकाच्या पहिल्या अंकांतील हे वाक्य आहे. देवाल्या-मध्ये गौरीच्यापुढे मलयवती वीणा वाजवून आणि गाऊन देवीची सेवा करीत आहे, हा देखावा प्रत्यक्ष दृष्टिगोचर होण्याच्यापूर्वी नुसत्या आवाजा-वरून धोरण बांधून जीमूतवाहन हा तर्क करीत आहे की, ही कोणी तरी स्त्रीच वीणा वाजवीत आणि गात असली पाहिजे. अगदीं असाच प्रसंग भासाच्या अविमारक नाटकामध्ये आलेला पूर्वी प्रियदर्शिकेच्या विवेचना-मध्ये देण्यांत आलेला आहे. तेथेही अविमारक रस्त्याने चाललेला होता, आणि माडीवर कोणी पुरुष वीणा वाजवीत असून कोणी स्त्री गात होती. परंतु यांपैकी अविमारकाला रस्त्यांतून कांहीं एक प्रकार प्रत्यक्ष दिसणे शक्य नसतांही केवळ पुरुषांच्या आणि स्त्रियांच्या वाजवण्यांतील व आवाजांतील भेदांच्या खुणांनीं आणि इतर परिणामांनीं अविमारकानें असे अनुमान बांधले आहे की, हा पुरुषच वीणा वाजवीत असला पाहिजे, आणि हे गाणे कोणा तरी स्त्रीचेंच असलें पाहिजे. या अनुमानपद्धतीच्या सादृश्या-वरूनही नागानंदाचें कर्तृत्व भासाकडेच ज्यास्त ज्यास्त जाऊं लागल्याचें दिसून येतें.

४ उद्बोधन

अविमारकांतील नायिका जी कुरंगी ती अविमारकाशी पुन्हा आपला समागम होण्याच्या बाबतींत अगदीं निराश होऊन जाऊन आपल्या वस्त्रांनें आपल्या गळ्याला फास लावून घेण्याचा चवथ्या अंकामध्ये प्रयत्न करीत असतां नायक अविमारक हा तेथें येऊन तिला सोडवितो. ही उद्बोधनाची कल्पना मूळची भासाची असल्याचें अविमारकांतील या वर दिलेल्या प्रसंगावरून स्पष्ट होत आहे. आणि याच कल्पनेचा उपयोग नागानंदाच्या दुसऱ्या अंकामध्ये अगदीं तशाच प्रसंगीं करण्यांत आलेला आहे. यावरूनही अविमारकाचा आणि नागानंदाचा कर्ता एकच असला पाहिजे, असें प्राप्त होतें.

५ इतर किरकोळ प्रमाणें

या वर दिलेल्या प्रमाणांशिवाय नागानंदाचें कर्तृत्व भासाकडे ओढून.

आणणारी दुसरीही कित्येक विचारसादृश्ये विचारमार्गामध्ये अवतीर्ण होतात. त्यांपैकी कांहीं पुढे दिली आहेत:—

भास

(१) सव्ये करे समुपवेश्य मुखं सुदीनं कालं मनोभवसहायममृष्यमाणा । व्यग्रा विचिन्तयति किञ्चिदलोलदृष्टिर्बाष्पं निवारयितुमूर्ध्वमवेक्षमाणा ॥

अविमारक अंक ५.

(२) धात्री—(चित्रफलकं दर्शयति) पद्मावती—आर्यपुत्र, सदृशी खल्वियमार्यायाः ।

राजा—न सदृशी । सैवेति मन्ये ।

स्वप्नवासवदत्त ६.

(३) विदूषकः—दास्याः पुत्रैर्मधुकरैः पीडितोस्मि । *

स्वप्नवासवदत्त ४.

* सुंदर नायिकांच्या मुखकमलांसभोवतीं भ्रमर गुंजारव करीत फिरत असल्याची जी वर्णने शाकुंतल, प्रियदर्शिका, इत्यादिकांमधून आलेली आहेत, तीं कविसंप्रदायाच्या अनुरोधाने स्वाभाविक असल्याकारणाने त्यांचे सामान्यत्व निर्विवाद आहे. परंतु विदूषकासारख्याच्या अंगावर भ्रमरांनी तुटून पडण्याचे वर्णन जर कोठे आले, तर ते खरोखरच विशेष होय. आणि हा विशेष स्वप्नवासवदत्त आणि नागानंद या दोन्ही नाटकांमध्ये दृग्गोचर होत असल्यामुळे तो नागानंदाच्या भासकर्तृकत्वाकडेच घोट दाखवितो, हे उघड आहे.

(४) नारदः—निष्ठितो विहितो विवाहो ननु गांधर्वः स्वसमय एव ।
अविमारक ६.

नागानंद

(१) शशिमणिशिला सेयं यस्यां विपाण्डुरमाननं करकिसलये कृत्वा वामे घनश्वसितोद्गमा । चिरयति मयि व्यक्ताकृता मनाक्स्फुरिताधरा नियमितमनोमन्युर्दृष्टा भया रुदती प्रिया ॥

अंक २.

(२) चेटी—(चित्राकृतिं नायिकां च निर्वर्ण्य) भर्तृहारिके किं भणस्य-हमिवालिखितेति । ईदृशमस्याः सादृश्यं येन न ज्ञायते किं तावन्मणिशिलायां भर्तृदारिकायाः प्रतिबिम्बं संक्रांतमुत त्वमालिखितेति । अंक २.

(३) विदूषकः—(भ्रमरबाधां नाटयन्) अरे कस्मात्पुनरेते दुष्टमधुकरा मामेवाभिभवन्ति । अंक ३.

(४) विदूषकः—भो भो निवृत्त इदानीं ते गांधर्वो विवाहः । अंक २.

(५) दुर्योधनः—(गांधारीमुद्दिष्य)
नमस्कृत्य वदामि त्वां यदि पुण्यं मया
कृतम् । अन्यस्यामपि जात्यां मे त्वमेव
जननी भव ॥ ऊरुभंग.

(५) शंखचूडः—समुत्पत्त्यामहे
मातर्यस्यां यस्यां गतौ वयम् । तस्यां
तस्यां प्रियसुते माता भूयास्त्वमेव नः ।
आणि

नायकः—संरक्षता पन्नगमद्य पुण्यं
मयार्जितं यत्स्वशरीरदानात् । भवे
भवे तेन ममैव भूयात्परोपकाराय
शरीरलाभः ।

† मृच्छकटिक नाटकाचे ५ ते १० हे अंकही भासाचेच असले
पाहिजेत, असें पूर्वी एकदां दाखविण्यांत आलेले आहे. त्या मृच्छकटिक
नाटकाच्या ८ व्या अंकामध्ये वसंतसेनेच्या वधानंतर विट तिला उद्देशून
पुढीस श्लोक म्हणतो—

अन्यस्यामपि जातौ मा वेश्या भूस्त्वं हि सुंदरि ।

चारित्र्यगुणसम्पन्ने जायेथा विमले कुले ॥

या श्लोकाचे वर दिलेल्या श्लोकांशीं शब्दसादृश्य आणि विचासादृश्य
किती आहे, हे कोणाच्याही सहज लक्षांत येण्यासारखे आहे. व हा विटाचा
श्लोक समग्र मृच्छकटिक भासाचेच आहे हे ठरविण्याला आणखी एक कारण
होतो, हेही प्रमाणपट्ट्या लक्षांत येईल.

६ पादवंदन

भास हा प्रियदर्शिकेचा कर्ता असला पाहिजे हे जे (मृच्छकटिका-
प्रमाणे) पूर्वी दाखविण्यांत आले, व नागानंदाचाही तोच कर्ता असला
पाहिजे हे जे हल्ली दाखविण्यांत येत आहे, ते मुख्यत्वेकरून समान कल्पनां-
च्या प्रामाण्यावरच होय. परंतु इष्टप्रमेयाचे प्रामाण्य प्रस्थापित करण्याच्या
या पद्धतीविरुद्ध कोणाला असेही म्हणतां येईल की, हा समान कल्पनांचा
पाया अगदी पोकळ आहे. एकच कल्पना अगदी भिन्न भिन्न माणसांना
कधी सुचणार नाहीत की काय ? यावर उत्तर असे आहे की, एकच
कल्पना भिन्न मनांना सुचणे अगदी शक्य आहे, हे खरे. व वाक्याच्या
इतिहासांतून अशी कांही उदाहरणेही काढून दाखवितां येतील. इतकेच
नव्हे, तर ज्या भासाच्या अनेक नाटकांमधील एककर्तृत्व उद्घाटित

करण्याचा हा प्रयत्न करण्यांत येत आहे, त्या भासानेही सादस्यावरून ऐक्य प्रस्थापित करण्याच्या प्रसंगी आपल्या कित्येक नाटकांतून असाच संशय समुस्थापित केलेला आहे. स्वप्नवासवदत्त या नाटकाच्या सहाव्या अंकामध्ये वासवदत्ता आणि तिची तसबीर यांच्यामध्ये सादश्य-दिसत असतांही त्यांच्या-मधील ऐक्य अंगीकृत करण्याच्या पूर्वी राजा उदयन हा 'परस्परगता लोके दृश्यते रूपतुल्यता' असे म्हणून आपल्या मनाची संशयित वृत्ति व्यक्त करतो. तसेंच मृच्छकटिकाच्या नवव्या अंकामध्ये वसंतसेनेच्या अंगावरील दागिन्यांच्या सादस्यासंबंधाने भासाने अधिकरणिाच्या तोंडी वरच्या सारख्याच अर्थाचा पुढील श्लोक घातलेला आहे.

वस्त्वन्तराणि सदृशानि भवन्ति नूनं रूपस्य भूषणगुणस्य च कृत्रिमस्य ।

दृष्ट्वा क्रियामनुकरोति हि शिल्पिवर्गः सादश्यमेव कृतदृष्टतया च दृष्टम् ॥

तेव्हा केवळ सादस्यावरून नेहमीच ऐक्याचे अनुमान करणे बरोबर होणार नाही, हे अगदी खरे आहे. परंतु प्रस्तुत लेखांतील सिद्धान्त ज्या सादस्यांवर संस्थापित केलेले आहेत, तीं सादश्ये अगदी भिन्न प्रकारची आहेत. बहुधा सादश्ये दोन प्रकारची असतात. एक सामान्य सादश्ये आणि दुसरी विशेष सादश्ये. मुख हे कमलासारखे आहे, किंवा चंद्रासारखे आहे अशा प्रकारच्या सहज सुचणाऱ्या कल्पना ही सामान्य सादस्यांची उदाहरणे होत. असल्या कल्पना भिन्न भिन्न काव्यांतून कितीही वेळां आढळल्या, तरी त्यांच्यावरून त्यांमधील एककर्तृकत्व कोणाला कधीही प्रस्थापित करितां यावयाचे नाही. पण ज्या सादस्यामध्ये अनन्यसाधारण असा कांही तरी विशेष असतो, त्या सादस्याला हेतु करून त्यापासून जर समानकर्तृकत्वाचे अनुमान काढले, तर तेंच अनुमान काय तें हेत्वाभासविरहित होऊन प्रामाण्यपदवीला पोचूं शकेल. आणि याच नियमाला अनुसरून ज्यांत कांही विशेष आहे, अशीच सादश्ये आतांपर्यंत अनुमानाकरितां उपयोगांत आणण्यांत आलेली आहेत. आणि अशांच्याच तोंडीचे आणखी एक विशेषसादश्य नागानंदामध्ये नयनगोचर होतें. तें असे की, तिसऱ्या अंकाच्या प्रारंभी शेखरक विट हा दारूच्या धुंदीमध्ये रक्तवस्त्राचा बुरखा घेऊन चाललेल्या विदूषकालाच ही चेटी वनमालिका आहे असे समजून त्याच्या पायां पडत असतां तो विट पुढील श्लोक म्हणतो:—

हरिहरपितामहानामपि गर्वितो यो न जानाति नन्तुम् ।
स शेखरकश्ररणयोस्तव नवमालिके पतति ॥

आतां समग्र मृच्छकटिक हे भासाचेंच असलें पाहिजे, ही गोष्ट अगदी सिद्धवत् झालेली आहे. त्या मृच्छकटिकाच्या आठव्या अंकामध्ये शंकारही येथील शेखरक विटाप्रमाणे वसंतसेनेच्या पायां पडत असतांना तिने त्याला लाथ मारल्यानंतर तो रागावून जाऊन पुढील श्लोक म्हणतोः—

यच्चुंबितमंबिकामातृकाभिर्गतं न देवानामपि यत्प्रणामम् ।
तत्पातितं पादतलेन मुण्डं वने शृगालेन यथा मृतांगम् ॥

येथे “गतं न देवानामपि यत्प्रणामम्” आणि “हरिहरपितामहानामपि गर्वितो यो न जानाति नन्तुम्” या दोहोंमधील कल्पना अगदी अन्योन्यसदृश असून त्या सादृश्यामध्ये एक प्रकारचा विशेष आहे, हे कोणाच्याही लक्षांत येईल. तेव्हां ह्या विशेष सादृश्यावरून हे उघड होत आहे की, जर ‘मृच्छकटिक’ हे भासाचें आहे, तर नागानंद हेही भासाचेंच असलें पाहिजे. पण ज्यांच्या मते मृच्छकटिकाच्या भासकर्तृकत्वाबद्दल अद्यापि शंका असेल, त्यांच्याकरितां हीच विशेष कल्पना ज्यामध्ये आहे, असे भासाचें दुसरें एक निर्विवाद वाक्य आपण उद्धृत करूं.

त्वत्पादमात्रप्रणताग्रमौलिर्ज्वलंतमप्यग्निमचिन्तयित्वा ।
येनैव मानेन समं प्रसूतस्तेनैव मानेन दिवं प्रयामि ॥

हा अभिमानानें ओथंबलेला उत्कृष्ट श्लोक ऊरुभंगनामक नाटका-मध्ये धृतराष्ट्राची बोलणाऱ्या राजा दुर्योधनाच्या तोंडी घालण्यांत आलेला आहे. यांतील कल्पना आणि वरच्या दोन श्लोकांतील कल्पना अगदी एक आहे. आणि ऊरुभंग हे नाटक भासाचेंच आहे, याबद्दल शंका नाही. तेव्हां यावरून नागानंदांतील विटाच्या तोंडची कल्पनाही भासाचीच असली पाहिजे, हे उघड होतें; आणि त्याच्याचबरोबर मृच्छकटिकांतील शंकाराची कल्पना हीही भासाचीच होय, हेही पण स्पष्ट रीतीने सिद्ध होतें.

७ मृच्छकटिकाची मदत

समग्र मृच्छकटिक हे भासाचें असल्याबद्दल आणखी प्रमाणांची आवश्यकता आहे, असें मुळींच नाही. तेव्हां आतां मृच्छकटिकामधील कांहीं विशिष्ट शब्द किंवा कल्पना जर नागानंदामध्ये आढळून आल्या, तर तें देखील— ‘नागानंद हे भासानेंच केलेले एक नाटक आहे,’ असें ठरविण्याला— एक निःसंदेह साधन होईल, याबद्दल मतभेद होण्याला जागा नाही. म्हणून मृच्छकटिक आणि नागानंद यांच्यामधील कित्येक साम्यस्थळे येथें देण्यांत येत आहेत.

(१) कः श्रद्धास्यति भूतार्थं सर्वो मां तुल्यिष्यति ।

शंकनीया हि लोकेऽस्मिन्निप्रतापा दरिद्रता ॥

इत्यादि कांहीं ठिकाणीं मृच्छकटिकामध्ये “तुल्यिष्यति” या शब्दाचा एक विशेष प्रकारचा प्रयोग आढळून येतो; आणि अशाच प्रकारचा प्रयोग नागानंदाच्या दुसऱ्या अंकामध्ये नायिकेच्या तोंडी “हंजे, भेटशमाकारं प्रेक्ष्य कोपि मे हृदयं तुल्यिष्यति । तदुत्तिष्ठ । अनेन रक्ताशोकपादपेनांतरिते प्रेक्षावहे क एष इति ।” या वाक्यामध्ये आलेला आहे. तसेंच मृ. अंक ८ ‘अलंकृतभूषणे’ ही कल्पना आणि नागानंद अंक ५ यांतील ‘आभरणानामपि कृतशोभमेवैतदवस्थं पुत्रकस्य मे शरीरं कृतम्’ ही कल्पना, यांत फार साम्य आहे. आणि नागानंदाच्या ३ व्या अंकाच्या प्रारंभी शेखरक विट, नव-मालिका चेटी, विदूषक, वगैरेचा जो एक प्रवेश आहे, त्याचें मृच्छकटिकाच्या पहिल्या अंकांतील शंकर, विट, विदूषक, वगैरेच्या प्रवेशाशी पुष्कळ बाबतींत फार निकट साम्य आहे.

(२) मृच्छकटिकाच्या १० व्या अंकामध्ये “आघातमद्याहमनु-प्रयामि” या ठिकाणीं वधस्थान या अर्थी जो ‘आघात’ हा शब्द आलेला आहे, तोच नागानंदाच्या चवथ्या अंकांतील नायकाच्या तोंडच्या “कदा-चिदियमालोक्य सन्निकृष्टमाघातस्थानं स्त्रीस्वभावकातरतया प्राणान् जह्यात्” या वाक्यामध्ये त्याच अर्थी घातलेला आहे.

(३) वध्यशिलेचा उल्लेख आणि रक्तवस्त्रांचा वधप्रसंगीचा उप-योग या गोष्टी मृच्छकटिकाच्या १० व्या अंकातल्याप्रमाणें नागानंदाच्या चवथ्या आणि पांचव्या अंकामध्येही पुष्कळ वेळां आढळून येतात.

(४) मृच्छकटिकाच्या आठव्या अंकामध्ये वसंतसेनेला मारण्या-पूर्वी शंकार कांहीं तरी निमित्तानें विटाला तेथून घालवूं पाहात असतां विट थोंडेंसें गेल्यासारखें करून म्हणतो, “ अथवा मयि गते नृशंसो हन्यादेनाम् । तदपवारितशरीरः पश्यामि तावदस्य चिकीर्षितम् । ” आणि अगदीं हाच विचार नागानंदाच्या दुसऱ्या अंकामध्ये आलेला आहे. तेथें नायिका मलयवती ही आपल्या गळ्याला फांस लावून घेण्याची संधि सांपडण्या-करितां आपल्या चेटीला कांहीं तरी निमित्तानें दुसरीकडे पाठविण्याचा प्रयत्न करीत असतां, त्या प्रसंगीं चेटीच्या तोंडीं अगदीं हीच कल्पना घालण्यांत आलेली आहे.

चेटी — (कतिचित् पदानि गत्वा स्वगतं) अन्यादृशमस्या हृदयं प्रेक्षे । न तावदग्रे गमिष्यामि । इहैवापवारिता प्रेक्षे किमेषा प्रतिपद्यत इति ।

हें मृच्छकटिकांतील शेवटलें सादृश्य इतकें निश्चयोत्पादक आहे कीं, त्या-वरून ही कल्पना एकाच डोक्यांतून निघाली असली पाहिजे, याबद्दल मुळींच शंका उरत नाही. आणि मृच्छकटिकांतील हीही कल्पना जर भासाची आहे, तर नागानंदांतील ही कल्पनाही आणि तिच्याबरोबर नागानंद हें नाटकही भासाचेंच असलें पाहिजे, हे सांगितल्यावांचून सिद्ध होतें !

आपस्तावत्

हीं आतांपर्यंत दिलेलीं सगळीं प्रमाणें खात्री पटण्यासारखी आहेत, यांत शंका नाही. परंतु प्रियदर्शिकेच्या विवेचनामध्ये “ आपस्तावत् ”ची भासाची जी एक अचूक खूण बहुतेक नाटकांतून येणारी म्हणून दाखविण्यांत आलेली होती, ती या नागानंद नाटकामध्ये कोठें आहे काय, अशी आकांक्षा कोणाही चिकित्सक मनुष्याच्या मनामध्ये उत्पन्न होणें अगदीं साहजिक आहे. आणि ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे कीं, या आकांक्षे-

च्या प्रशाला अंशतः तरी अस्तिपर्क्षी उत्तर देण्याला या नाटकामध्येही थोडीशी जागा आहे. भासाच्या इतर नाटकांइतका “आपस्तावत्”चा स्पष्ट उल्लेख हल्लींच्या नागानंदाच्या प्रचलित पाठामध्ये नाही, हे खरे. परंतु हल्लीं ज्या स्वरूपामध्ये नागानंद नाटक आपणांपुढे आहे, त्याच स्वरूपामध्ये ते भासाने लिहिले असेल, असे मानता येत नाही. मध्यंतरीच्या कालगतीत त्याच्यामध्ये किती तरी बारीकसारीक फेरफार झालेले असतील. तरी पण एवढे खरे की, त्यांतील मुख्य मुख्य भाग बरेच अबाधित राहिलेले असले पाहिजेत, आणि तशा दृष्टीने पाहतां भासाच्या इतर नाटकांतल्याप्रमाणे या नागानंद नाटकामध्येही पाण्याची अपेक्षा उत्पन्न करणारा एक प्रसंग कायम आहे, यांत शंका नाही. नागानंदाच्या पांचव्या अंकाच्या शेवटी नायक जीमूतवाहन हा अगदी मरणोन्मुख झाला असतां तेथे अशा प्रकारचीं वाक्ये आहेतः—

नायकः—अद्वह परार्थसंपादनरसाक्षेपादेतावर्ती वेलं न वेदिताः संप्रति तु मां बाधितुमारब्धा मर्मच्छेदिन्यो वेदनाः । (मरणावस्थां नाटयति)

जीमूतकेतुः—(ससंभ्रमं) वत्स वत्स किमेवं करोषि ।

वृद्धा—हा किं नु खल्वेष वदति । परित्रायध्वं परित्रायध्वं । एष खलु मे पुत्रको विपद्यते ।

नायिका—आर्यपुत्र मां परित्यज्य गमनं ते न युक्तम् ।

नायकः—(अंजलिं कर्तुमिच्छन्) शंखचूड समानय मे हस्तौ ।

शंखचूडः—(तथा कुर्वन्) कष्टमनायीकृतं जगत् ।

नायकः—(किंचिन्दुमीलिताक्षः पितरौ पश्यन्) तात अम्ब अयं मे पश्चिमः प्रणामः ।

भासाच्या अभिषेक व प्रतिमा या नाटकांतून वाली व दशरथ यांनी आपल्या मरणसमयी जसे पाणी मागितले आहे, तसा पाणी मागण्याचा प्रसंग येथे नायकाच्या बाबतीत “ (अंजलिं कर्तुमिच्छन्) शंखचूड समानय मे हस्तौ । ” हे वाक्य उच्चारण्याच्या वेळीं खरोखर प्राप्त झालेला आहे. आणि आश्चर्याची व कर्मधर्मसंयोगाच्या योगायोगाची गोष्ट अशी की, याच ठिकाणी “ मे हस्तौ ” यांच्याऐवजी नागानंदाच्या कित्येक प्रतीमधून

“जलम्” असा पाठभेद आढळून येतो ! (शिराळकर आणि कंपनी, पुणे, यांनी १८९३ साली प्रसिद्ध केलेल्या नागानंद प्रतीतील पान ९९ मधील पाठभेद पहा.) आणि त्या पाठभेदाप्रमाणें वरील भाषण वाचावयाचें झालें, तर तें “ नायकः—शंखचूड समानय जलम् ! ” असें वाचलें जाईल; व हाच खरा पाठ असला पाहिजे. परंतु भास अशा प्रसंगी जलाचा उल्लेख करतो, या गोष्टीचें ज्ञान भासाच्या नाटकांबरोबरच मध्यंतरी लुप्त होऊन गेलेलें असल्यामुळे येथें पाण्याचें कांहीं प्रयोजन नाहीं असें पाहून आणि आधींचा ‘अंजलि’ आणि पुढील ‘प्रणाम’ हे शब्द पाहून कोणी तरी “जलम्” याच्या जागी “मे हस्तौ” असा “समानय” या क्रियापदाशीं जुळणारा पाठ घालून दिला असला पाहिजे, आणि त्यामुळे ‘जलाचा’ खरा आणि खास भासाचा असा पाठ मागें पडला असावा, असेंच मानणें प्राप्त होतें. तो खरा पाठ आपण पूर्वस्थानापन्न केला म्हणजे भासाची “आपस्तावत्”ची जी बिनचूक खूण, तीही या नागानंद नाटकामध्ये सांपडते, असें म्हणण्याला हरकत नाहीं. आणि इतकें झालें म्हणजे नागानंदाचें भास-विरचितत्व हें सर्व संशयांच्या अगदीं पार जाऊन बसतें, यांत संशय नाहीं.

९ कालिदासाचें प्रमाण

आतांपर्यंत वर दाखविलेल्या अनेक प्रमाणांनीं नागानंदाचें भासकृत-कत्व जरी निखालसपणें सिद्ध होत आहे, तरी ज्या वेळीं एखादा नवीन सिद्धान्त स्थापित करावयाचा असतो, त्या वेळीं त्याच्या बळकटीसाठीं जितकी अधिक प्रमाणें देतां येतील, तितकी देणें आवश्यक आहे. या दृष्टीनें प्रियदर्शिकेच्या विवेचनाच्या वेळीं प्रियदर्शिका आणि कालिदास यांच्या तुलनेवरूनही जसें एक परंपरित प्रमाण पुढें मांडण्यांत आलेलें होतें, त्याचप्रमाणें या नागानंदाच्या बाबतींतही त्या प्रमाणाचा चांगला उपयोग करतां येण्यासारखा आहे. कालिदास हा भासामधून पुष्कळ कल्पना उचलून घेतो, असें पूर्वी दाखविण्यांत आलेलें आहे. तसेंच नागानंद हें नाटकही भासाचेंच असलें पाहिजे, हेंही येथपर्यंत स्वतंत्र प्रमाणांनीं सिद्ध करण्यांत आलेलें आहे. तेव्हां त्या भासकृत नागानंद नाटकांमधील पुष्कळ कल्पना जर कालिदासाच्या काव्यांमधून आपल्याला उपलब्ध होऊं लागल्या,

तर कालिदास हा भासाच्या नाटकांतून आपल्या कल्पना उचलून घेतो, या म्हणण्याला हें आणखी एक नवीन प्रत्यंतर मिळाल्यासारखें होतें. आणि भासामधून आपल्या कल्पना उचलून घेणाऱ्या कालिदासाच्या काव्यांमधून जर नागानंदामधील पुष्कळ कल्पना आढळून येऊं लागल्या, तर त्यावरून नागानंद हें भासानेंच केलेलें एक नाटक असलें पाहिजे, असेंही फिरून निष्पन्न होतें. या प्रमाणप्रपंचावर अन्योन्याश्रयाचा बोध येईल, असें जर कदाचित् कोणाला वाटेल, तर तें बरोबर नाही. कां की, नागानंदाचें भासकृतकत्व हें निराळ्या स्वतंत्र प्रमाणांनीं आधीं पूर्णपणें प्रस्थापित होऊन गेलेलें आहे. तसें नसतें, आणि त्याचें भासकृतकत्व हें जर फक्त कालिदासाच्या कल्पनासाम्यावरूनच अनुमित करावयाचें असतें, तर मात्र अन्योन्याश्रयाच्या दोषाला येथें अवसर मिळाला असता. परंतु तशी वस्तुस्थिति येथें मुळींच नाही. आणि म्हणूनच या प्रमाणाला जरी प्रत्यक्ष प्रमाणाची नाही, तरी परंपरित प्रमाणाची किंमत देण्याला कोणत्याही प्रत्येकाय नाही, हें कोणाच्याही लक्षांत येईल. म्हणून 'द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति' या न्यायानें अनेक प्रमाणांनीं पूर्वी सिद्ध झालेलें नागानंदाचें भासकर्तृकत्व आणखी पुन्हा या कालिदासाच्या कल्पनासाम्याच्या प्रमाणानेंही जास्त उद्भासित करणारी नागानंद आणि कालिदास यांच्यांतील कित्येक साम्यस्थलें यापुढें तुलनेसाठीं अवतीर्ण करण्यांत येत आहेत.

नागानंद

अंक १

(१) सूत्रधारः—अस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेन अपूर्ववस्त्वलंकृतं विद्याधर-जातके प्रतिनिबद्धं नागानंदं नाम नाटकं कृतमिति अस्माभिः श्रोत्रपरंपरया श्रुतं न तु प्रयोगतो दृष्टम् । तत्तस्यैव राज्ञो बहुमानादस्मासु चानुग्रहबुद्धया यथावत्प्रयोगेण त्वया नाटयितव्यम् ।

कालिदास

(१) सूत्रधारः—प्रणयिषु वा दाक्षिण्यादथवा सद्रस्तुपुरुषबहुमानात् । शृणुत जना अवधानात्क्रियामिमां कालिदासस्य ।

विक्र. १

(२) विदूषकः—भो वयस्य एत-
त्खलु सविशेषघनस्निग्धपादपविशोभितं
सुरभिहविर्गन्धगर्भितोद्दामधूमनिर्गम-
मंनुद्विग्नसुखनिषण्णशावकगणतपोवन-
मिव लक्ष्यते ।

(३) वासोऽर्थं दययेव नातिपृथवः
कृत्तास्तरूपां त्वचः ।

(४) तापसकुमारिकापूर्वमाणबाल-
वृक्षालवालस्य प्रशांतरमणीयता तपो-
वनस्य ।

(५) नायिका—(सप्ताध्वसमुत्तिष्ठति)

नायकः—तनुरियं तरलायतलोचने
श्रसितकंपितपीनघनस्तनि । श्रममलं
तपसैव गता पुनः किमिति संभ्रमधा-
रिणि खिद्यते ॥

(६) तापसः—चिरात्खलु युक्तकारी
विधिःस्याद्यदि युगलमेतदन्योन्यानु-
रूपं घटयेत् ।

(७) तापसः—वत्से अनुरूपभर्तृ-
गामिनी भूयाः ।

(८) नायिका—एकतो गुरुवचन-
मन्यतो दयितदर्शनसुखानि । गमना-
गमनविमूढमद्यापि दोलायते मे
हृदयम् ।

(२) कुल्यांभोभिः पवनचपलैः शा-
खिनो धौतमूला भिन्नो रागः किसल-
यरुचामाज्यधूमोद्गमेन । एते चार्वागु
पवनभुवि च्छिन्नदम्भौकुरायां नष्टाशंका
हरिणशिशवो मन्दमन्दं चरन्ति ॥

शा. १

(३) नादत्ते प्रियमंडनापि भवतां
क्षेहेन या पल्लवम् ।

शा. ४

(४) अये एतास्तपस्विकन्यकाः स्व-
प्रमाणानुरूपैः सेचनघटैर्बालपादपेभ्यः
पयो दातुमित एवाभिवर्तते । शा. १

(५) (शकुंतला अभ्युत्थातुमिच्छति)

राजा—अलमलमायासेन ।

संदष्टकुसुमशयनान्याशुक्लांतबिस-
भंगसुरभीणि । गुरुपरितापानि न ते
गात्राण्युपचारमर्हति ॥ शा. ३

(६) शार्ङ्गवः—समानयंस्तुल्य-
गुणं वधूवरं चिरस्य वाच्यं न गतः
प्रजापतिः । शा. ५

(७) यद्यपि गांधर्वेण विवाहविधिना
निर्वृत्तकल्याणा शकुंतलानुरूपभर्तृगा-
मिनी संवृत्तेति निर्वृत्तं मे हृदयं तथा-
प्येतावत्चितनीयम् । शा. ४

(८) राजा—इतस्तपस्विकार्यं ।
इतो गुरुजनाज्ञा ।... सत्यमाकुली-
भूतोऽस्मि । कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वाद्द्वैधी-
भवति मे मनः । शा. २

अंक २	(९)मामियमभ्युपतिष्ठति देवी विन-
(९) परिमुक्तकुसुमबाण इव	यादुपस्थिता प्रियया । विस्मृतहस्तकम-
मकरध्वजो भर्तृदारिकया दृष्टः ।	लया नरेन्द्रलक्ष्म्या वसुमतीव ॥ मा. ५
(१०) नायकः—कस्य वान्यस्यैतत्	(१०) शकुंतला—कस्य वान्यस्य
कथनीयम् ।	कथयितव्यम् । शा. ३
(११) न खलु न खलु मुग्धे	(११) न खलु न खलु बाणः
साहसं कार्यमेतत् । अंक ३	संनिपात्योऽयमस्मिन् । शा. १
(१२) नायिका—हंजे चतुरिके कथं	(१२) शकुंतला—हला अशरणा-
मामेकाकिनीमुञ्जित्वा गच्छसि ।	स्मि । अन्यतरा युवयोरामच्छतु ।
अंक ५	शा. ३
(१३) स्वयहोद्यानगतेऽपि स्निग्धे	(१३) अतिज्ञेहः पापशंकी ।
पापं विशंक्यते स्नेहात् ।	शा. ४
(१४) चूडामणिपतन.	(१४) संगमनीयमणिपतनः विक्र. ५
(१५) आवेदय ममात्मीयं पुत्र-	(१५) स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःखं
दुःखं सुदुःसहम् । मयि संक्रातमेतत्ते	सह्यवेदनं भवति । शा. ३
येन सह्यं भविष्यति ॥	
(१६) अये कथमनम्रा वृष्टिः ।	(१६) अपमेघोदयं वर्षम् । कुमारसं६

नागानंद आणि कालिदास यांच्यामधील अन्योन्य औपम्याची जी ही उपरिनिर्दिष्ट उदाहरणे आपल्यापुढे आलेली आहेत, त्यांवरून नागानंद हे भासकृतच असले पाहिजे, हे ज्ञान कोणालाही स्पष्टपणे झाल्यावांचून रहात नाही.

प्रियदर्शिका आणि नागानंद यांच्यामधील आतांपर्यंतच्या विवेचनाचे मुद्दे बहुतेक एकसारखेच होते; परंतु नागानंदाच्यासंबंधांत एक अगदी नवीन आणि स्वतंत्र गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. ती ही की, त्याच्या प्रारंभी—

ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि कामुन्मील्य चक्षुः क्षणं
पश्यानांगशरातुरं जनमिमं त्रातापि नो रक्षसि ।
मिथ्याकारुणिकोऽसि निर्घृणतरस्त्वत्तः कुतोऽन्यः पुमान्
सेष्यं मारवधूभिरित्यमिहितो बुद्धो जिनः पातु वः ॥

हा जो नांदीचा म्हणून श्लोक आलेला आहे, तो पंचतंत्रापैकीं पांचव्या तंत्रामध्ये उपयोगांत आणण्यांत आलेला आहे. पंचतंत्र हा ग्रंथ ख्रिस्ती शकानंतरच्या सहाव्या शतकामध्ये झालेला असला पाहिजे, असें मानण्यांत येतें. आणि श्रीहर्षाचें म्हणून मानलें गेलेलें नागानंद हें सातव्या शतकांतील होय, असें मानण्यांत आलेलें आहे. व म्हणूनच सातव्या शतकांतील नागानंदाच्या नांदीचा श्लोक सहाव्या शतकांतील पंचतंत्रामध्ये कसा जावा, हा एक मोठा अडचणीचा प्रश्न असल्याबद्दल कै. का. त्रि. तेलंग यांनीं आपल्या भर्तृहरिच्या प्रस्तावनेमध्ये उल्लेख केलेला आहे. परंतु आतां भासाच्या नाटकांच्या प्रसिद्धीमुळे नागानंदासंबंधानें जीं अनुमानें काढतां येतात, त्यांवरून पाहिलें असतां वरील सर्व अडचण दूर होते; कारण, आतां नागानंद हें श्रीहर्षाचें नसून भासाचें आहे, असें सिद्ध होत असल्याकारणानें पंचतंत्राच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या भासाच्या नाटकांतील ‘ध्यानव्याजमुपेत्य’ हा श्लोक पंचतंत्रामध्ये येण्याला कांहीं अडचण नाहीं. हा श्लोक शाङ्गधरपद्धतीमध्ये हरगणाचा म्हणून दिलेला आहे. परंतु असल्या स्फुट श्लोकांच्या संप्रदाहांमधून जीं कर्त्याचीं म्हणून नांवें त्यांच्या श्लोकांच्या पुढें दिलेलीं असतात, तीं पुष्कळ वेळां बरोबर असतात, असें नाहीं. अशी किती तरी उदाहरणे आहेत. परंतु तेवढ्यामुळे कोणाला बरोबर खात्री पटत नसेल, तर आणखीही एक उदाहरण देतां येण्यासारखें आहे. कै. तेलंग यांनीं ‘ध्यानव्याजमुपेत्य’ या एकाच श्लोकाचा वर सांगितल्याप्रमाणें उल्लेख केलेला आहे; परंतु नागानंदांतील आणखीही एक आर्या अशाच रीतीनें पंचतंत्रापैकीं दुसऱ्या तंत्रामध्ये उद्धृत केलेली आढळून येते. चित्रांग या नांवाचा मृग अरण्यांत गेल्यानंतर तो पुष्कळ वेळ परत आला नाहीं, म्हणून त्याच्या आत इष्ट मंडळींच्या मनामध्ये अनेक शंका उत्पन्न होऊं लागल्या असतां ‘अथवा साध्विदमुच्यते’ या अवतरणानें नागानंदाच्या पांचव्या अंकाच्या प्रारंभीची—

स्वगृहोद्यानगतेपि स्निग्धे पापं विशंक्यते स्नेहात् ।

किमु दृष्टबह्वपायप्रतिभयकांतारमध्यस्थे ॥

ही आर्या पंचतंत्रांत उपयोगांत आणलेली आहे. यावरूनही सातव्या शतकांतील श्रीहर्षाचें नागानंद हें नाटक असणें अशक्य आहे, हें कोणालाही कष्टूल करणें भाग पडेल.

या गोष्टीवरून आणि वर दिलेल्या दुसऱ्या अनेक प्रमाणांवरून नागानंद हें नाटक भासाचेंच असलें पाहिजे, असें उघड रीतीनें सिद्ध होतें.

